

AKADEEMIA

10. AASTAKÄIK

1998

NUMBER 1

Eesti ja Euroopa Liit	Mait Talts, Aksel Kirch
MRP-AEG tegevus 1987–1988	Viktor Niitsoo
Paragranum	Paracelsus
Philipp Melanchthon	Urmas Petti
Usuline kasvatus ja usuõpetus	Jac de Bruyn
Linlik subjekt sõna ja looduse vahel	Svend Erik Larsen
Üheksa miniatuuri	Albert Kivikas
Intertekstuaalsus ja hüpertekstuaalsus	Michel Riffaterre
Kvaalide kvainimine	Daniel C. Dennett

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski Inta Soms
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Sarv
sekretär	Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

43 13 73, 43 11 17

Fax:

43 13 73

Arveldusarve nr 150123017972 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1998

OÜ GREIF trükikoda,
Tartu, Kastani 38
Tellimus nr 3669.
Trükiarv 2300.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

10. AASTAKÄIK 1998 NUMBER 1 (106)

Eesti ja Euroopa Liit: poolt ja vastu eesti ajakirjanduses. I <i>Mait Talts ja Aksel Kirch</i>	3
Molotov–Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupp ja tema tegevus 1987–1988 <i>Viktor Niitsoo</i>	23
Paragranum <i>Paracelsus</i> <i>Tõlkinud Kalle Hein</i>	64
Philipp Melanchthon, humanist ja reformaator <i>Urmas Petti</i>	89
Usuline kasvatus ja usuõpetus: järjepidevus või valik? <i>Jac de Bruyn</i> <i>Tõlkinud Triinu Pakk</i>	112
Looduselood: Linlik subjekt sõna ja looduse vahel <i>Svend Erik Larsen</i> <i>Tõlkinud Tiit Hallap</i>	131
Üheksa miniatuuri <i>Albert Kivikas</i>	151
Intertekstuaalsus ja hüpertekstuaalsus <i>Michel Riffaterre</i> <i>Tõlkinud Aare Pilv</i>	162

<i>Arvustus: Soome sillast nii ja teisiti. Eesti ja Soome suhted 1920–1925. Dokumentide kogumik. Koostanud Heino Arumäe. Eesti Riigiarhiiv. Tallinn: Umara, 1997.</i>	
<i>Eero Medijainen</i>	176
Editorial note. Summaries	184
Kvaalide kvainimine. II	
<i>Daniel C. Dennett</i>	189
<i>Tõlkinud Bruno Mölder</i>	

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 22, 63, 88, 111, 130, 150, 175: Kursi koolkond

EESTI JA EUROOPA LIIT: POOLT JA VASTU EESTI AJAKIRJANDUSES

Mait Talts ja Aksel Kirch

Kaks aastat tagasi ilmus *Akadeemias* (1995: 478–487) Mart Raudsaare lühiuurimus “Eestist ja Euroopa Liidust”. Autor on püüdnud ajalehes *Postimees* 1992. a jaanuarist 1994. a novembrini ilmunud Euroopa Liidu (EL) alaste materjalide alusel leida vastust küsimustele, kas Eesti võimalik liitumine ELiga on muutunud rahva kõneaineks ning milline on avalik arvamus selles küsimuses ja millised on selle arenguperspektiivid? Kontentanalüüsi abil jõudis Raudsaar järeldusele, et Eesti ajakirjanduses ilmunud tekstid olid tol perioodil olulisel määral avaliku arvamuse objekti arengust ees ning liitumisprobleemid polnud muutunud veel eestlaste jaoks väliselt haaratavaks.

Vahepealse kahe ja poole aasta jooksul on aga toimunud terve rida olulisi poliitilisi sündmusi niihästi Eestis kui ka ELis. 1995. a algul ühinesid ELiga uued liikmesriigid Soome, Rootsi ja Austria. 12. juunil 1995 sõlmisid Eesti ja EL assotsiatsioonilepingu, mis tänaseks on ratifitseeritud peaaegu kõigi ELi liikmesmaade poolt, ning sama aasta 28. novembril esitas Eesti ametliku avalduse ELi täisliikmeks saamiseks.

1997. a juulis otsustas Euroopa Komisjon lülitada Eesti nende riikide nimekirja, kellega alustatakse liitumisläbirääkimisi. Sellega seoses muutus ELiga ühinemise perspektiiv Eesti jaoks abstraktsest võimalusest konkreetseks reaalsuseks. Seetõttu pidasime vajalikuks pöörduda veel kord sama temaatika juurde, võttes vaatluse alla ka uusi küsimusi. Eelkõige huvitab meid see, mida positiivset või negatiivset nähakse Eesti võimalikus liitumises ELiga ja kuidas see kajastub Eesti ajakirjanduslikus diskussioonis.

Käesolev töö üritab vastata neile küsimustele, toetudes 1997. a esimesel poolaastal Eesti trükiajakirjanduses ilmunud materjale. Trükiajakirjanduse valimine pole juhuslik, sest esiteks pakub see M. Raudsaare sõnade järgi ajas "katkematut dateeritud tekstide jada", mis "ei võimalda teha järeldusi mitte ainult tekstide endi, vaid ka nendega ajas paralleelselt kulgevate protsesside kohta" (Raudsaar 1995).

Teisalt selgus 1997. a märtsis avaldatud Kesk- ja Ida-Euroopa Eurobaromeetri (*Central... 1997*) andmete põhjal, et 74% Eesti elanikest on peamise ELi puudutava informatsiooni saanud just rahvuslikust trükiajakirjandusest. See näitaja oli ELi 10 uuritud kandidaatmaa lõikes kõrgeim. Seejuures ainsana edestas Eestis oma riigi trükiajakirjandus riiklikku televisiooni. Kirjasõna on Eesti kultuuris traditsiooniliselt olnud oluliseks teabeallikaks ja teisalt on nn uuriva ajakirjanduse osatähtsus viimasel ajal kasvanud just trükiajakirjanduses.

Järgnevalt on analüüsitud ajalehtede *Eesti Päevaleht*, *Postimees*, *Sõnumileht*, *Äripäev*, *Maaleht* ja *Sirp* veergudel 1997. a alguses ilmunud ELi-alaseid materjale, vähemal määral on vaatluse alla võetud kirjutisi teistest väljaannetest. Kuigi esmapilgul tundub, et pool aastat on liiga lühike ajavahemik tegemaks kaugeleulatuvaid järeldusi, on lühema ajavahemiku valimine võimaldanud võtta vaatluse alla eri väljaandeid ja pealegi oli just 1997. a esimene poolaasta Eesti ja ELi suhete seisukohalt äärmiselt oluline aeg.

Mis iseloomustab Eestis peetavat diskussiooni ELi küsimustes?

ELi-alast diskussiooni Eesti ajakirjanduses iseloomustavad ajakirjanike ja literaatide sõnavõetud olukorras, kus relevantne informatsioon pole alati käepärast. Vahepealsetel aastatel ilmusid ajalehtedes *Postimees* ja *Päevaleht* regulaarselt ELi tutvustavad erileheküljed, mis andsid Eesti ajakirjanikele minimaalse võimaluse nende asjadega operatiivselt kursis olla. Sedavõrd süsteematilist infokampaaniat pole Eesti ajakirjanduses hiljem enam kahjuks olnud.

Samas tuleb ka tunnista, et Eestis pole seniajani tehtud põhjalikke uuringuid selle kohta, millist mõju avaldab ELiga ühine-

mine Eesti majandusele ja põllumajandusele. Seda on kahetsusega tunnistanud ka mitmed Eesti eurointegratsiooniga tegelevad tipp-poliitikud, näiteks Riigikogu väliskomisjoni esimees Eino Tamm (Ilves, Tamm 1997). Teist ja Eesti arengule selgelt negatiivse mõjuga infonappuse põhjust kirjeldab Julia Vahing. Kolm kuud Brüsselis Euroopa Komisjoni juriidilise teenistuse töörühmas stažeerinuna väidab ta: et Eesti on potentsiaalne liitumisläbirääkimiste vastaspool, siis ei tohi meie riigiametnik ligi pääseda ühinemist puudutavatele materjalidele ja arvamuse kujundamisele ühineda soovivate riikide kohta (Vahing 1997).

Samas areneb eurodiskussioon Eestis olukorras, kus sündmuste areng on avaliku arvamuse objekti arengust olulisel määral ette jõudnud. ELi institutsioonides võeti tõsisema arutluse alla Eesti n-ö eurokõlblikkus ning ka Eesti-sisese eurodiskussioonis tuli hakata leidma konkreetsetele küsimustele konkreetseid vastuseid. Siiski ei osata veel kuigi täpselt prognoosida, milliseid muutusi toob ELiga ühinemine kaasa tavainimese elus, s.t kui palju tõusevad hinnad, maksud, palgad ja kuidas võib muutuda Eesti demograafiline situatsioon. Eesti liitumisperspektiivide konkretiseerudes muutub aktuaalseks ka küsimus, mida toob ELiga ühinemine reaalselt kaasa Eesti jaoks.

Eesti ajakirjanduses 1997. a esimesel poolaastal ilmunud ELi-alaste materjalide dünaamikas on täheldatavad kaks perioodi, mil publikatsioone ilmus tavapärasest rohkem: aprillis, seoses Euroopa Komisjoni liikme Hans van den Broeki külaskäigu ja ELi Noordwijikis peetud konverentsiga, ning juunis-juulis, seoses ELi Amsterdami tippkohtumise ja Euroopa Komisjoni laienemisläbirääkimiste alustamist puudutava otsusega. Tänu neile sündmustele puudus Eesti ajakirjanduses ELi-alaste kirjutise osas traditsiooniline suvine "hapukurgihooaeg".

Ja kuigi valdav enamik neist publikatsioonidest on pigem informatiivset laadi, jõuab suurem osa ELi puudutavast põhimõtteliselt uudsest informatsioonist "käibe" just seda tüüpi artiklite kaudu. Meediateoreetikud väidavadki, et uudised piltlikult öeldes voolavad "ülevalt alla", sest massiteabevahendid kajastavad enamasti just seda, mida "usaldusväärset" ametnikud on pidanud vajalikuks öelda" (Möra 1997).

Adekvaatse informatsiooni nappuse kõrval on üheks Eesti eurodiskussiooni takistavaks asjaoluks ka üsna laialt levinud hoiak, et Eestil pole ELiga ühinemisele alternatiivi. Sellisel hoiakul on tendents välistada dialoog juba eos. Kui Eestil pole alternatiivi ELi astumisele, siis pole siin ka midagi eriti arutada. Halvimal juhul on ELi-vastases propagandas püütud isegi näha halvimat sorti Eesti-vastast propagandat. Sellise suhtumise vältimiseks on mõned eurooptimistid kutsunud euroskeptikuid oma seisukohti aktiivsemalt välja ütleva (Made 1997b).

Vahepealsel perioodil (1995–1996) domineeris Eesti ajakirjanduses abstraktselt deklaratiivne seisukoht Eesti majanduse olulisest edusammudest, ent 1997. a esimese poolaasta jooksul hakati üha enam rääkima integratsiooni takistavatest teguritest. See tõttu pöördubki ajakirjanduslik eurodiskussioon tagasi küsimuse juurde, kas Eesti on ikka valmis ELiga liituma.

EESTI EUROINTEGRATSIOONI VÄLISPOLIITILISED TAKISTUSED

ELiga ühinemine on Eesti ametlikus välispoliitikas koos NATOsse astumisega tunnistanud üheks tähtsaimaks välispoliitiliseks prioriteediks. Seejuures on just välisminister Toomas Hendrik Ilves väljendanud seisukohta, et NATO liikme staatuse saavutamine Eestist endast eriti ei sõltu, ELi pääsemine aga küll. ELi otsus sõltub väidetavalt olulisel määral Eesti saavutustest ning probleemidest (Ilves 1997a, 1997b). Paraku avaldati just 1997. a algupoolel Eesti ajakirjanduses tihti muret, et küsimus, millal alustatakse liitumisläbirääkimisi Eestiga, ei pruugi praeguses poliitilises olukorras sõltuda üksnes objektiivsetest kriteeriumidest.

Oluline teemade ring Eesti ajakirjanduses ongi seotud küsimusega, kas ELi laienemisplaanides arvestatakse eri riikide kandidatuuri kaaludes ka nende maade poliitilise ja majandusliku arengu objektiivseid näitajaid või tehakse otsus muudel, eelkõige geopoliitilistel kaalutlustel. Raivo Palmaru on näinud siin igipõlist, nn ideaal- ja reaalpoliitika vastuolu (Palmaru 1997). Oluliseks on selles küsimuses tunnistanud just Saksamaa kui Euroopa Liidu peamise rahalise doonorriigi positsioon. Üks tundmatuks jää-

da sooviv Eesti diplomaat on märkinud: "Saksamaa on põhiline maksja, järelikult ka põhiline rääkija." (Rumm 1997.)

Eesti ametlik välispoliitika on rõhutanud just objektiivse (nn Kopenhaageni) kriteeriumide osatähtsust kandidaatriikide valmisoleku hindamisel ja sellele seisukohale on saadud toetust ka ELi riikide mõjukatelt poliitikategelastelt (Rifkind 1997). Samas on ka väidetud, et geopoliitilist argumenti ei saa täielikult ignoreerida, aga arukas poliitika peaks suutma rõhutada, et geopoliitiliste kõrval on olulised teisedki argumendid (Soosaar 1997a).

Aasta algul väitis just Saksa välisminister Klaus Kinkel, et Eesti on teistest Balti riikidest paremini valmis liituma ELiga (Karpa 1997) ning et Eesti võiks isegi kuuluda ELi laienemise esimesse ringi (Liik 1997), ent hiljem hakati üha enam rääkima ELi ja NATO n-ö kattuvast laienemisest. Selle all mõeldi, et nii NATO kui ka ELi laienemise esimesse ringi kuuluvad samad riigid, konkreetset Poola, Tšehhi ja Ungari. Olukorda on mõnel määral komplitseerinud ka ekslikult Saksa välisministrile Klaus Kinkelile omistatud väide, nagu poleks NATO ja ELi laienemisel sisulist vahet (Rumm 1997b; Saksamaa... 1997; Saksa LV... 1997).

Nagu näeme, oli see küsimus teravalt päevakorral just vahetult enne ELi juunis peetud Amsterdami tippkohtumist, kui pidi otsustatama, millisega assotsieerunud riikidest alustab EL läbirääkimisi esimeses järjekorras. Paljud poliitikavaatlejad seostavad Saksamaa huvi eelkõige oma lähimate idanaabrite kaasamisega, samas kui Eestit on toetanud ühinemisläbirääkimiste esimese voo-ruuga liitumisel peamiselt ELi Põhjamaadest liikmesriigid. 5. mai *Äripäevas* ennustab euroministri nõunik Vahur Made, et "kuna EL langetab laienemisotsuseid konsensuse põhjal, tuleb liikmesriikidel nõustuda Põhjamaade sooviga vähemalt üks Balti riik vastu võtta esimeste hulgas" (Made 1997a). Samal ajal väidab Riigikogu liige Toomas Alatalu, et tema andmeil olevat lätlased saanud Saksamaa juhtidelt kinnituse, et nad toetavad just Läti pääsu ELi esimeses järjekorras (Alatalu 1997). Nagu hilisemad sündmused on näidanud, oli õigus Madel.

Seejuures on muidugi selge, et Eesti võimalused leida poliitilist toetust oma pürgimustele sõltuvad pigem asjaoludest, mille mõjutamiseks Eesti võimalused pole just piiramatud. 26. V *Eesti Päevaleht* märgib oma juhtkirjas: "Eelkõige otsustab iga riigi

eurokõlblikkuse siiski poliitiline toetus, sest näiteks Poola pääseb sinna Saksamaa tugeval toel kõigi oma nõrkuste kiuste. Ja ükskõik kui edukad Eesti viimaste valitsuste liikmed — muuhulgas välisminister Siim Kallas — poleks olnud, ei aitaks see Saksamaa veendunud vastuseisu korral Eestit euroliitu.” (Haliseda... 1997.) Hoolimata mõningatest probleemidest ei tule Saksa poliitikat Eesti suhtes pidada sugugi tõrjuvaks, kinnitab Eesti suursaadik Saksamaal Margus Laidre. Tema sõnade kohaselt pole Bonn meelestatud ebasoodsalt Balti riikide suhtes, aga Saksa poliitika paremaks mõistmiseks tuleks heita pilk maakaardile ja vaadata, kes on Saksamaa lähimad naabrid (Mõtsar 1997d).

President Meri on võimeka poliitikuna osanud ka kevadel avaldatud Kesk- ja Ida-Euroopa Eurobaromeetri andmetele leida Eesti suhtes positiivse tõlgenduse. Eurobaromeetri andmeil oli eestlaste suhtumine ELi viimase aasta jooksul oluliselt halvenenud. Meri väitel võib küsitluse tulemusi võtta ka märguandena, et eestlased hakkavad juba kaotama lootust pääseda ELi. Oma kõnes Bertelsmanni foorumi poolt korraldatud konverentsi “Balti riikide integratsioonist Euroopa Liitu” külalistele korraldatud õhtusöögil väitis ta: “Lõppude lõpuks me tunneme ise oma häid ja halbu külgi. Me teame, kus oleme eksinud ja kus oleme hästi hakkama saanud. Tunneme nii oma saavutusi kui ka teiste maade omi ja kui siiski öeldakse, et meid ei soovita, kuigi me saame sama hästi hakkama kui need teised, oleme pettunud. Ja siis ei ole ka võimalik loota, et eurobaromeetri näit väga kõrgele tõuseb.”

Samas on oluline märkida, et vahetult enne ELi Amsterdami tippkohtumist muutis Eesti oma suhtumist läbirääkimiste protsessi. Varem oli Eesti pooldanud (ja teda toetas selles enamus Põhjamaid) nn regati põhimõtet, s.t läbirääkimiste alustamist kõigi riikidega üheaegselt ning läbirääkimiste käigus peaks selguma, kes peab veel ootama ja kes edeneb kiiremini (Jarne 1997e; Kivine 1997c), nüüd aga loobuti sellest. Amsterdami tippkohtumisel rõhutasid nii peaminister Siimann kui ka välisminister Ilves, et läbirääkimiste alustamine kõigi kandidaatriikidega üheaegselt pole vajalik (Jarne 1997h). “Ei ole mingit põhjust hoida lõpuni kinni seisukohast, et kõnelusi tuleb alustada kõigi kandidaatmaadega üheaegselt, eriti kui kõik Euroopa mõjukamad riigid on kind-

lalt selle seisukoha vastu," tunnistas välisminister Ilves (Parmas, Rumm 1997).

Arusaadavalt iseloomustab kõiki Eesti eurointegratsiooni takistavaid välispoliitilisi tegureid ebamäärasus, mis on andnud ajakirjanikele paratamatult alust mitmesugusteks spekulatsioonideks. See on ka igati mõistetav. Samas oli küsimus objektiivsetest kriteeriumidest ELi laienemise puhul Eesti jaoks olulise tähtsusega ja seepärast üritati kommenteerida iga ilmingut, mis võis viidata mingite teiste kriteeriumide rakendumisele Eesti eurokõlblikkuse hindamisel.

MIS TAKISTAB EESTI EUROINTEGRATSIOONI? EESTIST OLENEVAD TEGURID

Teiseks oluliseks küsimuseks saab 1997. a kevadel küsimus, kui valmis on Eesti tegelikult alustama liitumisläbirääkimisi ELiga. Ehk mida peaks Eesti tegema, et vastata ELi liikmesriigile esitatavatele kriteeriumidele. See on juba küsimus sellest, mida peaks Eesti veel tegema oma "eurokõlblikkuse" suurendamiseks.

Eriti aktuaalseks muutus see temaatika seoses Euroopa Komisjoni voliniku Hans van den Broeki külaskäiguga 1997. a aprillis. Van den Broeki poolt Eesti aadressil tehtud kriitilisi märkusi võeti Eesti poliitikute poolt üsna tõsiselt (Floren, Paet 1997; Hiietamm 1997). ELi riikidelt eeldatakse terve rea konkreetsete majanduslike, poliitiliste ja riigikorralduslike tingimuste täitmist, mida tuntakse Kopenhaageni kriteeriumide nime all. Osale neist Eesti juba vastab, osale esialgu veel mitte. Üritamegi siinkohal tuua välja olulisemad Eesti ELiga ühinemist takistavad asjaolud, millest mõned (eelkõige kodakondsuspoliitikaga seotud küsimused) on Eestile spetsiifilised.

Riigikogu välispoliitilisel arutelul 12. juunil esinenud välisminister Ilvese väitel vastab Eesti juba praegu kahele tähtsaimale kriteeriumile, mis ELi liikmesriigile esitakse. Esiteks on Eesti stabiilne demokraatlik riik ning teiseks on Eesti oma väliskaubanduse struktuurilt juba praegu osa Euroopa ühisturust, seega peaks Eesti majandus olema võimeline vastu seisma Euroopa Liidu sisemisele konkurentsile (Ilves, Tamm 1997). Eesti majanduse tugevateks

külgedeks on peetud tasakaalustatud eelarvet, väikest välisvõlga ja liberaalset hinnapoliitikat, samas on eurointegratsiooni takistavate majandusteguritena mainitud eelkõige kõrget inflatsioonitaset ja kõrgeid intressimäärasid (Opmann 1997a, 1997b). Eesti ajakirjanduses on juttu olnud sellestki, et Europarlamendi eelarvekomisjon peab Eesti elanike madalat ostujõudu üheks integratsiooni takistavaks teguriks. Eesti elanike ostujõud moodustas eri hinnangutel 14–29% ELi keskmisest, samal ajal kui Sloveenias oli see näitaja 55% ja Tšehhis 51%. Samas on väidetud, et poliitiliselt on kaalukad ikkagi vaid Euroopa Komisjoni ja liikmesriikide seisukohad, seega pole madal ostujõud kuigi oluline Eesti “eurokõlblikkuse” näitaja (Rumm 1997a).

Hästi on teada, et Eesti liitumist ELiga on siiani takistanud piirilepingu puudumine Venemaaga. Venemaa, mis pole sõnades ei Eesti ega teiste Balti riikide ELi astumise vastu, keeldus möödunud aasta lõpust alates piirilepingu sõlmisest. Aasta algul said Eesti poliitikud kinnitust, et seda ei peeta ELis enam oluliseks takistuseks (Euroopa Komisjon... 1997). Seoses volinik Hans van den Broeki külaskäiguga saavad Eesti poliitikud algallikast kinnitust, et Euroopa Komisjon hindab tõepoolest positiivselt Eesti poole kompromissivalmidust ja piiriküsimuses on Eesti praeguseks teinud kõik temast oleneva ning nüüdseks on n-ö pall Venemaa käes (Paet 1997b; Kelam 1997b). Välisminister Ilves on Eesti praegust poliitilist kurssi Venemaa suhtes nimetanud *aikido* välispoliitikaks (Ilves, Tamm 1997). Eesti on suutnud viimasel ajal vältida konfrontatsioonilist hoiakut, üritamata vastata survele omapoolse survega, mistõttu Euroopa riikidel on Ilvese väljenduse kohaselt “vähenenud mure, et nemad justkui peaksid sellist tülinorijat kaitsma” (Ilves, Tamm 1997).

Märksa olulisemaks võivad Eesti “eurokõlblikkuse” hindamisel osutada kohalike venelaste Eesti ühiskonda integreerimise probleemid. ELi poolametlikuks häälekandjaks (Möra 1997) peetud *Financial Times* väidab samuti, et “kõige tõenäolisemalt on aga Eestile suurimaks takistuseks siiski rahvusvähemuse probleem, mis on halvendanud Eesti suhteid oma suure naabri Venemaaga” (FT vaeb... 1997). Seejuures on isegi portfelli ministri Andra Veidemanni määramises portfelli ministriks püütud näha etnilise problemaatika olulisuse tunnusta-

mist just Euroopa kontekstis. *Eesti Päevalehe* kolumnisti Andrei Hvostovi arvates “tunnistati sellega seost Euroopa Liidu liikmeks saamise ja rahvussuhete korrastatuse vahel” (Hvostov 1997b). Ka aprillis Eestit külastanud Hans van den Broek soovitas Eestis sisse seada *ombudsman*’i institutsiooni. *Ombudsman*’i volituste hulka peaks kuuluma tegelemine erinevate sotsiaalsete gruppide, sealhulgas ka rahvusvähemuste probleemidega (Eurovolinik... 1997).

Välisekspertide jaoks on oluliseks küsimuseks Eesti piirikontrolli tase ja põgenikepoliitika (Parmas 1997d). Euroopa Komisjoni ekspertide hinnangul on võitlus organiseeritud kuritegevuse, narkootikumide, illegaalse immigratsiooni ja korrupsiooniga Eestis ebaefektiivne (Mõtsar 1997a).

Eesti seadusandluse kooskõlastamine ELi seadusandlike aktide ja direktiividega on jutuks olnud ka varem, kuid just seoses Hans van den Broeki külaskäigu ja Eesti aadressil tehtud kriitika-ga hakati ka Eesti ajakirjanduses sagedamini levitama seisukohta, et seaduste harmoniseerimise ebarahuldav tase võib saada üheks olulisemaks takistuseks Eesti võimalikul liitumisel Euroopa Liiduga (Mõtsar 1997a). Ilmnes, et ELi Valges Raamatus ette nähtud rohkem kui 400 vajalikust seadusest ja direktiivist on ELiga kooskõlas vaid 70 ning et 1997. a lõpuks loodetakse kooskõlastada 178 seadust (Mõtsar 1997a). Kui seejuures arvestada asjaolu, et 1997. a I kvartalis võttis Riigikogu vastu vaid kaks säärast seadust, nagu välisminister Ilves mainis ajalehele *Postimees* antud intervjuus (Ilves, Tamm 1997), siis on ilmne, et kui Eesti soovib ELiga kunagi liituda, tuleb tal just selles valdkonnas olulisel määral tempot tõsta.

Ka Eesti poliitikud ise on korduvalt olnud sunnitud tunnistama eurointegratsiooni koordineerimatust just seadusaktide harmoniseerimise vallas, mis mõningate arvamuste kohaselt viis euroministri ametikoha kaotamiseni ning eurointegratsiooni “järelvalve” siirdumiseni peaministri pädevusse (Parmas 1997c). Peaminister Siimann on samas märkinud, et mitte kõik seadused pole harmoniseerimise seisukohalt võrdsel määral olulised. Siimanni sõnade järgi peaks praegu kõige olulisem olema võlaõigusseaduse, telekommunikatsiooni seaduse, konkurentsi- ning energia-seaduse vastuvõtmine (Tammer 1997). Ka rahandusminister Oppmann on märkinud, et “Eestil ei ole raskuspunkt mitte niivõrd ole-

masolevate seadusandlike aktide harmoniseerimises, kuivõrd seni veel puuduvate seadusandlike aktide vastuvõtmises, mis vastaksid kõigile esitatavatele tingimustele” (Opmann 1997b). Euroopa Komisjon on Eestile konkreetselt ette heitnud ka näiteks rahapesuvastase seaduse puudumist (Mõtsar 1997a).

Eesti seaduste kooskõlastamist Euroopa normidega peaksid põhimõtteliselt juhtima mitu ametkonda (eelkõige Eurointegratsioonibüroo, aga ka Kõrgemate Ametnike Nõukogu), kuid tegelikult valitseb nende ametkondade vahelises tegevuses kooskõlastamatus (Jarne 1997d). Näiteks suhtuti eurominister Andra Veidemanni kui “pirisejasse ja teiste ministeeriumite haldusalasse tungijasse” (Jarne 1997b). Oma piiratud volitustele ja võimalustele eurointegratsioonialast tegevust suunata on ajakirjanduses tähelepanu juhtinud ka minister Veidemann ise (1997e). Tekkinud olukorda kommenteerides jõudis ajakirjanik M. Kivine järeldusele, et euroministri ametikoha loomine oli täiesti tarbetu (Kivine 1997b).

Samal ajal on liberaalsemad Eesti poliitikud ja majandustegelased levitanud seisukohta, et ka Brüsseli ettekirjutuste liiga täpne järgimine võib mõjuda pärssivalt Eesti eurointegratsiooni tempole. Mart Laar kirjutab: “Teadvustada tuleks ka see, mida Euroopa Eestilt ei oota või siis nii oluliseks ei pea. Esiteks tuleks mainida kõikide “eurololluste” viivitamatut järeletegemist. EL-i pääsemiseks ei tule meil tõsta maksukoormust (näiteks mootorkütuseaktsiisi) EL-i tasemele või kehtestada Euroopa suunas tollipiiranguid. Euroopa praeguse poliitika — millest muuseas paljudes küsimustes loobuda tahetakse — järgimine kõigis üksik-asjades kahandab Eesti majanduse kasvutempot ning seega viib meid Euroopast hoopis kaugemale.” (Laar 1997.) Samasuguseid seisukohti, ehkki märksa iroonilisemalt, on korduvalt väljendatud ajalehe *Äripäev* toimetuse artiklites. 15. V *Äripäeva* juhtkirjast: “Euroopa komisjoni ettekirjutused probleemide kohta, mis Eesti peab lahendama enne integreerumist Euroopa Liiduga, võib laias laastus kaheks jagada: õigustatud etteheited (nt maareformi aeglane elluviimine, kohtunike, politsei ja tolli ebapiisav kvaliteet) ja need, mille kohta võib öelda — jumal tänatud, et on täitmata jäänud (riigiaparaadile tehtavate kulutuste suurendamine, tollimehanismid kolmandate riikide suhtes).” (Hea elu... 1997.) Samas

leitakse, et ELiga ühinemine ei tohiks olla Eestile omaette eesmärgiks, nagu see paljude poliitikute jaoks paistab olevat, vaid eelkõige vahend kõrgema elatustaseme saavutamiseks.

Ka kuritegevuse kõrge tase (mis seostub siseriikliku turvalisusega laiemas mõttes) võib mõnede arvamuste kohaselt kujuneda üheks Eesti eurointegratsiooni takistavaks asjaoluks (Paet 1997d), kuigi intervjuus *Maalehele* väidab peaminister Mart Siimann, et Eesti kriminogeense olukorra erinevus "Euroopa Liidu liikmesriikidega ei ole nii suur, et see võiks saada takistuseks" ELi vastuvõtmisel. Liiatigi on juba 1996. aastast vähenenud raskete kuritegude arv, väidab Siimann ametlikule statistikale tuginedes (Siimann 1997).

Kuritegevuse probleemidega on üsna lähedalt seotud ka surmanuhtluse küsimus. See probleem on sisepoliitiliselt äärmiselt delikaatne ja siin ilmneb üks olulisemaid Eesti ja Euroopa kultuurierinevusi, mis tekitab spontaanselt ELi-vastaseid meeleolusid. Siinkohal ei aita ka sage vihjamine asjaolule, et ELi liikmesmaadest on näiteks Belgias ja Suurbritannias surmanuhtlus endiselt kriminaalkodeksis karistumäärana sätestatud. Just seda küsimust kommenteerides märgib Eesti saadik Euroopa Liidu juures Clyde Kull, et "liidu laienemisel mängib rolli klubiefekt, mille kohaselt hilisemad liitujad peavad maksma kõrgemat hinda" (Parmas 1997b; Kaldre 1997). Samas on Eesti juba peaminister Mart Laari ametisoleku ajal kirjutanud alla surmanuhtlust keelustavale Euroopa inimõiguste konventsiooni 6. lisaprotokollile, kuigi see on siiani Riigikogus ratifitseerimata. 1997. a kevadel tehti Riigikogus viimane katse seda dokumenti ratifitseerida (Parmas 1997a; Olep 1997).

Samal ajal selgus juba mainitud "Kesk- ja Ida-Euroopa Eurobaromeetri" nime all tehtud rahvusvahelise sotsioloogilise uuringu tulemuste põhjal, et Eesti elanike suhtumine ELiga liitumisse pole nii soodus, kui oleks võinud oletada. Kui eelmise aasta lõpus oleks Eestis korraldatud referendum ELiga ühinemise küsimuses, siis oleks ühinemise poolt hääletanud vaid 29% kodanikest, vastu 17% ja tervelt 35% oleks jäänud erapooletuks (*Central...* 1997; Eesti ajakirjanduses vt Rõigas 1997 ja Mattson 1997). Just viimase aasta jooksul, mil "hakati realsemalt kõnelema liikmestaa-tusest ning võimalusest saada liitu esimeste hulgas", nagu kom-

menteerib ajakirjanik A. Jarne (1997g), vähenes ELi toetus Eestis 15% võrra. Säärane langus tundub ootamatu just seetõttu, et nagu Mihkel Mutt ütleb, on enamiku Eesti poliitikute sõnavõttudest jäänud "mulje, et Euroopa Liitu kuulumine on sama hästi paratamatu kui ka aprioorsest hea" (Mutt 1997). Eesti probleemiks ELi küsimuses paistab praegu olevat just indiferentsete inimeste suur arv, mida kinnitavad ka teised küsitlused. 1997. a juunis AS EMORi korraldatud telefoniküsitlusel ei osanud tervelt 40% küsitletutest otsustada, kas nad hääletaksid hetkel ELi poolt või vastu (Euroopa Liidu... 1997). Enamiku Eesti elanike ükskõiksest suhtumisest ELi teeb Mutt järelduse, et Eesti elanikel puudub piisav informatsioon. Tsiteerigem: "Euroopa Liidu kohta öelduna tähendab ükskõiksus seda, et me ei oska otsustada, kuna meil puudub informatsioon." (Mutt 1997.)

ELi-alase informatsiooni nappusele on oma vabariigi aastapäeva kõnes juhtinud tähelepanu ka president Meri. Ta küsib: "Kas meie ministrid, kõrgemad riigiametnikud, Riigikogu liikmed on üldse pidanud vajalikuks selgitada Eesti kodanikule ning talupidajale kõigepealt, miks me sinna Euroopa Liitu nii kangesti ja kiiresti kipume? Või, nagu hiljaaegu lehest lugeda võis: alles me saime ühest liidust välja?!" (Meri 1997.) Samalaadsele otsusele jõudis ka Eesti valitsus, sest peaminister Siimann teatas: valitsus peab hakkama ostma leheruumi ja eetriaega ELi temaatikaga seotud materjalide edastamiseks (Valitsus... 1997).

Igal juhul pole midagi imestamisväärset, et olukorras, kus hakkab selguma ühinemise tõeline hind, muutub avalik arvamus ELi suhtes selgelt skeptilisemaks. Seejuures ei tule skeptilisuse all mõista mitte selgelt väljenduvat vastuolekut ELile, vaid pigem, nagu märgib Enn Soosaar, suhtumist, mis "ei sõdi EL-i vastu, vaid taunib kinnisilmi tormamist [---] ega nõustu orjalikult Brüsseli nõudmistega, vaid esitab oma tingimusi." (Euroopa Liit... 1997.)

Paraku on praeguses faasis nõudmiste esitajaks ikkagi EL ning osa nendest (surmanuhtluse kaotamine, kodakondsus- ja migratsioonipoliitika muutmine jne) on vähemalt esialgu keskmisele eestlasele vastuvõetamatud. Psühholoog Voldemar Kolga arvates ilmneb siin inimese psühholoogia elementaarne omadus, et talle on igasugune läbinähtav surve vastuvõetamatu. Selle asemel et lasta inimestel ja riigil oma hilisest keerukast minevikust

normaalse arengu tulemusel kaugeneda, avaldatakse otsest surve, mida pealegi saab otseselt kellegagi seostada (antud juhul Euroopa Liiduga). Peeter Kaldre kirjutab: "Kui siia juurde liisada sellised inimeste igapäevaelu puudutavad teated, et peame bensiini või elektri hinda tõstma Euroopa Liidu tasemele (samal ajal, kui palgad jäävad sealsest tasemest oluliselt maha) või et vangidele tuleb ehitada eurostandarditele vastavad vanglad (ajal, mil paljude tavakodanike elujärg jätab kõvasti soovida), siis pole imestada, miks Eestis võtab maad euroskepsis." (Kaldre 1997.)

MIDA POSITIIVSET LOODETAKSE EESTI ÜHINEMISELT EUROOPA LIIDUGA?

Viimastel aastatel on ELi suhtes abstraktselt positiivset emotsionaalset hoiakut hakanud asendama kainem ja läbimõeldum positsioon. See võimaldab senisest kriitilisemalt hinnata mõningaid ELiga seotud küsimusi. Samal ajal levib arusaam, et Eestil pole ELi astumisele alternatiivi või õigemini, et alternatiiviks on integratsioon Idaga, mis Eesti praegust olukorda arvestades on välistatud. Seetõttu muutub suhtumine ELiga kaasnevatesse negatiivsetesse nähtustesse tolerantsemaks, s.t negatiivsed ilmingud (nt bürokraatia kasv) on lihtsalt hind, mida Eestil tuleb maksta liitu kuulumise hüvede eest. Seejuures on eurooptimistid veendunud, et liitu kuulumise eelised kaaluvad üles negatiivsed tagajärjed.

ELi astumine poleks Eesti jaoks eriti atraktiivne, kui liitumisest ei loodetaks saada konkreetset kasu, kas abi Eesti majanduse edendamisel või riikliku julgeoleku tagamisel. Et Eesti NATOsse pääsemine on Venemaa vastuseisu tõttu osutunud üsna problemaatiliseks, siis on tekkinud oht, et ELi julgeolekupoliitilist rolli võidakse hakata üle hindama. Ka eurominister Veidemann on pidanud vajalikuks rõhutada, et EL ei ole kaitseorganisatsioon, kuigi mõningaid olulisi poliitilisi julgeolekugarantiisid ELi liikmestaatus siiski annab (Veidemann 1997c). Riigikogus peetud välispoliitilisel arutelul ettekandega esinenud välisminister Ilves pidas sel puhul vajalikuks rõhutada, et "Eesti ei käsitle oma Euroopa Liidu

tulevast liikmestaatust julgeolekugarantiina. [---] Meie julgeolekuga seotud küsimused tuleb lahendada teises kontekstis ja mitte tuua Euroopa liitu kaasa probleeme, millest jagu saamiseks see organisatsioon ei ole loodud.” (Ilves, Tamm 1997.) Eesti ajakirjanduses on põgusalt olnud juttu ka sellest, et ELil puudub esialgu ühtne kujutus ühisest julgeolekupoliitikast, mis peaks eeldama ka NATO poliitilise rolli muutumist (Mihkels 1997). Samal ajal on Eesti rahvusvaheliselt ilmutanud valmisolekut teha tihedamat koostööd ELi sõjalise tiiva WEUga, Eesti otsest liitumist selle organisatsiooniga targu mainimata (Öövel 1996).

Julgeolekupoliitilise rolli asemel püütakse rõhutada pigem ühinemise majanduslikku aspekti, eelkõige ELi turu avanemist Eesti toodetele, ent ka täiendavaid investeringuid ELi maadest, nagu ka võimalust saada otsest abi tootmise moderniseerimiseks ja standardiseerimiseks. 1997. a juuni alguse EMORi telefoniküsitluse andmeil domineeris liitumise majanduslik faktor tavakodaniku teadvuses selgelt julgeolekupoliitiliste kaalutluste ees (Euroopa Liidu... 1997). Kuid esineb ka teistsuguseid arvamusi. Valitsuse nõunik Ardo Hansson on *Äripäevas* valitsusprogrammi tutvustades muuseas öelnud, et kui EL oleks seotud puhtalt ainult majandusega, siis võiks integreerumist natuke edasi lükata. “Isegi kui rehkendaks kokku kulutused, kaaluvad julgeolek ja stabiilsus majanduslikud arvutused üles. Kui Eesti asuks näiteks Islandi kõrval, võiksime asjale niiviisi läheneda,” on Hansson märkinud (1997).

Seejuures nähakse lähenemises ELile ka lähenemist teistsugusele majandus- ja kultuurikeskkonnale. A. Veidemann on rõhutanud: “Euroopa seadusandluse omaksvõtmine parandaks oluliselt eesti majanduse garantii- ja kontrollimehhanismide kvaliteeti.” (Veidemann 1997c.) Riigikogu liige Peeter Lorents mainib *Äripäeva* küsimustele vastates ELiga liitumise olulisemate plusidena, et see toob kaasa “suurema integreerituse, integratsiooni koos kvaliteedi unifikatsiooniga. On garanteeritud teatud standardne kvaliteetkaup ja -teenus Euroopa tasemel. See sunnib ka meid sellesama kvaliteedi ja reeglistiku raames toimima.” (Liitumise... 1997.) ELi pooldajad on ka leidnud, et majanduskeskkonna stabiliseerumine “vähendaks järsult aferistide võimalusi sulitempudeks Eesti majanduses”, kuigi samas ollakse sunnitud

tunnistama, et seda, kui palju hakkab maksma “tomatikilo või rasvavaesem lihakäntsakas, ei julge keegi prognoosida.” (Tarand, Võorman 1997.)

ELiga ühinemine seostub eestlase teadvuses üldiselt ka sotsiaalse keskkonna paranemisega, olgugi et tollase euroministri Veidemanni väitel ei saa suurt osa sotsiaalpoliitikast üldse seostada ELi tööga (1997b). Laialt levinud arusaama kohaselt toimib ELi maades sotsiaalse loomuga turumajandus, mis tagab n-ö kodurahu töö ja kapitali vahel ning elanikkonna ostujõu (Kubo 1997). Efektiivse sotsiaalpoliitika puudumist tänapäeva Eestis on kohati hakatud pidama oluliseks takistuseks Eesti ühinemisel ELiga (Paavo 1997). Üheks Euroopa Komisjoni etteheiteks Eestile oligi, et “valitsus näib olevat sotsiaalsfääri unustanud” (Mötsar 1997a). Eespool mainitud EMORi küsitluse põhjal peab sotsiaalprobleemidega seonduvat ELiga ühinemise puhul oluliseks umbes neljandik küsitletutest (Euroopa Liidu... 1997).

Samuti on ELi astumist seostatud positiivsete muutustega töötervishoiu alal, sest see eeldab terve rea vastavate seaduste (tööohutuse ja töötervishoiu seaduse ning tööõnnetuste ja kutsehaiguste sundkindlustuse) ning teiste õigusaktide vastuvõtmist, mis Eestis praegu veel puuduvad (Kahn 1997). Samas on töökaitse üks neid valdkondi, mille puhul Euroopa Komisjon heidab Eestile ette vajaliku arengutaseme puudumist (Mötsar 1997a).

ELiga ühinedes paraneksid ka Eesti elanike reisimise ja töö leidmise võimalused ELi liikmesriikides. Igal juhul peab 1997. a juuni EMORi telefoniküsitluse andmeil piiride avatuse olulist suurenemist ELiga ühinemise puhul tähtsaks 17% ning töö- ja õppimisvõimaluste avardamist 12% küsitletutest (Euroopa Liidu... 1997). Eesti ajakirjanduslikus eurodiskussioonis on neid pooltargumente seni üpris harva kasutatud. Andrei Hvostov on juhtinud tähelepanu sellele, et Euroopa turu üleküllastatus puudutab ka tööjõuturgu ning et Eesti noored peaksid mõtlema ka sellele, et nii häid võimalusi karjääri tegemiseks näiteks ajakirjanike, pangandustegelaste või ministeeriumiametnikena pole neil kusagil mujal kui Eestis (Hvostov 1997c, 1997d).

Üheks olulisemaks “plussiks” liitumisel ELiga peaks olema ka võimalus saada osa ELi abiprogrammidest. Ajaleht *Äripäev* kirjutab: “Aastail 1995–1999 saavad ELi pürgivad riigid, nende

seas ka Eesti, Läti ja Leedu, PHARE programmi raames ELilt abi kokku 6,7 miljardit ECUD ehk 104,5 miljardit Eesti krooni. 70% sellest rahast kulub kandidaatriikide majanduse arendamiseks ja ELi siseturuga kohanemiseks.” (EL abistab... 1997.) PHARE programmi kõrval (milles Eestigi on juba osalenud), mille juhtimine on osutunud keerukaks ja aeglaseks, on ELil pakkuda ka väiksemaid ja paindlikumaid regionaalse arengu programme. Neist mõningaid on põgusalt tutvustatud ka eesti lugejale (Virki 1997). Eesti ajakirjanduses on korduvalt vihjatud just Iirimaa kui ELi abiprogrammide edukale kasutajale (Iirlased... 1997).

Iirimaa kogemusele ELis on Eesti ametlik europropaganda vihjanud varasematel aastatel korduvalt. ELi majanduspoliitikasse teatud reservatsioonidega suhtuv Heido Vitsur nimetabki Iirimaa “Euroopa Liidu ainsaks tõeliseks tiigrikutsikaks” (1997). ELi mittekuuluvaid Šveitsi ja Norrat tuuakse mõnikord ELi vastases propagandas esile näidetena riikidest, mis saavad suurepäraselt hakkama ka väljaspool ELi. Teisalt ei peeta võrdlust nende riikidega enamasti sisuliselt kuigi põhjendatuks nende Eestist erineva majandusliku arengutaseme ja geopoliitilise asendi tõttu (Jarne 1997e).

Olulise argumendina europropagandas on minister A. Veidemann mitu korda maininud vaieldamatut tõsiasja, et ELi poliitika mõjutab meid tegelikult sellest sõltumata, kas Eesti kuulub sinna või otsustab jääda väljapoole seda rahvusvahelist organisatsiooni. Aga sinna kuuludes oleks Eestil siiski mingisugune võimalus mõjutada ELis tehtavaid otsuseid (Veidemann 1997b, 1997c). Ka norralased, keda mõned euroskeptikud Eestile eeskujuks on püüdnud seada, on tihti sunnitud mõnma, et ELis vastuvõetud otsused puudutavad paratamatult neid, ilma et norralastel oleks piisavalt võimalust neid otsuseid mõjutada (Maiberg 1997; Jarne 1997e).

Eesti eurooptimistide arvates peaks ELiga ühinemine olema Eesti jaoks maa läänepoolsesse regiooni kuulumise organisatsiooniliseks garantiiks. Seetõttu on mitmed poliitikud näinud Eesti astumises ELi võimalust reguleerida suhteid Venemaaga. Mart Laar kirjutab, et “kasvõi ühe Balti riigi osalemine laiendamisprotsessis oleks Venemaale reaalne märguanne, et need alad on Venemaale kadunud”. See looks ka “eeldused Balti riikide suhete normaliseerimiseks Venemaaga ning stabiilsuse suuren-

damiseks kogu regioonis". Samas väidab Laar, et Eesti ei tohiks jätta Euroopale muljet, nagu püüdleks ta EL liikme staatust üksnes Venemaa pärast, vaid pigem rõhutama Samuel Huntingtoni poolt korduvalt väljendatud mõtet, et "Euroopa tsivilisatsiooni laiendumine oma loomulike piirideni on Euroopale ainsaks võimaluseks püsida konkurentsiasendis ka algaval aastatuhandel." (Laar 1997a.)

MIDA NEGATIIVSET NÄHAKSE ÜHINEMISES EUROOPA LIIDUGA?

Praegu on kõik Eesti suuremad parteid üsna üksmeelselt ELiga liitumise poolt. Euroküsimuses valitseb niivõrd selge põhimõtteline üksmeel, halvimal juhul võivad erakonnad süüdistada teineteist just eurointegratsioonitempo aeglustumises (Ojuland 1997; Aasmäe 1997). Üksikute prominentsete ELi vastaste poliitika-tegelaste puhul (nt Jaanus Raidal ja Arne Otter) võibki tekkida küsimus, kas nende vaated on üldse tingitud murest eesti rahva saatuse pärast või on nende tegevusmotiiviks saada ELi vastasusega laiemalt tuntuks. Sama tundub kehtivat ka Eesti ajakirjandusliku euroskeptitsismi suhtes, sest ELi vastaste seisukohtade esindamine võimaldab teha end "nähtavaks".

ELiga ühinemise negatiivsetest tagajärgedest on sageli mainitud riikliku suveräänsuse vähenemist (Tarand, Võörman 1997), mida tihtipeale seostatakse küsimusega, kas Eestil on ELile alternatiivi. Europessimistide, Tartu ülikooli õppejõudude Lembit Kivistiku ja Arvet Pedase arvates on ametlikus ja mitteametlikus europropagandas liialdatud väitega, et ainsaks alternatiiviks ELile on integratsioon idaga (liitumine SRÜga või muutumine Venemaa oblastiks). Kõige järjekindlamalt on sääraseid seisukohti väljendanud *Eesti Päevalehe* kolumnist E. Soosaar (Tarand, Võörman 1997; Euroopa Liit... 1997; Soosaar 1997c).

Teiseks negatiivseks tagajärjeks ELiga ühinemisel on peetud bürokraatia paratamatut kasvu. Juba praegu räägivad nii euroametnikud kui ka Eesti tipp-poliitikud vajadusest mitte piirata ametnike arvu, vaid pigem seda isegi suurendada. Probleem kerkis esile ka komissar Hans van den Broeki Eesti-visitidi ajal (Floren, Paet 1997; Jarne 1997f; Paet 1997; Mõtsar 1997a). Veidi aega

hiljem teataski valitsus oma kavatsusest loobuda ametnike arvu vähendamisest just seoses eurointegratsiooniga (Mötsar 1997b).

Europessimistide arvates tähendaks see, et “paarisajale ametnikule Eestist oleks kindlustatud keskmiselt 100 000-kroonine kuupalk” (Tarand, Võõrman 1997). Kaudselt (sissemaksetena ELi eelarvesse) tuleb selle ametnikekihi ülalpidamiseks vajalik raha ikkagi eestlaste taskust. Jäiga ja tsentraliseeritud bürokraatiamašina loomist peab ELi puhul negatiivseks nähtuseks ka tuntud ameerika futuroloog Alvin Toffler, kelle skeptilisi vaateid Euroopa Liidu suhtes refereerib *Maaleht* (Kilgas 1997). Riigikogu liikme P. Lorentsi arvates toob eurobürokraatia vohamine kaasa kaks olulisemat tendentsi: “[---] otsustuste aegluse või otsustuste kvaliteedi languse. Otsustama peab, aeg on kukil ja kiirustades tehakse surrogaatse kvaliteediga otsuseid.” (Liitumise... 1997.)

Samuti pole päris selge, kas ELiga ühinemine on Eestile üldse majanduslikult kasulik. Ajalehe *Äripäev* juhtkirjas öeldakse: “Tekib olukord, kus sinne ärimees on Euroopa viimaste hulgas ja jääb sinna kauaks, sest ta on startinud hiljem ja konkurentidest palju viletsamalt positsioonilt.” (Euroopast... 1997.) ELiga liitudes võivad vabakaubanduslepingud kolmandate riikidega muutuda Eesti jaoks problemaatiliseks. *Maalehele* antud intervjuus (1997a) väidab Riigikogu Euroopa asjade komisjoni esimees T. Kelam küll vastupidist, toetudes Soome—Eesti ja Rootsi—Eesti vastavatele lepingutele. Võimalikud olevat erikokkulepped, mida Eesti poliitikud peaksid tema arvates olema võimelised saavutama läbirääkimistel. Küsimus on selles, kas Euroopa turu avanemine Eesti kaubale kompenseerib turgude ahenemist kolmandate riikide suhtes. Samas on aga ELi turg kohati üleküllastatud teatud tüüpi kaubaga, mille suhtes on kehtestatud ranged regulatiivid.

ELi turgu peetaksegi rakendatud subsiidiumide ja kvootide süsteemi tõttu ülereguleerituks ja kohati diskrimineerivaks. Urmas Simson kirjutab *Sõnumilehes*: “Euroopa majandussüsteemi edu põhineb seega täielikult vaba kaubavahetuse piiramisel. Konkureerivatele kaupadele on kehtestatud kas kvoodid, tollid või “kvaliteedinõuded”. Kvootide mõju sai tunda näiteks Leedu, kes ei tohtinud möödunud aasta detsembris tekstiiltooteid enam Euroopa Liidu maadesse eksportida, sest selleks aastaks ette näh-

tud kvoot oli täis saanud.” (Simson 1997.) Samas lisab ta, et “hinnatasemete ja omahindade erinevusi võrreldes võib väita, et Euroopa majandus kukuks nende piirangute kaotamisel mõne nädalaga kokku. Pankrottide sagenemine ja tööpuuduse kasv annavad märku, et ka olemasolevatest piirangutest hakkab jääma väheks.”

Ka ELi rakendatavas kvootide süsteemis võib leida diskrimineerivaid elemente. Nii näiteks märgib põllumajandusministeeriumi pressiesindaja Kai Maran, et ELi ja Eesti vabakaubanduslepingus määratletud tollimaksu ei saa tagasi mitte Eesti eksportija, vaid välisriigi importija, mis kindlustab küll Eesti kaubale konkurentsivõimelise hinna, ent kasumi saab suures osas endale ELi importöör (Maran 1997a).

Probleeme võivad tekitada ka ELis käibivad nn päritoluma reeglid, samuti nagu ka rakendatavad eurostandardid (Kalev 1997), millele vähemalt esialgu ei vasta suur osa Eesti toodangust. Samas on oht, et Eesti muutub turuks ELi maade vähem nõutavale kaubale. Aasta algul läbis Eesti ajakirjandust teade, et Eestis hakatakse registreerima vaid neid pärast 1994. aastat toodetud autosid, mis on sertifitseeritud Euroopa turu jaoks (Paet 1997a). Teisal aga juhitakse Kreeka näitel tähelepanu tõsiasi, et ka ELi liikmesmaades ei peeta just alati rangelt euronormidest kinni (Vaher 1997).

Vihjatud on ka võimalikule tööpuuduse kasvule olukorras, kus Eesti on ELi liige. Jaan Kaplinski kirjutab: “Ootused, et pärast 80.–90. aastate langust algab uus majandustõus, ei ole täitunud. Töötuid on EL-is 20 miljonit ja nende arv ei näita mingit langustendentsi. Sellal kui Euroopa tammub paigal, minnakse mujal, Aasias ja mõlemas Ameerikas kärmelt edasi.” (Kaplinski 1997a.)

(Järgneb)

Kodavere 97 I Suumann

IMAT SUUMANN. Kodavere (1997)

MOLOTOV—RIBBENTROPI PAKTI AVALIKUSTAMISE EESTI GRUPP JA TEMA TEGEVUS 1987–1988

Viktor Niitsoo

POLIITVANGIDE VABASTAMINE

NLKP KK peasekretäri Mihhail Gorbatšovi algatatud *perestroika* tõi muude liberaliseerumisilmingute kõrval kaasa ka režiimikriitikutute vabastamise vangilaagrest. 1986. a suvel lõpetati peasekretäri korraldusega impeeriumi kõige nimekama vastasrindlase, Nobeli rahupreemia laureaadi akadeemik Andrei Sahharovi sisepagendus Gorkis (praegune Nižni Novgorod) ja lubati tal tagasi pöörduda Moskvasse. Seejärel hakkasid vabanema ka teised poliitvangid.

Koju naasid ka Eesti vangistatud vabadusvõitlejad. 1986. a lõpus ja 1987. a alguses vabanesid üksteise järel Arvo Pesti, Lagle Parek, Heiki Ahonen ja Jan Kõrb. Viimane ei tulnudki Eestisse, vaid asus elama Läti pealinna Riiga. Üksnes mitmekordsed poliitvangid Enn Tarto ja Mart Niklus jäid okastraadi taha. Nemad pääsesid vabadusse alles 1988. a teisel poolel.

Esialgu ei toonud poliitvangide Eestisse tagasijõudmine kaasa vastupanuliikumise olulist elavnemist. Pärast 1984. a poliitilisi kohtuprotsesse oli vastupanuliikumine loobunud avalikest võitlusmeetoditest. Lakanud oli kollektiivsete avalike märgukirjade läkitamine, ajutiselt katkenud vastupanuliikumise põrandaaluse kroonika "Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis" väljaandmine. Kogumik hakkas uuesti ilmuma alles 1986. a, kusjuures käsikiri saadeti salateid pidi Stockholmis asuvasse Eesti

Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskusse (EVVA), ilma et seda oleks Eestis levitatud. Tegeldi ka võimude poolt Eestis toime pandud inim- ja rahvusõiguste rikkumiste juhtumite dokumenteerimisega ning teavitati neist maailma avalikkust EVVA vahendusel. Teine tähtis tegevusvaldkond oli EVVA abi vahendamine poliitvangide perekonnaliikmetele.

Vastupanuliikumise olukorra tegi keeruliseks äge tüli, mis 1986. a ootamatult puhkes EVVA esimehe Ants Kippari ning demokraatlikus liikumises osalemise eest vangistatud ja pärast vabanemist 1981. a Saksamaale emigreerunud Sergei Soldatovi vahel, milles Soldatovi poolel lõi agaralt kaasa 1979. a Rootsi välja rännanud endine tartlane Jüri Lina. Sellesse ilmselt KGB inspireeritud ja õhutatud sõnasõtta kisti ka Soldatovi endine võitlus- ja vangistuskaaslane Mati Kiirend.

Samuti pingestas olukorda veel üks Mati Kiirendiga seotud vahejuhtum. 1987. a alguses avastas KGB tühest korterist väikesse kohvri, mis tšekistide sõnul sisaldas mitmesuguseid trükiseid, videokassette, märkmeid ning aruannet EVVA poolt abistatavate poliitvangide omastele eraldatud rahast kogusummas 35 000 rubla (*Rahva Häääl*, 25. VIII 1987). Et käsikirjalised märkmed olid kirjutatud Kiirendi käega, andis see tšekistidele alust pidada viimast kohvri omanikuks. KGBlased Viktor Kozlov ja Anto Ots tegid Kiirendile ametliku hoiatuse nõukogudevastase tegevuse jätkamise eest. Seejuures pressisid tšekistid Kiirendilt välja kirjaliku lubaduse loobuda edaspidi nõukogudevastasest tegevusest.

Ette rutates olgu öeldud, et ülalmainitud aruanne põhjustas edaspidi vastupanuliikumise seas palju segadust. Ilmselt KGB insinuatsioonide tulemusena tekkisid poliitvang Enn Tarto abikaasal Erna Tartol rahalised nõudmised Mati Kiirendi ja Tiit Madissoni vastu. Siin olid tšekistide kombinatsioonid kandnud head vilja.

Analoogselt Kiirendiga olid käed seotud ka teistel enne tähtaega vabanenud poliitvangidel. Nemadki olid olnud sunnitud vabanemiseks "organitele" midagi lubama. Peamiselt sel põhjusel, samuti suutmatusest kohaneda uute tingimustega oli vastupanuliikumine 1987. a algul võrdlemisi passiivne.

Seda passiivsust elas eriti valuliselt üle äsjane poliitvang Tiit Madisson. Tema vabanes 1986. a mais, olles karistuse täieli-

kult ära kandnud. Oma mälestusteraamatus *Vastasseis. Mälestusi ning olupilte ikestatud Eestist, Gulagi laagrist ja Kolõmalt* kurdab Madisson, kuidas ei leidnud poolehoidu tema algatus asutada põrandaalune võitluspartei. Äärmiselt pettunult otsustas Madisson kodumaalt lahkuda ja kirjutas 1986. a sügisel emigreerumisavalduse (Madisson 1996: 158).

Et võimud keeldusid Madissonile väljarännuluba andmast, leidis ta oma ülekeevale energiale rakenduse muinsuskaitseliikumises. (Teised vastupanutegelased olid tärkavate omaalgatuslike liikumiste suhtes esialgu ettevaatlikud.) KGB suureks jahmatuseks valiti ta 11. IV 1987 Pärnu Muinsuskaitse Seltsi esimeseks presidendiks. Seltsi esimeseks suuremaks tööks sai Vabadussõjas langenute haudade korrastamine Pärnu Alevi II kalmistul. See ettevõtmine tõi kaasa palju jagelemist EKP Pärnu linnakomitee ja KGBga (Madisson 1996: 169–170).

Märksa kiiremini põhjanaabritest reageeris uutele võimalustele Läti vastupanuliikumine. Juba 1986. a moodustati Liepājas ühiskondlik rühmitus Helsingi-86, mis sarnaselt 1970. aastate teisel poolel mitmel pool NSV Liidus tegutsenud Helsingigruppidele pühendus inim- ja kodanikuõiguste kaitsele Lätis. Selle grupi eestvõttel korraldati 14. VI 1987 Riias miiting küüditatute mälestuseks. Riia linnavõimud miitingut ära keelata ei sõandanud, küll aga tegid kõik võimaliku selle segamiseks. Sellest hoolimata kogunes Vabadussamba juurde mitmetuhandeline rahvahulk, lauldi rahvalaule, samba jalamile asetati lilli. Kuigi miitingu korraldajate osaks sai ametlikus pressis äge laimukampaania, otsustati järgmine miiting korraldada 23. augustil, Molotovi-Ribbentropi pakti 48. aastapäeval. Pole midagi imeks pandavat, et järgmiseks väljaastumiseks valiti just see tähtpäev. 23. VIII 1979 olid 45 leedulast, lätlast ja eestlast saatnud avaliku kirja NSV Liidu, Saksa LV, Saksa DV ning Atlandi hartale allakirjutanud riikide valitsustele ja ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile, milles nõuti Molotovi-Ribbentropi pakti (MRP) salaprotokollide avalikustamist, tühistamist ja tagajärgede likvideerimist. Samuti olid Kanada eestlaste algatusel väliseestlased juba mitu aastat tähistanud 23. augustit kui Musta Lindi päeva.

MRP-AEG MOODUSTAMINE

1987. a varasuvel viibis Tiit Madisson ravil Jürmala sanatooriumis. Aeg-ajalt Riiat külastades kohtus ta lätlastest laagrikaaslastega. Ta osales ka 14. juuni miitingul, mis jättis talle sügava mulje. Madisson kirjutab, kuidas talle läks eriti südamesse ühe noore lätlase küsimus: “Kunas teie, eestlased, nii kaugele jõuate?” (Madisson 1996: 173.)

Lätlaste algatus korraldada järgmine väljaastumine 23. augustil oli nii eestlastele kui ka leedulastele sundkäik, mis tuli igal juhul kaasa teha. Eespooltoodud põhjustel kaheldi Eestis viimase hetkeni ürituse otstarbekuses. Lagle Parek meenutab: “Jalutasime kolmekesi — Madisson, Heiki Ahonen ja mina Pärnu rannakõrkjates. Ja Tiit on hulluks minemas, et vaata, mis lätlased teevad, neil on küüditamise aastapäeval... Et kuidas on võimalik, et eestlased on nii magedad? Et teeme meie ka endale Helsingi grupi. Mina olin vastu, et Helsingi grupil pole Eestis midagi teha. Ja siis tuligi idee, et teeme midagi, millel on kindel eesmärk. [---] Et teeme MRP avalikustamise grupi. Kui aus olla, siis alguses kaheldi selle grupi mõttes. Keegi ei tahtnud ju uuesti kinni minna. Ühesõnaga alguses see asi vedu ei võtnud.” (Laar, Ott, Endre 1996a: 256–257.)

Kõhklustest saadi siiski viimaks võitu ning 30. juulil saatsid Heiki Ahonen, Jan Kõrb, Tiit Madisson ja Lagle Parek avaliku kirja EKP Ajaloo Instituudile, ajalehele *Rahva Hääl* ja ajakirjale *Aja Pulss*, milles tehti ettepanek avalikustamise ja ajaloo “valgete laikude” kõrvaldamise raames avalikustada Molotovi-Ribbentropi pakti salaprotokollid selle kurva sündmuse 48. aastapäeval (Madisson 1996: 176). Et mingit vastust ei saadud, avaldati 15. augustil teadaanne Eesti elanikele Molotov—Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupi (MRP-AEG) moodustamisest. (Peale nelja algataja liitusid grupiga veel Mati Kiirend, Jüri Mikk ja Ilse Heinsalu.) Grupi avalikuks esindajaks oli Tiit Madisson, teiste liikmete nimed lubati avalikustada 23. augustil. Samas teatati 23. augustil kell 12 Tallinnas Raekoja platsil korraldatavast miitingust, meenutamaks Hitleri ja Stalini vahel sõlmitud lepingu tagajärjel hukkunud eestlasi (MRP-AEG... 1987/1).

Järgmisel päeval esitas Madisson grupi nimel avalduse Tallinna Linna TK esimehele, milles teatas MRP-AEG kavast korraldada 23. augustil Tallinnas fašismi- ja stalinismiohvrite mälestamiseks miiting ning pärgadepanek. Ühtlasi paluti avalduses tagada demonstrantide julgeolek (*MRP-AEG...* 1987/1).

Edasi hakkasid sündmused arenema pöörase kiirusega. Päev pärast avalduse üleandmist teatas OVIRi töötaja Kask, et Madissoni emigreerumisavaldus on läbi vaadatud ning tal lubatakse koos abikaasa ja pojaga Iisraeli viisaga lahkuda. Et Madisson oli väga hõivatud kavandatava miitingu ettevalmistustega, ei tahtnud ta emigreerumise peale mõeldagi. Seepeale tuletati talle meelde Mart Nikluse saatust. (Madisson 1996: 178–179.)

MRP-AEG liikmete kavatsuste selgitamiseks kasutas KGB väga originaalset meetodit. Tartu ajalehe *Edasi* peatoimetaja Mart Kadastik avaldas ootamatult soovi intervjueerida Lagle Parekit. Seni oli vastupanuliikumisele olnud mõeldamatu avaldada oma seisukohti ametlikus ajakirjanduses. Ka oli Parekil piisavalt põhjust olla umbusklik Kadastiku kavatsuste suhtes. Oli ju viimane Jaak Kalju varjunime kasutades alles paar aastat tagasi avaldanud mitu paskvilli Pareki ja tema kaasvõitlejate kohta.

Väljakutsele ei saanud ka vastamata jätta, sest kohe oleksid järgnenud süüdistused, et MRP-AEG pelgab dialoogi ametliku pressi veergudel. Lepiti kokku, et Kadastik esitab kirjalikud küsimused, millele Parek vastab samuti kirjalikult. Intervjuud muudugi ei avaldatud. Selle asemel kasutas Kadastik Pareki ütlusi kontekstist väljakistuna oma järjekordsetes laimuartiklites (“Kelle üleskutsele anda oma allkiri?”, “Provokatsioonid vasakule ja paremale”, “Elukutselt eestlased” — *Edasi*, 13.–15. I 1988).

Samal ajal jätkusid ettevalmistused MRP aastapäeva tähistamiseks. Vastloodud MRP-AEG peakorteriks sai kunstnikepaar Iiris Uugi ja Henno Arraku Pääskülas asuv eramu, kus viimased päevad enne miitingut varjas end ka vahistamist kartev Madisson. Samas maaliti loosungid, mille juures etendas peaosas Arrakute kunstiüliõpilasest poeg Karl-Hans.

Oluliselt lisas grupi liikmetele julgust 20 USA senaatori ja kongressiliikme avaldus M. Gorbatšovile, mis sisaldas järgmist üleskutset: “Selles vaimus pöördume teie poole üleskutsega, et

teie hoiaksite ära igasuguste takistuste tegemise seoses mälestuseremooniatega Vilniuses, Riias ja Tallinnas ning lubaksite Molotovi-Ribbentropi pakti teksti avaldamist ning selle lepingu igakülgset vaba arutamist.” (*Vaba Eesti Sõna*, 3. IX 1987.)

Mari-Ann Kelami teatel õhutasid Välis-Eesti organisatsioonid tähtsamate väljaannete ajakirjanikke sõitma 23. augustiks Eestisse, et olla sealsete sündmuste vahetuks tunnistajaks (Kelam 1997).

Samas tekitas korraldajatele parasjagu meelehäarmi Tallinna linnavõimude ootamatu meelemuutus. Üritust küll ära ei keelatud, kuid see lubati läbi viia Raekoja platsi asemel Hirvepargis. Et sellest muudatusest anti korraldajatele teada vaid kaks päeva enne ürituse algust, väljendas läbirääkimisi pidav Madisson muret, kuidas rahvast sellest muudatusest teavitada. Selle peale soovitas täitevkomitee esindaja Svetlana Tšuklova kavalalt naeratades kasutada “oma kanaleid”. (Madisson 1996: 182.)

Tagantjärele võib MRP-AEG järeleandmine tunduda tarbetuna. Vaevalt oleksid võimud sõandanud Raekoja platsi miitingut laiali ajada. Äärmisel juhul oleks peakorraldajat nuheldud administratiivtrahviga. Kuid seegi karistus tundub vähetõenäoline, sest poliitiline otsus Madisson maalt välja saata oli juba langetatud. Samas tuleb arvesse võtta, et miitingu korraldajatel oli tegemist sootuks uue situatsiooniga, milles tunti end veel väga ebakindlalt. Kardeti võimalikke repressioone ja oldi üsna pessimistlikud osavõtjate hulga suhtes. Madisson meenutab, et lootis vähemalt tuhandet osavõtjat. Heiki Ahonen oli palju pessimistlikum ja pakkus kümme korda väiksemat arvu. (Madisson 1996: 182.)

HIRVEPARGI MIITING

Tegelikult sujus miitingu korraldamine üle ootuste hästi. 23. augusti keskpäeval oli Raekoja plats rahvast tulvil. H. Ahonen ronis Raekoja trepile ning teatas läbi omatehtud pappruupori, et rahval tuleb minna Harjumäele. Kardetud segadust ei tekkinud, inimesed hakkasid kohe mööda Harju tänavat Vabaduse väljaku poole (tollal Võidu väljak) minema. Sealt suunduti Harjumäele Linda kuhu poole. Teel rulliti lahti loosungid, mis nõudsid Molotovi-

Ribbentropi pakti avalikustamist, stalinlike timukate kohtu alla andmist ning poliitvangide Enn Tarto ja Mart Nikluse vabastamist ning kuulutasid Eesti, Läti ja Leedu ühtsust. Mitmel lapsel ja täiskasvanul olid rinnal plakatid, millel oli kujutatud aastaarv 1939 koos viisnurga ja haakristiga.

Linda kuju jalamile asetati lilled ja pärjad ning suunduti Hirveparki. Miitingu korraldajad jäid treppidele, rahvas läks alla parki. Mitmed ettevaatlikumad seirasid toimuvat ülevalt barjääri tagant. Nende sekka olid end poetanud KGB agendid ja erariides miilit-satöötajad. Kohal oli ka ETV filmigrupp, rääkimata KGB foto- ja videomeestest, kes sündmust demonstriivselt jäädvustasid. Eri-nevalt varasematest aegadest rahvas seekord end sellest heidutada ei lasknud. Miitingule tulnutest olid paljud samuti fotoaparaadi kaasa võtnud. Seetõttu on Hirvepargi miitingust säilinud võrdlemisi palju fotosid ja helisalvestusi. Kahjuks ei saa seda ütelda filmimaterjali kohta. ETV salvestatud kaadrid hävitati EKP keskkomitee korraldusega, KGB jäädvustatu on ilmselt Eestist välja viidud või samuti hävitatud.

Miitingu avas T. Madissoni pikem sõnavõtt, milles anti põhjalik ülevaade lähiajaloo sündmustest ja nende tagajärgedest Eestile. Kõneleja tõi esile sündmusi ja fakte, mille tulemusel N. Liit Eesti ja teised Balti riigid okupeeris ning annekteeris, rõhutas, et need traagilised sündmused said alguse hitlerliku Saksamaa ja stalinliku Nõukogude Liidu vahelisest sobingust. Madisson esitas hulgaliselt arvandmeid stalinlike repressioonide kohta Eestis ning tõdes, et tuleb tõsiselt kahelda ideaalides, kui nende nimel on valatud nii palju verd ja põhjustatud nii palju kannatusi. Lõpetuseks kutsus ta üles avalikustama oma rahva ajalugu: "Me peame ausalt avalikustama oma rahva ajaloo. Palju tuleb seejuures ümber hinnata. Kõik kuriteod inimsuse vastu tuleb otsustavalt hukka mõista. Stalinlikud timukad, kellest paljud saavad praegu personaalpensiooni, tuleb kohtu alla anda! Ainult siis võime olla kindlad, et kõik see jällegi kunagi ei kordu. Molotov-Ribbentropi pakti 23. augusti 1939. aasta salatehing tuleb avalikustada." (*MRP-AEG... 1987/1.*)

Pärast peaettekannet esinesid lühikest sõnavõttudega veel Heiki Ahonen, Erik Udam, Villu Rooda, Lagle Parek ja Jüri Mikk. Neist suurem vastukaja oli kahtlemata kahel viimasel esinejal.

Pareki üleskutse moodustada initsiatiivgrupp, mis asub taotlema stalinismiohvritele monumendi püstitamist, leidis palju suuremat vastukaja kui üleskutse ühineda MRP-AEGga. Pärast miitingu lõppu ühines monumendigrupiga üle saja inimese, samal ajal kui MRP-AEG grupiga liitus vaid mõni üksik.

Jüri Mikk aga tegi oma kõne lõpul ettepaneku pöörata nägu sümbolsele Moskva poole ja nõuda koos rusikas käe tõstmisega MRP avalikustamist. Seda rahvas ka tegi.

Et miitingu pidamiseks ettenähtud aeg ei olnud veel täis saanud, tegi miitingut juhatanud Madisson kohaletulnud oponentidele ettepaneku samuti sõna võtta: “Ma arvan, et praegu koosviibijate seas viibib ka oponente, kes ei ole eelpool toodud sõnavõtudega võib-olla nõus. Ma paluks oponentidel sõna võtta siin, avalikkuse ees. [---] Ma loodan, et sel juhul ei hakata kasutama ära vabariigi ja üleliidulist pressit, et pärast meid siin mustata. Las oponentid titlevad oma sõna siin kõigi kuuldes!” (MRP-AEG... 1987/1.) (Planeerimata esinejaist oli enne Pareki sõnavõttu Merle Jääger esitanud luuletuse “Kodukased”).

Ühelt poolt on selline pakkumine seotud suure riskiga, sest vaba mikrofoni kipuvad ära kasutama vaimuhäiretega isikud või usukuulutajad. Nii juhtuski, et sõna sai ilmsete vaimuhaiguse tunnustega Roman Bode, kelle seosetu kõnevoolu pidi Madisson lõpuks katkestama. Seejärel kasutas juhust Raivo Raave, et lugeda ette “Sõnum Eesti rahvale”. Sellele vaatamata läks Madissoni plaan korda; oponentina üles astunud Moskva literaadi Platon Afanasjevi rumala sõnavõtu vilistas rahvas välja.

Kõnede vaheajal lauldi “Mu isamaa on minu arm” ja “Saa vabaks, Eesti meri”. Ringi käis allkirjaleht nõudega tühistada MRP, millele koguti 584 allkirja. Seejuures läks neljas allkirjakaust umbes 200 allkirjaga salapärasel kombel kaduma (“MRP-AEG lugu” — *Eesti Ekspress*, 1989, nr 5).

Täpselt ettenähtud ajal miiting lõpetati ja inimesed läksid rahu-likult laiali. Erinevail hinnanguil võis osalejaid olla 3000 ringis. Ühe vaatleja hinnangul alustas rongkäiku Raekoja platsilt 5–7 tuhat inimest. (MRP-AEG... 1987/1.)

Samal päeval toimusid analoogilised miitingud ka Riias ja Vilniuses. Eriti rahvarohke oli Läti pealinnas toimunu, kus osales

ligikaudu 10 000 inimest. Vilniuse miiting oli tagasihoidlikum, sellest võttis osa vaid 1000–2000 inimest.

Nii miitingu korraldajatel kui osavõtjatel oli põhjust olla kõrgendatud meeleolus. Kõik oli kulgenud sujuvalt ilma mingite vahejuhtumiteta. Eriti rõõmustas korraldajaid ühelt poolt rahva entusiastlik toetus ja teisalt vaashoitus, mis ei andnud võimudele vähimatki ettekäänat jõuga sekkumiseks.

See oli esimene poliitiline meeleavaldus okupeeritud Eestis, mis saadi segamatult läbi viia ja millele ei järgnenud otseseid repressioone. MRP-AEG näol oli esile kerkinud esimene avalikult tegutsev poliitiline rühmitus, mis deklareeris ja demonstreeeris avalikult oma opositsioonilisust kehtivale režiimile. Ent kõige olulisemaks tuleb lugeda seda, et mitmetuhandelise auditooriumi ees esitati avalikult nõudmine avalikustada ja tühistada MRP salaprotokollid. Et Eesti ja teised Balti riigid olid okupeeritud ja annekteeritud MRP otsese tagajärjena, tähendas salaprotokollide tühisteks kuulutamise nõue ka okupatsiooni lõpetamise ja Eesti iseseisvuse taastamise nõudmist. Lauri Vahtre on Hirvepargi põhisõnumi kohta tabavalt märkinud, et “nõue tühistada MRP peitis siiski enamat, ehkki seda otsesõnu veel välja öelda ei saanud, ja nimelt nõuet taastada Eesti Vabariik — s.t. minna juriidiliselt tagasi aastasse 1940.” (Vahtre 1996: 22.)

Hirvepargi miitingu pealöökk oli suunatud valitseva režiimi kõige nõrgema koha — selle ebaseaduslikkuse pihta. Selles kontekstis tundub kummaline Tunne Kelami väide *Postimehe* kirjutises “Hirvepark murdis lahti tee meele avaldamiseks” (23. VIII 1997), nagu poleks Hirvepargis nõutud vabadust, vaid esitatud “täiel häälel küsimus saada teada tõde sellest, mis juhtus tegelikult aastail 1939–40 eesti rahvaga...” Kelam ajab segamini avaliku ja pörandaaluse võitluse meetodid. Pöranda all range konspiratsiooni tingimustes oli isegi Stalini ajal võimalik septseda kõige julgemaid proklamatsioone ja seejuures loota, et organid ei suuda autorit kindlaks teha. Paraku ei pööranud maailma avalikus sellistele läkitustele peaaegu mitte mingisugust tähelepanu. Erandiks oli vaid Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusriinde 1972. a koostatud ja kaks aastat hiljem Läände jõudnud memorandum ÜRO Peaassambleele, seda aga põhjusel, et läki-

tuse koostamise eest mõisteti pikkadeks aastateks vangilaagrisse Sergei Soldatov, Kalju Mätik, Artjom Juškevits ja Mati Kiirend.

1970. aastate teisest poolest Eestis avalikult tegutsev vastupanuliikumine pidi oma dokumentides iga sõna väga hoolsalt kaaluma, et mitte kutsuda esile asjatuid repressioone. Ning isegi sellised suhteliselt ettevaatlikult sõnastatud avaldused pälvisid maailma avalikkuse tähelepanu, sest neile olid alla kirjutanud konkreetsed isikud.

Hirvepargi miitinguga oli antud Eesti taasiseseisvumise eest peetava võitluse avalöök.

PÄRAST HIRVEPARKI

Vastulöök võimudelt tuli juba samal õhtul ETV saates “Aktuaalne kaamera”, kus matuselise ilmega diktor Urmas Reitelmann luges ette ETA teate välismaiste õõnestusraadiojaamade inspireeritud kogunemisest, mille korraldas väike grupp varem nõukogudevastase tegevuse eest süüdimõistetud isikuid eesotsas T. Madissoniga. See “spektaakel” olevat toonud kohale mõnisada uudishimulikku. Teates märgiti, et provokatsioon oli ühitatud Nõukogude—Saksa 1939. a mittekallaletungilepingu allakirjutamise aastapäevaga. (Madisson 1996: 193.)

24. augustil toimus EKP KK büroo istung, mis oli pühendatud eelmisel päeval Tallinnas toimunud “sborištše” arutelule. Istungil, millel osalesid seltsimehed Vaino, Rüütel, Ganjušov, Kortelainen, Sillari, Juhanson, Almann, Soidla ja Toome, iseloomustati toimunut kui natsionalistlikku ja nõukogudevastast väljaastumist. KGB, siseministeerium, EKP linna- ja rajoonikomiteed said sarjata selle eest, et neil polnud vajalikke andmeid “sborištše” suuruse kohta, mistõttu juhtunu tuli nende jaoks ootamatusena. EKP KK, ajalehtede toimetused, raadio ja TV ei võtnud midagi ette “raadiohäälte” neutraliseerimiseks. EKP propaganda ja agitatsiooniosakonnale ning vabariiklike ajalehtede toimetajatele tehti ülesandeks anda operatiivne vastulöök, paljastada “sborištše” eesmäärke ja selle organiseerijaid ning avaldada kultuuritegelaste ja tööeesrindlaste arvamusi. KGB ja siseministeerium pidid tugev-

dama tööd, et saada õigeaegset teavet dissidentliku elemendi poolt kavandatavate ettevõtmiste kohta. (ERAF, f 1, n 4, s 6945, l 2–5.)

Büroo istungi suunistest lähtuvalt algas ajakirjanduses kampania Hirvepargi miitingu ja selle korraldajate vastu. Peamiseks kriitikaobjektiks valiti Madisson, silmanähtava püüdega peita MRP probleemistik ühe võimalikult ebameeldivana kujutatud isiku ambitsioonikuse taha. “Ta ei salga, et on lapsest peale kommuniste vihanud ja kuulunud lugusid metsavendadest — need fašistlikud bandiidid olid tema jaoks peaaegu ideaal. Kui Madisson suuremaks kasvas, sai temast hipi. Muidugi mitte niisugune hipi, nagu need olid Läänes ja protesteerisid kodanliku elukorralduse vastu, vaid maatõugu hipi, kes Lääne eeskujusid jäljendades oma eluga sassi läks. [---] Kuid ei tema ise ega ka paljud nende hulgast, kes teda kuulasid, ei mõistnud, et Madisson pole miski prohvet, vaid hoopis äratuskell. Keera üles ja ta säriseb. Ja Madisson säriseski.” (Levin 1987.)

Levinile sekundeerisid mitmed “järelehüüded” 12. septembril Eestist emigreerunud Madissonile (24. septembril oli kodumaalt lahkunud ka Jan Kõrb), milles okupantide kaasajooksikutest ajakirjanikud ning varjunimede all esinevad tšekistid püüdsid üksteist üle trumbata Madissoni ja tema kaaslaste alavääristamises. Maarja Päril-Lõhmus on Hirvepargi miitingu kajastamist ja kajastamisviisi nimetanud Eesti ajakirjanduse suletuse-avatuse eksistentsiaalseks piirsündmuseks ning tõsiseks moraalseks kriisiks Eesti ajakirjanduses (Päril-Lõhmus 1997: 1799).

Ajakirjanduse reaktsioon sündmusele oli sedavõrd ebaadekvaatne, et loominguliste liitude liikmetest äsja moodustunud kultuurinõukogu koostas 23. septembril EKP KK propagandaosakonna juhatajale Silvi-Aire Villole kirja, milles loetleti massiteabevahendite ebatäpsusi Hirvepargi miitingu kajastamisel ning tehti ettepanek avaldada veel 1987. a jooksul MRP ja selle lisaprotokoll, samuti teised Eesti Vabariigi N. Liidu külge liitmisele viinud dokumendid ning koostada neist koolide õppekava jaoks kogumik. “Kui kahtlaste motiividega isikud ka poleks Hirvepargi kogunemise initsiaatorid, jäävad faktid faktideks,” seisab Arhitektide Liidu juhi Aado Eigi, Heliloojate Liidu juhi Jaan Räätsa, Kinoliidu juhi Mark Soosaare, Kirjanike Liidu juhi Vladimir

Beekmani ja Kunstnike Liidu juhi Enn Põldroosi allkirju kandvas kirjas. (*MRP-AEG... 1987/5.*)

Hirvepargi järel kasvas MRP-AEG 14-liikmeliseks. Juurde tulid Sven Heinsalu, Karin ja Urmas Inno, Endel Ratas, Eve Pärnaste, Erik Udam ja Kalju Mätik. 1988. a alguses ühines gruppiga Viktor Niitsoo, märtsis Tiina Hallik ja juunis Maris Sarv. 19. XII 1987 avaldusega nimetati MRP-AEG auliikmeteks poliitvangid Mart Niklus ja Enn Tarto. Nii loodeti anda suuremat kaalu nende vabastamisnõuetele. Avalduses rõhutati, et "isegi ENSV ametlikus ajakirjanduses praegu avaldatavad artiklid on radikaalsemad ja "nõukogudevastasemad" kui vaated, seisukohad ja avaldused, mille eest mõisteti nii Mart Niklusele kui ka Enn Tartole karistuseks 10 aastat erirežiimiga vangilaagrit ja 5 aastat asumist." Samas märgiti, et nii Nikluse kui ka Tarto vangistamise üheks põhjuseks on allakirjutamine Balti Apellile 23. VIII 1979, mistõttu peeti nende gruppi kaasamist endastmõistetavaks (*MRP-AEG... 1987/7.*)

Segastel asjaoludel sai grupi liikmeks ka Villu Rooda, keda oli juba pikemat aega kahtlustatud koostöös KGBga. Hiljem leidsid need kahtlused täielikku kinnitust (Madisson 1996: 163–167).

Grupi tegevuses domineeris salastatus, mis tegi raskeks uute inimeste kaasamise. Sellele on osutanud ka Jüri Adams: "Mina ei osalenud nendes asjades ja ma ei kuulunud ka sinna gruppi. Väga mitmetel põhjustel. Üks oli see, et seda tehti põhiliselt juba endiste poliitvangide tasemel pluss mitmesugused inimesed, kellel olid arvatavasti isiklikud huvid saavutada selle tähelepanu kaudu emigreerumisvõimalus. [...] Ja meil oli ka pörandaaluse võitluse aastatest säilinud ka niisugune arusaam, et kunagi ei paisutata ühtegi gruppi liiga suureks." (Laar, Ott, Endre 1996b: 30.)

Seevastu kujunes võrdlemisi nimekaks Tiit Madissoni juhitud MRP-AEG Välisesindus, kuhu peale tema kuulusid veel Priit Aruvald ja Markus Hess (Torontos), Jüri Estam (München), Ardo Hansson (Vancouver), Margus Reemets (Älvsjö, Rootsi), Mari-Ann Rikken (Arlington), Juta Ristsoo (New York), Jaak Treiman (Canoga Park, California), Toomas Tubalkain (Lakewood) ja Lembit Zilinsky (Stockholm) (*MRP-AEG... 1987/1.*) Hiljem

lülitus Välistoimkonna tegevusse märtsis 1988 Rootsi emigreerunud Heiki Ahonen.

Põhijoontes muutus grupi taktika võrdlemisi sarnaseks avaliku vastupanuliikumise tegevusmeetoditega. Grupil puudus põhikiri ja programm, koosolekuid ei peetud regulaarselt, vaid vastavalt vajadusele ning neid ei protokollitud. Kogu tegevuse aluseks oli MRP avalikustamine nõue, mis kordus avaldusest avalduse. Samuti anti vastulööke ajalehtedes ilmunud laimuartiklitele. Mati Kiirend taotles kriminaalasja algatamist ajakirjanik Toomas Leito vastu, ent prokuratuur keeldus seda tegemast (*MRP-AEG...* 1987/5).

Anti välja *MRP-AEG Infobülletääni*, mis sisult ja vormilt meenutas aastail 1978–1986 ilmunud vastupanuliikumise põrandalust kroonikat *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis*. Toimetuse liikmete nimesid ja toimetuse aadressi ei avalikustatud, kaastööd ilmusid enamasti samuti anonüümsetena. 1987. a lõpus oli see juba tarbetu konspireerimine. Büllätääni ilmus kokku 23 numbrit.

Esimese numbri, mis oli pühendatud Hirvepargi miitingule, koostas T. Madisson. Tema emigreerumise järel asus büllätääni toimetama V. Niitsoo, keda abistas M. Sarv. 1988. a veebruarist aprillini, kui Niitsoo viibis kodusõppustel, toimetas büllätääni Eve Pärnaste. Viimane, 23. number ilmus 23. VIII 1988 ja oli pühendatud Hirvepargi esimesele aastapäevale. Selleks ajaks oli MRP-AEG tegevus juba sisuliselt lõppenud. MRP-AEG Välistoimkond andis Rootsisis trükitult välja esimesed kaheksa büllätääni, mida toimetas Margus Reemets. Mingitel põhjustel büllätäänide Rootsisis avaldamisega kaugemale ei jõutud. Mõningatel andmetel oli üheks põhjuseks büllätääni Eesti toimetuse rahulolematumus sellega, et Reemets lisab kogumikesse materjale, kooskõlastamata seda büllätääni toimetusega.

Uued inimesed tõid uusi võitlusmeetodeid. Jüri Mikk kuulutas 1. septembril välja näljastreigi, nõudes sel viisil MRP ja selle lisaprotokollide avaldamist. 30. septembril demonstreeris ta Moskva Punasel väljakul, kandes loosungit "Nälgin alates 1. sept. protestiks MRP ja selle salaprotokollide mitteavaldamise vastu". Paari minuti pärast toimetati Mikk miilitsasse ning saadeti see-

järel Moskva SAO ülema asetäitja kindral Sarankovi määrusega Moskvast välja (*MRP-AEG... 1987/5*). Seni oli vastupanuliikumine pidanud näljastreiki poliitvangide võitlusvahendiks. Miku tegevus laiendas selle kasutusala, ent salaprotokollide avalikustamist see kaasa ei toonud. Et Mikk oli töötanud nälgida kuni salaprotokollide avalikustamiseni, tekkis väga delikaatne olukord. MRP-AEG liikmed olid sunnitud saatma Mikule kirja, kus nenditi, et ENSV võimud pigem lasevad Mikul surra kui nõustuvad avaldama MRPd koos salajaste lisaprotokollidega, ja palusid tal näljastreik lõpetada (*MRP-AEG... 1987/5*). Kiri andis Mikule võimaluse väärikalt taganeda ja ta lõpetas 31. oktoobril näljastreigi.

Tunduvalt edukam MRP-AEG pingutustest pakti avalikustamise nõudmisel oli Lagle Pareki juhitud initsiatiivgrupi tegevus, mis nõudis stalinismiohvritele monumendi püstitamist. Parekiga võttis ühendust kümneid vabatahtlikke, kes asusid monumendi püstitamise üleskutsesele allkirju koguma. Kui varem oli vastupanuliikumine tegutsenud rahvast isoleeritult, siis allkirjade kogumise kampaaniaga suudeti sellest eraldatusest välja murda.

See nn rahva sekka minek oli peamiseks põhjuseks, miks võimud keelasid otsitud ettekäandel ära muinsuskaitseklubide IV kokkutuleku, mis pidi leidma aset 5.–6. septembril Tarvastus. Bruno Sauli allkirjaga Ministrite Nõukogu korralduses nr 362-k sisalduv ametlik ettekääne oli, et raskuste tõttu põllutöödel ei olevat võimalik inimtööjõudu raisata kõrvalistele asjadele. Muinsuskaitseklubide Nõukogu esimees Trivimi Velliste esitas kirjaliku ettepaneku, mille järgi 400 kokkutulekule saabuvat muinsuskaitset käivad ühtlasi abiks põllutöödel, kuid sai eitava vastuse (*EMS Sõnumid*, 1988, nr 1).

5. septembril olid Tarvastusse küll tulnud mõned muinsuskaitseklubi liikmed, ent tšekistide arv ületas neid tunduvalt. Samal päeval toimetati Tarvastusse suunduv L. Parek vägisi Viljandist Tartu miilitsasse, kus temaga vestlesid Tartu miilitsaülem Aleks Uibo ja KGB ülem Anti Talur (*Võitleja*, nr 3, 1. XII 1990). Sellest episoodist sai alguse MRP-AEG liikmete lühiajaliste kinnipidamiste ja liikumistakistuste praktika, millega püüti ära hoida nende osalemist mitmesugustel üritustel. Sel teel loodeti jätta kohaletulnud rahvas ilma organisatoriteta ning ühtlasi süüdistada MRP-AEG

liikmeid nahahoidmises. Seda preventiivsete isoleerimiste taktikat rakendati grupi liikmete suhtes kuni 1988. a aprillini. Pärast Loominguliste Liitude Ühispleenumit need aktsioonid lõpetati.

MRPga seonduva surus tagaplaanile 26. septembri *Edasis* avaldatud Siim Kallase, Tiit Made, Edgar Savisaare ja Mikk Titma artikkel "Ettepanek: kogu Eesti NSV täielikule isemajandamisele". Ettepanek sisaldas 9 punkti, mis kirjeldasid isemajandavat Eesti NSVd, kus naturaalmajandust asendavad kaubalis-rahalsed suhted, Eesti NSVs asuv majandus on allutatud Eesti NSVle, "vabariigi maksed üleliidulisse eelarvesse kehtestatakse NSV Liidu Ülemnõukogu poolt pikaajaliste normatiivide alusel", toimivad kooperatiivne tootmine ja konkurents, "võetakse kasutusele konverteeritav rubla kui rahvusvaheliselt aksepteeritud arveldusvahend". 8. punkt sisaldas eestlastele eriti südamelähedast nõuet tõkestada migratsiooni: "Tööjõu liikumist isemajandusele üleläänud liiduvabariigi ja teiste NSV Liidu osade vahel reguleeritakse tööjõu ratsionaalse kasutamise erirežiimiga."

Isemajandamise ettepanek äratas otsekohe laialdast tähelepanu, käivitus diskussioon selles pakutud ideede üle, ettepanekust leiti tunduvalt sügavamalt sisu kui pelk majandusprogramm. Laiemalt võttes sai sellest ettepanekust alguse Eesti ühiskonnategelaste koondumine ühelt poolt MRP-AEG toetajate ja muinsuskaitsete, teisalt IME-ettepaneku tegijate taha. (Selle lõhe algmed pärinevad 1960. aastate komsomoliopositsiooni, samuti 40 kirja initsiaatorite jäigas distantseerumises vastupanuliikumisest.) Esi-mesi peeti aatemeesteks, teisi pragmaatikuteks.

Mõte isemajandavast Eestist, millele leiti peagi lööv akronüüm IME, lükkas Hirvepargis tõstatatud küsimused tagaplaanile, sest majandusliku iseseisvuse saavutamine tundus olevat lihtsalt reaalsem. MRP-AEG pakutavad ajaloolise ebaõigluse likvideerimise taotlused näisid seevastu vähe lootustandvad, sest tegelikkuses puudusid vähimadki käegakatsutavad eeldused nende eesmärki-de saavutamiseks. Kogu võimutäius oli endiselt NLKP käes, KGB hoidis raudses haardes kogu ühiskonnaelu, okupatsiooni-armee ja muulastest koosnev viies kolonn ei olnud just optimismi lisavad tegurid. MRP-AEGd hakati süüdistama, et ta seab oma ekstremistliku tegevusega ohtu kogu demokraatiseerimisprotses-

si ja isemajandava Eesti programmi ning mängib trumbid kätte *perestroika* vaenlastele.

Jätkus MRP-AEG liikmete tagakiusamine. Pealöök suunati seekord L. Pareki vastu. 10. detsembril kutsuti ta Tartu KGBsse, kus talle tutvustati tšekistide poolt mõrvatud isa toimikut ning püüti ühtlasi teda veenda emigreeruma (*Võitleja*, nr 3, 1. XII 1990).

24. detsembril kutsuti Parek prokuratuuri, kus 1980. aastatel toimunud poliitilistel kohtuprotsessidel süüdistajatena esinenud prokurörid Adolf Kessler, Siim Kirsipuu, Evald Lang ja keegi tundmatu mees tegid üheskoos teatavaks, et kui ta oma poliitilist tegevust ei lõpeta, tühistatakse armuandmine ning ta saadetakse vanglasse tagasi (*MRP-AEG... 1987/7*).

VÕRU MEELEVALDUS

Kagu-Eesti väikelinn Võru on rahulikel aegadel tuntud kui uni-
ne provintsilinn. Ent pöördelistel aegadel on seal vallandunud
tunduvalt suurem poliitilise aktiivsus kui mujal Eestis. Nii oli
see vahetult pärast Eesti okupeerimist ja 1941. a suvesõja ajal,
samuti olid väga aktiivsed Võrumaa metsavennad pärast Eesti
taasokupeerimist. Seepärast oli seaduspärane, et 1987. a sügisel
kujunes Võrust poliitiliselt kõige “kuumem” koht Eestis.

Kohaliku diskori Ain Saare eestvedamisel moodustati Vaba-
Sõltumatu Noortekolonn Nr. 1, mis peagi hakkas Riho Nassari
toimetamisel üllitama oma häälekandjat *Avalik Arvamus*. Võrust
sai uue alguse ka skautlus, samuti olid võrukad väga aktiivsed
Kaitseliidu taastamisel.

Oktoobris 1987 alustasid Ain Saar ja Argo Männimets korras-
tustöid Võru kalmistul Vabadussõjas langenute kalmudel. Päev-
päevalt ühines nendega üha rohkem noori võrulasi. 21. oktoobril
otsustati korraldada Võru kalmistul Vabadussõjas langenute mä-
lestamine.

Kaks päeva enne miitingut hoiatasid Tallinnast kohalesõitnud
tšekistid Saart, et kui miitingul öeldakse midagi nõukogudevas-
tast, karistatakse teda § 68 järgi (nõukogudevastane agitatsioon
ja propaganda), kui ei, siis § 195-ga (huligaansus), ja kui lihtsalt

põletatakse küünlaid, siis saab ta 15 ööpäeva aresti (*MRP-AEG...* 1987/5).

20. oktoobril toimus Võru täitevkomitee (TK) istung, kuhu on kutsuti ka Saar ja Männimets. TK keelas miitingu põhjendusel, et see on olemuselt nõukogudevastane, pole korralikult ette valmistatud, ja pealegi tundvat noored halvasti ajalugu.

Miitingupäeva varahommikul toimetati Saar ja Männimets koos Tšernobõli sõitvate kordusõppuslastega Tallinna. Keskpäeval blokeeriti kalmistu ümbrus kilomeetrite ulatuses märkidega "Sissesõit keelatud", "Peatumine keelatud", "Läbisõit keelatud". Tänavanurkadel patrullis liiklusmiilits, raudteejaama ja linna sisenevaid teid valvasid radiofitseeritud miilitsapostid. Linnas levisid kuuldused, et kohale olevat sõitnud siseministri asetäitja Jaaska ja miilitsajõud Põlvast, Tartust ning Valgast koos teenistuskoortega.

Ent miitingu juhtide isoleerimine ja mundrimeeste demonstratiivne kohalolu ei suutnud üritust nurjata. Kella 18.30 paiku tungis rahvahulk kalmistuvärvavat blokeerivast miilitsatõkkest läbi ja suundus Vabadussõjas langenute haudade juurde. Kalmudele asetati lilli ja süüdati küünlad. Kohalolijate hinnangul võis kalmistul viibida 2–4 tuhat inimest. Lauldi isamaalisi laule, Võru 1. Keskkooli õpilane Epp Sõna luges ette Ain Saare kõne. Leinaseisakusse sekkus parteijuht Männiste, kes läbi valjuhääldaja keelitas rahvast laiali minema. Ärritunud rahvas hakkas hüüdma kommunistide vastaseid hüüdlauseid ja esitama majanduslikke nõudmisi. Skandeeriti: "Vabastage Ain Saar!"

Kalmistult suundusid miitingulised "Punaste küttide väljakule". Kolonni eesotsas levis sini-must-valge rahvuslipp. See oli esimene avalik demonstratsioon rahvuslipuga pärast Eesti taasokuperimist. Trikoloori üritati heisata ka TK lipuvardasse.

Stiihiline miiting jätkus hüüdlause, Männistega sõnelemise ja Ain Saare vabastamise nõudmistega. Männiste ja TK hoonet kaitsva miilitsaaheliku suunas lendasid pudelid, kivid ja õunad. Umbes 500–600-liseks kahanenud rahvahulk suundus sõjakomissariaadi juurde, kus visati sisse mõned aknad. Kella 22 paiku astus rahva ette miilitsaohvitser Vahing, kes vabandas rajoonivõimude nimel, tunnistas, et ürituse korraldajate isoleerimine oli viga, ning teatas, et Ain Saar on juba vabastatud. Va-

hingu lubadus, et kui Saar ja teised kinnipeetud ei ole 24 tunni jooksul vabastatud, on ta 24 tunni pärast valmis ise rahva ette astuma, rahustas kohaletulnuid ning rahvas läks laiali. Järgmisel päeval nähti Saart ja Männimetsa rahulikult kalmistut korrastamas. (*MRP-AEG... 1987/5.*)

Kuigi võimud Võrus miitingut laiali ajada ei üritanud ning hoidusid vägivalda tarvitamast, karistati kümmet miitingul osalenut 10–30-rublase rahatrahviga (*MRP-AEG... 1987/8.*)

Võru sündmuste puhul oli tegemist kohaliku algatusega, mis kuidagi ei saanud mahtuda tšekistide skeemi: välismaised õõnestusraadiojaamad — dissidendid — käputäis uudishimulikke. Kuigi MRP-AEGI polnud Võru sündmustega midagi pistmist, üritas KGB ikkagi teha selle eest vastutajaks L. Parekit (*MRP-AEG... 1987/5.*)

ERSP MOODUSTAMISE ETTEPANEK

21. jaanuaril saatsid Vello Väärtnõu, Eke-Pärt Nõmm, Ärvi Orula, Eve Pärnaste, Heiki Ahonen, Erik Udam, Urmas Inno, Karin Inno, Endel Ratas, Mati Kiirend, Kalju Mätik, Rein Arjukese, Mati Vilu ja Arvo Pesti massiteabevahenditele ja Ministrite Nõukogule ettepaneku Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei asutamiseks, mis kaitseks “eesti rahva huve praeguses riiklikus situatsioonis ja oleks rahvuslikuks opositsioonirühmituseks EKP-le”. Ettepanek sisaldas 31 programmilist teesi kõigilt elualadelt (ajalootõe taastamine, põhirahvuse kaitse, ökoloogia, majandus, inimõigused, kultuur, tervishoid, sõjavägi, seadusandlus, välispoliitika), mida nimetati rahvuslikeks minimaalnõudmisteks. Pandi ette kuulutada 24. veebruar kui iseseisva Eesti Vabariigi väljakuulutamise aastapäev riigipühaks. Ettepanekuga kutsuti ühinema kõiki, kes tunnevad muret Eestimaa ja eesti rahva saatuse pärast ning kes tunnevad sisemist kohustust Eesti elu edendamiseks (*MRP-AEG... 1988/10.*)

30. jaanuaril toimus ühes Moskva erakorteris pressikonverents, kus Väärtnõu, Orula ja Nõmm tutvustasid Moskvasse akrediteeritud väliskorrespondentidele ERSP loomise ettepanekut (*MRP-AEG... 1988/10.*)

Eesti NSV press reageeris ettepanekule ajakirjanik Margus Metsa sule läbi traditsiooniliselt räiges stiilis: "Otse öeldes on nad omastanud kümnete ajakirjanike, teadlaste ja ühiskonnategelaste mõtteid, need kontekstist lahti rebinud ning sotsialistlikule arengule võõraste põhimõtetega ühte sidunud." (*Rahva Hää*, 21. II 1988.) Metsa jaoks oli ERSP ettepaneku algatajaid hurjutava artikli kirjutamine "sellitööks", sest üsna varsti ülendati ta *Noorte Hääle* peatoimetajaks. Sama võttega sai omal ajal *Edasi* peatoimetajaks Mart Kadastik (vt "Intervjuu Lagle Parekiga" — Laar, Ott, Endre 1996b: 265).

ERSP ettepanek oli pöördepunktiks vastupanuliikumise ajaloos. Tegemist oli katsega luua esimene avalikult tegutsev poliitiline erakond nii okupeeritud Eestis kui ka N. Liidus. Vajaduse poliitilise organiseerumise järele tingis ka MRP-AEG tegevuse üheülbalisus: grupp ei pakkunud programmi ega tegevuskava. Lisaks sellele oli IME-temaatika vohamine massiteabevahendites suutnud edukalt juhtida eesti rahva tähelepanu kõrvale nendelt probleemidelt, mida oli avalikkuse ette toonud Hirvepargi miiting. Seetõttu oli ERSP ettepanek selge sõnum, et "suveräänsusele NSV Liidu koosseisus" on olemas reaalne alternatiiv.

Paraku tumestas kogu seda algatust asjaolu, et ERSP ettepaneku initsiaatorid, kunstnik Väärtnõu ning tema sõbrad Nõmm ja Orula, ei lähtunud siin täiesti omakasupüüdmatutest ajenditest. 1982. a oli Väärtnõu koos Tarmo Urbiga tabatud Karjalas Soome piiri läheduses. Süüdistatuna katses põgeneda välismaale veetis Väärtnõu kuus kuud Patarei vangla psühhiaatriaosakonnas. 1987. a sügisel oli ta asjatult taotlenud luba asuda Indiasse budismi õppima. Et peale Väärtnõu soovisid emigreeruda ka Nõmm ja Orula, jättis kogu erakonna loomisega seonduv kahtlase mulje. Seetõttu jäid üritusest kõrvale näiteks J. Adams, L. Parek ja V. Niitsoo. Ette rutates olgu öeldud, et Väärtnõu ja tema seltsiliste arvestus läks 100%-liselt täppi. 1988. a märtsiks olid kõik kolm Eestist lahkunud. Ühtlasi oli sellega ammendunud ka nende roll poliitikas. Algatajate emigreerumise tulemuseks oli ERSP moodustamise soikumine. Uus algus oli 1988. a aprillis, kui tuli kokku ERSP Korraldav Toimkond, mille eesotsas olid juba teised inimesed.

2. VEEBRUARI MEELEAVALDUS

Vahetult pärast Hirveparki käivitus Eestis elav diskussioon MRP ja selle tähenduse üle Eesti saatusele. Seda silmas pidades otsustasid MRP-AEG liikmed juhtida tähelepanu veel teisele ülimalt tähtsale daatumile — Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni vahel 2. veebruaril 1920 Tartus sõlmitud rahulepingule, mille tulemuseks Venemaa tunnustas Eesti iseseisvust ja loobus igaveseks ajaks pretensioonidest Eesti territooriumile (*MRP-AEG...* 1988/10).

1988. a jaanuari keskpaiku MRP-AEG liikmete Karin ja Urmas Inno kodus Aegviidus toimunud nõupidamisel võeti vastu otsus korraldada 2. veebruaril Tartus Vanemuise tn 35 asuva endise kohtumaja esisel väljakul Tartu rahu 68. aastapäevale pühendatud kõnekoosolek. Selles majas oli 68 aastat tagasi alla kirjutatud Tartu rahuleping. (*MRP-AEG...* 1988/10.)

22. jaanuaril saadeti vastav teade Eesti Raadiotele, ETVle ning ajalehtedele *Edasi*, *Sirp ja Vasar*, *Rahva Hää* ja *Noorte Hää*. Samal päeval saatsid L. Perek ja V. Niitsoo teate Tartu Linna RSN TK esimehele Toomas Mendelsonile.

25. jaanuaril kutsuti Perek ja Niitsoo Tartu prokuratuuri, kus Tartu linna prokurör Siibak tundis huvi kõnekoosoleku programmi ja avaliku korra kindlustamise vastu. Prokurör avaldas arvamust, et miilits miitingu läbiviimist ei takista, ning soovitas ürituse kooskõlastada Tartu TKga.

Samal päeval suundusid Perek ja Niitsoo TKsse, kus Mendelsoni puudumise tõttu vestles nendega TK sekretär Tõnu Anton. Viimane veenis loobuma “sellisest äärmuslikust väljaastumisest, mis toob kasu vaid utmise ja demokraatia vastastele ja segab neid, kes võitlevad demokraatlikuma tuleviku eest”. Selle asemel pakkus ta võimalust, et MRP-AEG avaldaks oma vaateid ajalehes *Edasi*. Selline pakkumine MRP-AEG liikmeid ei rahuldanud, sest puudus usaldus *Edasi* peatoimetaja Mart Kadastiku vastu. Seejärel tegi TK sekretär MRP-AEG liikmetele ettepaneku esineda TRÜ poolt 16. veebruaril korraldataval Tartu rahule pühendatud teaduslikul konverentsil. Perek ja Niitsoo olid sellest pakkumisest väga huvitatud, kuid ei nõustunud vastutasuks loobuma väljakuulutatud kõnekoosolekust. (*MRP-AEG...* 1988/10.)

Järgmisel päeval võttis Riiga sõitnud Parekit asendanud J. Adamsi ja Niitsoo vastu TK esimees Mendelson. Viimase lahkudes räägiti edasi TK sekretäri Antoniga, kes pakkus võimalust viia üritus läbi 16. kutsekeskkooli saalis. Sellest kõnelusest jäi Adamsile ja Niitsoole mulje, et linnavõimud ei soovigi kokkuleppele jõuda, vaid kasutavad läbirääkimisi selleks, et MRP-AEG kavatsusi teada saada. Seda arvamust süvendas veelgi asjaolu, et Niitsoo oli vahepeal saanud kutse ilmuda 27. jaanuaril sõjakomissariaati arstlikule läbivaatusele ning mõni aeg hiljem saadeti ta kordusõppustele. Samal päeval kutsuti sõjakomissariaati ka Adams, kellele esitati kutse ilmuda 1. veebruaril kordusõppustele Gvardeiski linna Kaliningradi oblastis. (MRP-AEG... 1988/10.)

29. jaanuaril õhtul saadeti Gvardeiskisse kordusõppustele Urmas Inno, mõni aeg hiljem jagas tema saatust Andres Mäe. Kõik nad viibisid Kaliningradi oblastis kordusõppustel (Niitsoo ja Mäe Tšernjahhovskis) kuni aprilli alguseni.

Repressioonid MRP-AEG liikmete vastu võtsid eriti jõhkra iseloomu, kui 29. jaanuari hilisõhtul tungiti Tallinnas kallale Parekile ja Ahonenile. Mõlemad paisati jalust, Parekilt rabati käekott. Miilits kurjategijaid tabada ei suutnud, küll aga leiti kusagilt puuriitade vahelt Pareki käekott, millest oli kadunud raha ja MRP-AEG dokumendid. (MRP-AEG... 1988/10.)

Ahonen oli juba 21. jaanuaril saanud kutse ilmuda 1. veebruaril 90-päevastele kordusõppustele Tšernobõli. Et tegemist oli ilmselge provokatsiooniga, kirjutas Ahonen 1. veebruaril sõjakomissariaadis avalduse, milles keeldus kordusõppustele sõitmast, tuues ettekäändeks perekondlikud põhjused. Ahonen võeti sealsamas vahi alla ja paigutati Patarei vanglasse. Mõni aeg hiljem pakuti Ahonenile võimalust välja rännata Rootsi, mis sai teoks 5. märtsil (MRP-AEG... 1988/11).

28. jaanuaril teatas *Edasi* Tartu TK otsusest “mitte anda MRP-AEG-le luba korraldada 2. veebruaril miiting ning tühtlasi kohustada siseasjade osakonda võtma tarvitusele abinõud avaliku korra kaitseks Tartu linnas”.

Alternatiivse sammuna oli kavandatud suunata rahvas Vanemuise ringauditooriumisse TRÜ ajaloolaste juhitud vestlusringi. Sellega loodeti initsiatiiv enda kätte võtta. Et MRP-

AEG otsustas keelule vaatamata ürituse siiski läbi viia, koondati 1. veebruaril Tartusse 3 roodu miilitsaid, kes majutati ülikooli spordihoonesse. Järgmisel päeval marssisid miilitsad demonstratiivselt kesklinnas. Asutused said kõrgemalt poolt korralduse anda miilitsa käsutusse sõidukeid, rahvamalevlasi ja parteiaktiviste. L. Pareki elukohta jälgiti lausa demonstratiivselt ja jälitati sealte lahkuvaid külalisi.

2. veebruari hommikul kell 7.40 peeti Tallinnas Mooni tänaval kinni Sivert Žoldin, kellelt võeti ära umbes 400 siiditrükitehnikas valmistatud 24. veebruarile pühendatud lendlehte. ETA teates rõhutati, et Žoldini puhul oli tegemist huligaansuse, varguste, autode ärandamise ja ebaloomulikul viisil sugulise kire rahuldamise eest varem neljal korral karistatud isikuga. Lisati, et just selliste isikutele tugineb MRP-AEG oma tegevuses. (*Rahva Hääli*, 3. II 1988.)

Tartu koondati pärastlõunal Vanemuise ringauditooriumi parteiaktiviste, kellele jagati näpunäiteid, kuidas suunata MRP-AEG korraldatavale kõnekoosolekule tulijaid vestlusringile ringauditooriumis. Kooliõpetajatele tehti ülesandeks õpilaste kojuajamine. Jagati välja märgid, mille järgi pidi miilits omad ära tunda. Asutused, mis jäid kõnekoosoleku lähedusse (ZBI, ATK, Kullmanni-nim. kutsekeskkool), pidid kell 17 töö lõpetama ja ruumid tühjendama. Tund aega enne ürituse algust suleti bussidega ligipääs kvartalile, tänavatele ilmusid sissesõitu keelavad märgid, sauadega liiklusmiilitsad, miilitsamasinad ning kilpide ja kumminuiadega varustatud miilitsad. Rahvale selgitati lõputuid kordi, et kõnekoosolek jääb ära ning soovitati minna kas koju või ringauditooriumi.

Sellises olukorras oli kõnekoosoleku korraldamine kavandatud kohas mõeldamatu. Kuigi MRP-AEG plaanidesse ei kuulunud osavõtt vestlusringist, otsustati osa liikmeid sinna saata. Teised pidid kutsuma rahva Toomemäele, et miiting seal läbi viia.

Grupp oli ette valmistanud kaks ettekannet. Ajaloolise ülevaate Tartu rahulepinguga seotud sündmustest oli koostanud ja pidi ette kandma V. Niitsoo. Teise ettekande teemaks oli Tartu rahu ajaloolis-õiguslik tähendus, autoriks ja ettekandjaks oli

J. Adams. Paraku viibisid mõlemad kordusõppustel ega saanud ise sõna võtta.

Peale kella 19 algas ringauditooriumi puupüsti täis saalis vestlusring, mida juhatas TRÜ prorektor Valter Haamer. Kuulajate seas oli rohkesti teadlasi ja ülikooli õppejõude. Sissejuhatava lühisõnavõtuga esines ajaloolane Kaido Jaanson, kes korduvalt vabandas oma ebakompetentsuse pärast ja avaldas kahetsust, et antud valdkonna spetsialistid pole saanud tulla. Seejärel päriti rahva seast, kas kedagi MRP-AEG esindajatest on kohal. Tõusis L. Parek ja ütles oma nime, millega pälvis aplausi. Sellele järgnes diskussioon, kus väljendati mitmesuguseid seisukohti niihästi Tartu rahu kui ka muudel teemadel. E.-P. Nõmm kasutas oma sõnavõtuaega selleks, et lugeda ette Adamsi ettekande tekst. Veel tutvustas Nõmm üleskutset ERSP loomiseks.

Pärast seda etteastet puhkes uus diskussioon Tartu rahuga määratud piiride üle. EPA marksismi-leninismi õppejõud Arnold Tolk avaldas arvamust, et teispool Narva jõge pole kunagi ühtki eesti asundust olnud ja et Petseri ei saa Eestile kuuluda. Tolgile sekundeeris TRÜ õigusteaduskonna dotsent Paul Varul: "Mõtleme enne järele, kui tõstame käe MRP-AEG grupi poolt ja plaksutame neile." (*Edasi*, 5. II 1988.)

Paljud vastuväitjad kuulajate seast juhtisid tähelepanu Narva-taguste eesti küladele ja asundustele. Arvukad sõnavõtjad küsisid, miks keelati MRP-AEGI kõnekoosoleku pidamine. Koosoleku juhataja Haamer andis sõna Tartu linna TK sekretärile Antonile, kes rääkis ürituse läbiviimiseks peetud läbirääkimiste mõningatest nüanssidest: grupp ei palunud luba, vaid teatas ürituse korraldamisest; reklaam välisraadiotes algas enne loa saamist. Kuni "raadiohääled" ei sekkunud, olevat TK tõesti olnud valmis luba andma, kuid vaenulike raadiote sekkumine olevat linnavalitsusele selgelt teada andnud, milliste jõududega MRP-AEG end on sidunud. Lisaks ilmus ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi määrus 28. jaanuarist 1988, mis reguleeris selliste ürituste läbiviimise korra: miitingut saab taotleda vaid see grupp, mis on ametlikult baasatuse juures registreeritud. Anton avaldas arvamust, et MRP-AEG-taolise grupi ja Pareki-sarnaste inimeste taotlusi üksi nõukogude asutus ei registreeri nüüd ega tulevikus. Korduvad

vasturepliigid nõudsid andmeid miilitsavägede suuruse ja kavat-
suste kohta. Anton sõnas vastuseks, et TK esitas taotluse tagada
linnas kord, muu on nende endi asi.

A. Mäe rääkis repressioonidest MRP-AEG liikmete vastu, see-
järel tehti kuulajate poolt ettepanek L. Parekile rääkida lähemalt
MRP-AEG eesmärkidest. Parek rääkis kavandatud kahest ette-
kandest ja tegi ettepaneku pidada leinaminut Vabadussõjas lan-
genute auks ära siinsamas. Esinemise katkestas Tolk, kes teatas,
et tema saab seista ainult nõukogude võimu eest langenute eest.
Tolgi käratsemisele vaatamata sai leinaseisak teoks.

Rahva seast tuli ettepanek toetada MRP-AEGd ja Parekit.
Sellele reageeriti pika ja tugeva aplausiga. Seepeale esines Haa-
mer hädise lõppsõnaga ja kiirustas koosolekut lõpetama.

Umbes kell 21 ringauditooriumist väljunud Parekilt palusid
intervjuud kaks Eesti Raadio reporterit. Usutlus jäi pooleli, sest
Parek viidi miilitsa ja viie erariides isiku saatel ukse ees ootavasse
autosse ja sõidutati korrakaitsepunkti, kus teda peeti kinni kuni
kella 23-ni. Sama kohtlemise osaliseks sai ka Nõmm.

Need inimesed, kes ringauditooriumi ei mahtunud või ei soo-
vinud sinna minna, suundusid E. Udami ja Öie-Mai Laarmani kut-
sel Toomemäele. Kell 20.02 algas ohvrikivi juures miiting, kus
Udam selgitas kogunenud inimestele, miks kõik ei saanud toimu-
da kavandatud plaanide kohaselt ja luges läbi ruupori ette Niitsoo
kõne. Miilitsad nõudsid rahvahulga laialiminemist, kuid kõne
lubati lõpetada. Rahvas laulis "Mu isamaa armas, kus sündinud
ma..." Miilitsad tungisid rahvahulga keskele ja vahistasid Udami.
Suur hulk inimesi tungles bussi ümber, kuhu toimetati Udam ja
kaks noorukit. E. Ratas nõudis enda laskmist bussi, et näha, kuhu
Udam viiakse. Seda talle lahkesti ka lubati. Hiljem karistati Uda-
mit ja Ratast administratiivkorras 30-rublase rahatrahviga. Mitut
inimest karistati lühiajalise arestiga. Pärast Udami vahistamist
palus MRP-AEG liige J. Mikk ühelt miilitsalt valjuhääldaja, et
teatada ürituse lõppemisest. Selle asemel hakkas Mikk rääkima
Tartu rahust ja ka tema vahistati.

2. veebruari sündmuste lõppvaatus toimus Raekoja platsil, ku-
hu kella 22 ajal kogunes hulgaliselt inimesi, kes laulsid isamaalisi
laule. Kohe saabus umbes paarisajameheline kilpide ja kummi-

nuiadega relvastatud ning kiivreid kandvate miilitsate vägi. Mitmed miilitsad talutasid rihma otsas lõrisevaid verekoeri. Rahvale anti paar minutit aega laiali minna. Et keegi äraminekuga ei kiirustanud, tungisid miilitsad inimestele kallale ja ajasid nad laiali. Üsna mitmed, kes jalgu jäid või kukkusid, said kumminuia- ja jalahoobe, paljud said koerte käest pureda. KGB maja läheduses nähtud veekahurit õnneks käiku ei lastud.

2. veebruari Tartu sündmuste näol oli tegemist ühe dramaatilisema vastasseisuga rahva ja võimukandjate vahel. Tartus tekkinud vastasseis andis võimudele tõsise õppetunni, näidates, et eesti rahvas pole enam kaugeltki see, kelle üle nad olid harjunud valitsema. Hilisemaid meeleavaldusi nad enam jõuga laiali ajada ei söandanud.

EESTI VABARIIGI 70. AASTAPÄEVA TÄHISTAMINE

Pärast 2. veebruari sündmusi Tartus oli selge, et kommunistlik võim pole enam suuteline eesti rahva vabadusepüüdlusi kammitsema. Vaatamata sellele, et MRP-AEG kavandatud Tartu rahu 68. aastapäeva tähistamine oli õnnestunud kumminuiade ja kilpidega varustatud miilitsavägede ja verekoerte abil nurjata, oli selge, et Eesti Vabariigi 70. aastapäeva massilist tähistamist ära hoida ei õnnestu.

Seda tunnetades valmistusid võimud hoolikalt eelseisvateks sündmusteks. Juba 13. novembril 1987 oli EKP KK büroo oma istungil võtnud vastu määruse "Täiendavatest vastupropagandistlikest ja organisatsioonilistest meetmetest aastateks 1987–1988". Seltsimehed Vaino, Rüütel, Saul, Aljošin, Ganjušov, Ristlaan, Upsi, Kortelainen, Liiv, Soidla ja Toome leidsid, et "seoses kodanlike ideoloogiakeskuste kavatsustega kasutada provokatsioonilistel eesmärkidel ära kodanliku Eesti vabariigi 70. aastapäeva, peab EKP KK vajalikuks viia läbi kompleks vastupropagandistlike ja organisatsioonilisi meetmeid planeeritavate vaenulike aktsioonide vastu" (ERAF, f 1, n 4, s 6958, l 2).

Samas kinnitati organisatsiooniliste ja vastupropagandistlike meetmete plaan, mis nägi muu hulgas ette ajalooliste tähtpäe-

vade jaoks vastupropagandistlike kalendrite koostamist, millest propagandistid saaksid juhinduda oma töös. Ajalehtedele tehti ülesandeks avaldada vastupropaganda artikleid. (ERAF, f 1, n 4, s 6958, l 7–15.)

Kahtlemata oli nende “organisatsiooniliste ja vastupropagandistlike meetmete” peamiseks rakendajaks KGB. Kahjuks puuduvad Eesti arhiivides dokumendid kommunistliku partei “kilbi ja mõõga” tegevuse kohta neil aastatel. Küll aga on säilinud ENSV Siseministeriumi Orginspektori osakonna toimik nr 33047 Спецматериалы (сборища)¹.

Toimikut on peetud 2. II–24. XII 1988. Materjal kajastab miilitsa tegevust seoses enamiku 1988. a toimunud poliitiliste sündmustega.

17. II 1988 moodustati siseminister Marko Tibari käskkirjaga ENSV Siseministeriumi parteiaktiivi liikmetest vastupropaganda grupp, mis pidi tagama avaliku korra Tallinnas 23.–24. veebruaril. Gruppi koondati eesti keelt valdavad kõrgemad miilitsaohvitserid Leho Lugna, Hermann Simm, Harald Tupits, Aarne Mesilane, Enno Loonurm, Jüri Lillemaa, Urmas Unt, Ivar Teeäär, Jüri Taidur, Heldur Roone, Vello Andre, Väino Pedosk, Lembit Allingu, Toomas Randmaa, Heino Norman, Kalev Uustalu, Jüri Nurme, Jüri Kaljuvee, Jaan Puskar ja Tiit Maidre. Reservi jäeti Gunnar Kender. Sama kuupäeva kandva Tibari teletaipogrammiga kohustati SAO ülemaid koostama spetsiaalseid abinõude plaane, tagamaks korda 20.–25. II, minna üle tugevdatud teenistusvariandile (усиленный вариант несения службы), kaasata isikkoosseisu ning üldsuse maksimaalsed jõud, viia lahinguvalmidusse erivahendid ning side- ja transpordivahendid. Erilist tähelepanu tuli osutada riigilippude mahakiskumise, lendlehtede levitamise ja vaenulike plangukirjutiste ärahoidmisele. Ühtlasi tuli tagada mälestussammaste, vennashaudade, partei- ja nõukogude ning miilitsahoonete kaitse. Nendest plaanidest tuli teha ettekanne kohalikele partei- ja nõukogude organitele.

¹Siinkirjutajal oli võimalik kasutada selle toimiku koopiat, mis on Liivimaa Kulleri valduses. Toimiku originaali polnud Parteiarhiivis ega Kaitsepolitsei arhiivis. Juhul kui originaal pole hävitatud, asub see eravalduses.

20. II kinnitas siseminister salajase otsuse "siseministeeriumi isikkoosseisu ja ühiskondlike jõudude taktikaliseks kasutamiseks natsionalistlike aktsioonide ärahoidmiseks ja takistamiseks seoses kodanliku Eesti "iseseisvuse" aastapäevaga 24. veebruaril 1988", mille kohaselt moodustati Siseministeeriumi operatiivstaap järgmises koosseisus: staabiülem siseminister Tivar, asetäitjaks siseministri asetäitja Arved Jaaska, abiks orginspektori osakonna ülem polkovnik Rein Pollimann; staabi liikmed: siseministri I asetäitja kindralmajor Vitali Jepifanov, poliitosakonna ülem polk. Matti Irval, ühiskondliku korra kaitse valitsuse ülem alampolk. Svjatoslav Golitsõn, 7. osakonna ülem polk. Valdur Kõdar, riikliku autoinspeksiooni ülem polk. Hellat Rumvolt ja Tallinna siseasjade valitsuse ülem alampolk. Leonid Zupsman.

Ühtlasi moodustati informatsiooni arvelevõtu, analüüsi ja väljaandmise grupp (juhataja alampolk. Heino Urvaste, liikmed alampolkovnik Sikkenberg ja major Maidla), informaatorite grupp (juhataja polk. Ants Veesaar, liikmed kapten Kuusalu ja major Kuusk), foto-, video- ja helisalvestusgrupp (juhataja alampolk. Roman Dembovski, fotograafid Makejev ja Koovit, videosalvestaja Aljohhin ning helisalvestaja Keel).

Peale selle loodi veel sidegrupp ning veel üks grupp, mille ülesandeks jäid majandus-, meditsiinilise teenindamise ja transpordiküsimused.

Riikliku julgeoleku tagamiseks loodi siseministeeriumi töötajatest grupp, kuhu Tallinnas koondati 2220 inimest, nende seas 1000 rahvamalevlast. Lisaks sellele oli sisekaitsevägede dislokatsioonipunktides reservis:

— väeosas 5460 50 inimest (reservi ülem alampolk. Abdulmukmin Abdulkaparov);

— väeosas 7519 60 inimest (reservi ülem major Rozalko);

— Tallinna miilitsakoolis 240 ja õppekeskuses 70 inimest.

Raekoja platsi, Lossiplatsi, Hirvepargi, Tammsaare pargi ning EKP Keskkomitee hoone blokeerimiseks tuli hoida reservis iga objekti tarvis 170 inimest, sh 150 rahvamalevlast. Võimalike väljaastumiste mahasurumiseks mobiliseeriti miilitsatest, miilitsakursantidest ja rahvamalevlastest grupid järgmises suuruses: Pärnus 300 (vastutav siseministri asetäitja polk. Viljam-Viktor

Lembinen), Tartus 370 (vastutav ametkonnavälise valve valitsuse ülem polk. Jüri Tõniste), Viljandis 190 (vastutav ÜKK valitsuse ülema asetäitja alampolk. Olavi Vananurm), Rakveres 170 (vastutav alaealiste kolooniate osakonna ülem polk. Enno Palusaar), Võrus 200.

Koostöös prokuratuuriga kohustas otsus luua kainestusmajade baasil infiltratsioonipunktid Tallinnas (vastutav Tallinna SAVi uurimisosakonna ülem alampolk. Vello Rannamäe), Pärnus, Tartus, Viljandis, Võrus ja Rakveres. Väeosa 5460 baasil moodustati 100-liikmeline grupp rahvahulga laialiajamiseks asukohaga Tuletõrjemajas. Lisaks sellele komandeeriti Tallinna 100 miilitsat Lätist ja 200 Leningradist.

Seati valmis erivahendid: "Tšerjomuhha" gaas, kumminuiad ja kilbid, raadiojaamad ja valjuhääldid ning transpordivahendid.

Toimik sisaldab raadioinformatsiooni protokollid sündmuskohtadest Tallinnas 24. II 1988. Tallinn on jagatud 9 objektiks ja igalt objektilt saadud raportid on hoolikalt protokollid talletatud. Raadioinformatsioon algas kell 14.43 ja lõppes kell 23.11. Toimiku 24. II puudutav osa lõpeb salajase kokkuvõttega nimetatud päeval Eestis toimunud sündmustest, mis kannab pealkirja "Negatiivsetest ilmingutest Eesti NSV-s 24. veebruaril 1988. a".

Viimane meeletu katse diskrediteerida Eesti Vabariigi 70. aastapäeva miitingu korraldajaid leidis aset sündmuse eelõhtul. 19.–20. II ilmus *Rahva Hääles* intervjuu "ausa nõukogude meremehe Voldemar Holmiga". Holm esines ka ETVs koos KGB ideoloogiliste diversioonide osakonna ülema Evald Selgaliga. KGB agendi Villu Rooda kaudu vahendas Tallinna—Stockholmi liinil kurseeriva kaubalaeva meremees Holm vastupanuliikumise materjale EVVA esimehele Ants Kipparile. Et see "sidekanal" oli tšekistide täieliku kontrolli all, sattus suurem osa Kippari saadetud tehnikast (tuumakiirguse mõõtjad, diktofonid, videokaamerad jm) KGB kätte, mida telesaates uhkusega demonstreeriti. (Sama saatust oli ka Kipparile adresseeritud materjalidel.) Saates püüti igati paljastada MRP-AEG liikmete ja Kippari seotust Lääne eriteenistustega ning tegutsemist nende stsenaariumide järgi. Erilise trumbina demonstreeriti väidetavalt M. Kiirendi kohvrast leitud ruudulist paberilehte, millel olid üles tähendatud vastupanulii-

kumisega seotud isikute eesnimed, kusjuures iga nime taha oli kirjutatud teatud rahasumma.

T. Madissoni andmeil olid Kipparil juba mõnda aega tagasi tekkinud Holmi suhtes tõsised kahtlused, millesse ta pühendas ka Rootsi kaitsepolitsei (Madisson 1996: 166). Et paljastatud Holm oli muutunud agendina kasutuks, otsustasid tšekistid teda avalikustades veel propagandistlikku kasu lõigata.

Selle propagandakära taustal mõjus kurioosumina asjaolu, et 23. II Edasi avaldas faksiimilena sellesama lendlehe, mille levitamise eest oli arretereeritud S. Žoldin. Etteruttavalt olgu öeldud, et EKP KK pani seda Mart Kadastikule väga pahaks. 1. märtsil toimunud EKP KK büroo istungil kinnitasid Albert Saunanen ning Peep Tarre, et EKP linna- ja rajoonikomitee on moodustanud kompetentse komisjoni, millele on tehtud ülesandeks selgitada, kuidas nimetatud materjal sattus ajalehe veergudele (ERAF, f 1, n 4, s 7071, l 6). Ent M. Kadastikul oli kellegi või millegi näol olemas tugev seljatagune, nii et EKP KK hammas tema peale ei hakanud. Igatahes puuduvad andmed, et teda oleks kuidagi karistatud.

Kui võimudele sai selgeks, et MRP-AEG korraldatavat meeleavaldust ära hoida ei õnnestu, otsustati organiseerida vastuüritus, mis astuks üles Lääne imperialistlike jõudude vastu, kes sekkuvad N. Liidu siseasjadesse. (MRP-AEG... 1988/11.)

24. II kell 15 toimuski Võidu väljakul ametlik miiting, kuhu oli kokku aetud paar tuhat inimest. Kanti kahes keeles loosungeid, millele oli kirjutatud: "Teha lõpp sekkumisele meie siseasjadesse!", "Elagu Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik!", "Elagu NSV Liidu rahvaste sõprus!". Koosolekut juhatas Tallinna RSN TK esimees Harri Lumi, sõna võtsid Tallinna aukodanik Ludvig Vammus, tootmiskoondise Talleks brigadir Valeri Liiv, Tallinna 44. Keskkooli õpetaja Merle Raidma, ENSV Kunstnike Liidu esimees Enn Põldroos, TPI üliõpilane Tiit Kolk, NSV Liidu teeneline meistersportlane Jaan Talts, parteiveteran Dmitri Kuzmin ja ENSV TA president akadeemik Karl Rebane. EKP Tallinna Linnakomitee büroo liige ehitusbrigadir Leo Mets luges ette miitingust osavõtjate avalduse USA Kongressile ja USA presidendile Ronald Reaganile. Toimiku andmetel lõppes miiting kell 15.44 ja rahvas läks kiiresti laiali.

Ametliku miitingu lõppedes hakkas rahvas kogunema Tammsaare monumendi juurde. Monumendile asetati lillekimpe. Kella 18-ks oli platsile kogunenud palju inimesi. Algasid spontaansed sõnavõttud. Natuke aega pärast kella 18 sõitis kohale raadiotranslatsiooni buss, milles istus mitu tuntud tegelast eesotsas populaarse telemehe Mati Talvikuga. Neile oli tehtud ülesandeks ajada rahvas laiali või suunata Filharmoonia saali ja poliitharidusmajja, kus pidi toimuma avalik diskussioon ühiskonna valupunkte puudutavates küsimustes. Suur osa rahvast suunduski sinna. Ent hoopis enam oli neid, kes jäid Tammsaare monumendi juurde. (*MRP-AEG... 1988/11.*)

MRP-AEG liikmetest oli üksnes M. Kiirendil õnnestunud isoleerimist vältida, teised vahistati ja peeti kuni hilisõhtuni prokuratuuris kinni. Kiirend pöördus ausamba juures lühikese tervitusega kokkutulnute poole ja tegi ettepaneku nõuda kõigi kinnipeetud MRP-AEG liikmete kohest vabastamist. Kiirendi ja järgmiste kõnelejate sõnad sumbusid translatsioonibussist kostvasse muusikasse, mida aeg ajalt katkestasid Talviku kohati lausa räuskavad keelitused, et rahvas peab kodudesse laiali minema. Talviku üleskutseid toetasid mikrofoni kaudu ka Harri Lumi, Jaan Eilart, Mikk Titma, Gabriel Hazak ja Trivimi Velliste. Rahvahulk reageeris vilekoori ja halvustavate vahelehiüetega. (*MRP-AEG... 1988/11.*)

Filharmoonia saalis toimunud diskussiooni juhatas EKP Tallinna linnakomitee sekretär Jaak Saarniit, küsimustele vastasid ajaloodoktorid Toomas Karjahärm, Erich Kaup, loodusteadlane Jaan Eilart ja Tallinna TK esimehe asetäitja Tiit Järve, Poliitharidusmajas astusid üles ajaloodoktorid Mati Graf, Karl Siilivask, ajalookandidaadid Klara Hallik ja Kalev Tammistu, väliskommentaator Tõnu Kõrda, Tallinna TK sekretär Uno Veering jt. Esitada võis ainult kirjalikke küsimusi. Rahva seast tulnud küsimusele, miks ei ole kohal MRP-AEG liikmeid, vastas Järve, et täitevkomiteest olevat grupile selleks õhtuks pakutud diskussioonivõimalust, aga see polevat gruppi huvitanud ning seepärast ei ole neid täna ka siin. Saalis viibinud Helve Udam ja Malle Kiirend saatsid kirjaliku õienduse, milles teatasid, et TK ei ole MRP-AEG liikmetele pakkunud mingit diskussioonivõimalust. Kui saalis ei viibi ühtki MRP-AEG liiget, siis on nad ühel või teisel viisil isoleeritud ega saa kohale tulla. Seda teadet ette ei

loetud ja arvata võib, et nii mõndagi ebamugavat küsimust tabas sama saatus. (MRP-AEG... 1988/11.)

Et valjuhääldajatest kostev muusika ei võimaldanud Tammsaare monumendi juures kõnekoosolekut pidada, tuli rahva seast ettepanek suunduda rongkäigus Raekoja platsile. Rahvahulk suundus Viru tänava kaudu Raekoja platsile, skandeerides "Eesti! Eesti! Eesti vabaks!". Raekoja trepil pidas Peeter Bötker kõne ja esitas kaks küsimust, millele ta koos rahvaga vastust ootaks: "Miks ei arvestatud 1940. aastal Eesti riikliku korralduse ja kuuluvuse otustamisel Eesti Vabariigi kahekojalise Riigikogu teise kojaga — Riiginõukoguga? Miks ei korraldatud rahvale nii tähtsas küsimuses, nagu seda on riiklik korraldus ja kuuluvus, referendumit?".

Spontaansed sõnavõetud katkestas Raekoja platsile jõudnud translatsioonibussist kostev vali muusika.

Rahvas kogunes veel Linda kuju juurde ja Hirveparki. Ligi-kaudsetel hinnagutel võis 24. II kogunemistel Tallinnas osaleda 20 000–30 000 inimest. (MRP-AEG... 1988/11.)

Tartus korraldas ÜTÜ ajalooring ülikooli raamatukogu saalis koosoleku, kus isiklikke mälestusi Eesti Vabariigist jagas ajaloo professor Jaan Konks. Samaaegselt ametliku üritusega hakkas rahvas kogunema Toomemäele, mis oli olnud üks 2. II sündmuste keskpunkte. Kella 20 paiku võis kokkutulnuid olla umbes 3000. Rahvas koondus kolonni ja suundus kesklinna poole. Paljud läksid Raadi kalmistule, et asetada lilli Vabadussõja kangelase Julius Kuperjanovi hauale ja süüdata küünlad.

MRP-AEG liikmetest viibis Tartus vaid L. Parek. Kell 17.15 külastas teda miilitsa piirkonnavolinik ja teatas, et päeva jooksul on miilitsasse korduvalt helistatud ja teatatud, et kui Parek sel õhtul välja läheb, saab ta nahatäie. Parek tänas hoiatuse eest ja küsis, kas miilits kavatseb teda kaitsta. Saanud vastuseks, et ta pole kaitset palunud, ütles Parek, et ta seda ei vajagi ja väljub ikkagi. Miilitsamees lahkus, nentides, et tema ülesanne on täidetud. Parek viis lilled Kuperjanovi hauale ja sel käigul teda ei häiritud. (MRP-AEG... 1988/11.)

Pärnus kogunes Alevi surnuaiale 500–600 inimest. Vabadussõjas langenute kunagise mälestussamba kohale pandi rahvusvärvides lintidega pärg.

Võrus asetasi Vaba-Sõltumatu Noortekolonni Nr. 1 liikmed pärjad ja süütasid küünlad Vabadussõjas langenute haudadele. Seejärel toimus Kreutzwaldi ausamba ees miiting, kus loeti luuletusi ja lauldi isamaalisi laule. (MRP-AEG... 1988/11.)

Erinevalt 2. II sündmustest käitusid võimud 24. II üllatavalt vaoshoitult. Eespool mainitud toimiku andmetel peeti vaid Tartus kinni suurem hulk inimesi, kokku 14. Neist kaks paigutati kaitseustamajja, üks jaotuspunkti, kahte karistati 10-päevase arestiga, kolme rahatrahviga.

EKP KK propaganda ja agitatsiooni osakonna juhataja asetäitja Silvi-Aire Villo ja parteiorganisatsioonide ning kaadriosakonna juhataja Eduard Tšerevaško 29. II koostatud märgukirjas, milles anti aru vastumeetmetest “natsionalistlikele väljaastumisele 24. veebruaril vabariigis”, märgiti rahuloluga, et aktiiv suutis rahva suunata varem selleks ettevalmistatud ruumidesse Filharmoonia saali ja Poliitharidusmajja, kus toimus diskussioon mitmesugustel teemadel. Kuigi vahel esitati provokatsioonilisi küsimusi, suutsid partei ja nõukogude töötajad olla olukorra peremehed. Kiita sai EKP Tallinna linnakomitee, kes oli kaasanud diskussioonile eksperte teadlaste ja rahvamajanduse spetsialistide seast. Negatiivsete tagajärgede ärahoidmiseks oli Tammsaare monumendi juurde saadetud 1900 aktivisti ja rahvamalevlast, kes piirasid kogunenute tuumiku sisse ning olid barjääriks nende, juhuslike möödakäijate ja uudishimulike vahel. (ERAF, f 1, n 4, s 7072, l 4.)

Eesti Vabariigi 70. aastapäeva tähistamine kujunes eesti rahva spontaanseks meelsuseväljenduseks. Võimude arvestused nurjata üritus MRP-AEG liikmete isoleerimisega osutusid valeks. Suur osavõtjate hulk ja rahva initsiatiiv oli põhjused, mille tõttu võimud ei sõandanud meelevaldusi jõuga laiali ajada, vaid olid sunnitud piirduma saalidiskussioonide ning Mati Talviku jt kaasajooksite keelitustega laiali minna. 24. veebruari sündmused andsid eesti rahvale julgust avalikult välja öelda tõe, mida okupatsiooniaastatel oli hoolega enda teada hoitud, teadvustada oma jõudu,

paljastada vael ja vägivallal püsiva võõrvõimu ning seda toetavate kollaborantide ideoloogilist mannetust.*

25. MÄRTSI MEELEAVALDUS

Viimaseks MRP-AEG organiseeritud suuremaks ürituseks 1988. a kevadtalvel oli 1949. a märtsiküüditamise aastapäevale pühendatud meeleavaldus.

ENSV võimud aga ei olnud veebruarikuu sündmustest midagi õppinud. 20. III ilmus ETA vahendusel anonüümne stalinistlikus stiilis kirjutatud artikkel "Klassivõitlusest Eestis 1940–1941". Selle põhjustas hirm, et küüditamise aastapäeval 25. III toimuvad järjekordsed meeleavaldused.

21. III nõudis Loominguliste Liitude Kultuurinõukogu ETA kirjutise autori nime avalikustamist, sest eksitavate tekstide kokkupanek anonüümsuse sildi all on ühiskonnale ohtlik. 25. III ilmus *Edasis* 21 NLKPsse kuuluva kultuuritegelase "Avalik kiri ETA-le ja veel mõnele tundmatule", milles väideti, et "mitte mingid, ka kõige üllamana deklareeritavad eesmärgid ei saa õigustada antihumaanseid, seaduslikkust eiravaid ja isikuõigusi rikkuvaid vahendeid. Veel enam, niisuguste vahendite kasutamine välis- tab vääramatult mainitud eesmärkide saavutamise. Näiteks andis sõjajaelne küüditamine tugeva hoobi Eestimaa rahva usaldusele nõukogude võimu vastu. Seda ruttasid ära kasutama fašistid ja nende otsesed käsilased, kusjuures nad tegid seda oskuslikult ja tulemuslikult". Kirja lõppu lisati seda laadi kirjutiste tavapärase moraal, et ETA poolt avaldatu on vesi nii *perestroika* vastaste kui ka ekstremistlike natsionalistlike elementide veskile.

*Siiski tuli tollal mitmest allikast teateid selle kohta, et EKP KK büroo (seltsimehed Vaino, Saul, Rüütel, Kortelainen jt) olid kavatsenud anda tekkivale opositsioonile verise õppetunni just 24. veebruaril. Selleks olidki loodud need operatiivstaabid ja koondatud nii suur hulk erivahenditega varustatud tšekiste, miilitsaid ja sõjaväelasi. Plaani olivat ajanud nurja Gorbatšovi telefonogramm, mis peaaegu et aastapäeva eelõhtul keelas karmilt jõu tarvitamise Eestis, põhjuseks äsjapuhkenud Mägi-Karabahi ülestõus. Moskva kartis relvastatud konfrontatsiooni. *J. Isotamm.*

25. III toimunud Loominguliste Liitude Kultuurinõukogu raadiotunnis tegi Paul-Eerik Rummo ettepaneku mälestada küüditatud ja repressioonide ohvreid. Eetris oli pooleminutiline vaikus. See osutus üheks põhjuseks, miks raadio- ja televisioonikomitee esimees Allan Kullaste käskis kultuurinõukogu otsesaated lõpetada. 25. märtsi meeleavaldust aga ei suutnud aga miski ära hoida. (*MRP-AEG... 1988/15.*)

Juba enne kella 19 suundusid inimesed Tammsaare monumendi juurde, seisid tiheda müürina ümber monumendi, mille alusele oli asetatud rohkesti lilli. Monumendijalamile tõusis keegi vanem mees, kes kõneles rahvuslikel ja looduskaitse teemadel. Mees rebiti sealt maha, kõne tekst võeti ära. Rahvas ärritus ja astus mehe kaitseks välja. Tundmatu pääses uuesti rääkima, kuid enam polnud tal kõne teksti. Kõnelejat summutasid valjuhääldajad, kust esitati üleskutseid siirduda Estonia kontserdisaali või Sakala tänava poliitharidusmajja. (*MRP-AEG... 1988/15.*)

Kõneleja kõrvale tõusis noorem mees, kes juhtis tähelepanu asjaoludele, miks ollakse kogunenud, ja palus kokkutulnutel paljastada pea 1941. ja 1949. a küüditatute mälestuseks.

Seejärel ilmus monumendijalamile L. Parek, keda tervitati apilaisiga. Parek teatas, et ilmselt on jällegi kõik MRP-AEG liikmed kinni peetud, muidu oleks siin kaks pärga. Ta selgitas oma saabumise asjaolusid ja alustas kõnet, kuid jutt kadus valjuhääldajate kakofooniasse. Monumendi juurde asetati pärjad. (*MRP-AEG... 1988/15.*)

Otsustati suunduda Hirveparki, minnes aga kujunes spontaanselt otsus tõusta Musumäele. Kogunes umbkaudu 3000 inimest. Kui rahvahulk Tammsaare monumendi juurest lahkus, kostis valjuhääldajast hädaldav hääl: “Inimesed, kuhu te lähete, te lähete ju vales suunas...”

Musumäe Viru väljaku poolisel kõrgendikul kujunes tihe rahvaring, ülejäänud alal seisid arvukad inimgrupid. Kõnede pidamiseks leiti sobiv tribüün — prügikastide rida. Miiting jätkus. Uuesti sõna võtnud Parek jätkas oma kõnet, pöördudes tagasi stalinismiohvrite mälestusmärgi juurde. Ta meenutas, kuidas seda ettevõtmist on ajakirjanduses laimatud, süüdistatud, et ohvriteks peetakse ei tea keda. Parek tutvustas eelmisel päeval saadud hu-

vitavat kirja ettepanekuga püstitada monument keset Eestit rahva kokku kantud kivikangruna, millesse iga eestlane tooks oma kivi, kas või lihtsa munakivi. Sellisel juhul langeksid ära ka rahamured. Ettepanekut tervitati aplausiga.

Järgnevalt pidas küüditamise aastapäevaks ette valmistatud kõne Artur Ratas. Kõne lõppes 1944. a Eesti Rahvuskomitee korralduse tsiteerimisega: "Ärge abistage okupatsioonivõime rahvuslaste jälitamisel ja tagakiusamisel..."

Seejärel kutsuti inimesi üles kõnelema isiklikest läbielamistest või omaste ja tuttavate saatusest küüditamise käigus; ühtlasi hoiatati KGB agentide provokatsioonide eest. Ette astus konservatooriumi õppejõud Heli Susi — üks neist, kes 39 aasta eest oli asunud pikale teekonnale. Ta seletas, et teda ajendas sõna võtma eelmise nädalavahetuse *Rahva Hääles* ilmunud ETA teadaanne küüditamise teemal — see häbiväärne kirjutus ilma allkirjata, kus öeldi, et see kõik oli õige, et oli tarvis hävitada kulaklus kui klass, kodanlus kui klass, oli tarvis likvideerida inimesi... Niimoodi, nimetult, mõisteti õigeks stalinlik terror. Kõneleja tutvustas oma vaguni koosseisu: seal oli 74-aastane saunanaine, kaks pensionäri, üks seitsme lapse ema, kel polnud midagi kaasa võetud; kolm last olid ära viidud vanemateta. Need siis pidid olema nood kulakud ja kodanlased, kes kuulusid likvideerimisele... H. Susi tegi ettepaneku nõuda ETA artikli stalinlike seisukohtade avalikku tagasivõtmist. Rahvas aplodeeris ja skandeeris: "Nõuame!" (*MRP-AEG...* 1988/15.)

Järgnevalt astus üles stalinismiohvrite monumendi initsiatiivgrupi liige Valev Kruusalu, kes meenutas veel kord võimalust anda sellele allkirja näol oma toetus.

Kruusalu järel esines keegi mees pika rahvusliku luuletusega, mille iga rida koosolijad kordasid.

Rahva hulgast paluti Parekil rääkida S. Žoldinist. Parek rääkis tema kui stalinismiohvrite monumendi initsiatiivgrupi liikmest, mõistis hukka *Rahva Hääles* avaldatud artikli pealkirjaga "Tabati kurjategija" — enne kohut on juba teada, et tegemist on kurjategijaga? Parek tegi ettepaneku nõuda juba poolteist kuud alusetult kinnipeatava Žoldini vabastamist, sest tema süü pole millegagi põhjendatud. Rahvas skandeeris: "Vabadus Sivert Žoldinile!"

Veel ühe kõne pidas A. Ratas. Kui ta jõudis sõnadeni “Töotame neile, kes oma elu isamaa altarile ohverdasid — kaasa arvatud Jüri Kukk, kes suri Siberis alles hiljuti —, mälestada suurte tegudega füüsilisel, majanduslikul ja kultuurilisel alal. Töotame üksmeelselt sini-must-valge lipu all edasi sammuda vastu õilsale, kuulsusrikkale tulevikule!”, järgnesid hurraahüüded ja aplaus.

Seejärel rääkis Parek Kohtla-Järve nelipühilastest, venelastest, kes tahavad emigreeruda.

Miitingu lõppedes kostis rahva hulgast küsimus: millal on järgmine rahvakogunemine? Keegi hüüdis: “14. juunil!”. Seepeale avaldati arvamust, et juunini on pikk aeg, nii kaua oodata ei saa. Siis hõikas naishääl, et tulemas on ju jüripäev — Jüriöö ülestõusu aastapäev.

Miiting ei olnud veel lõppenud, kui KGB-mehed toimetasid L. Pareki Musumäe kõrval seisvasse autosse ja sõidutasid Oktoobri rajooni SAOsse Laari tänaval. Rahvas, kes autosse viimist pealt nägi, avaldas ägedat protesti. Koguneti auto ümber, taoti seda rusikatega, takistati auto ärasõitmist. Miilitsas koostati Parekile kõnepidamise eest protokoll. Ta vabastati pool tundi enne südaööd.

V. Kruusalu toimetati samuti Oktoobri rajooni SAOsse, kus talle koostati samasisuline protokoll. Nemad olid ainsad, kes miitingul arreteriti. Teised miitingu organiseerijad olid aegsasti isoleeritud. Ettekäändeks toodi ülekuulamine S. Žoldini kriminaalasjas prokuratuuri uurijate Onki jt poolt, mis pidi aset leidma just 25. III. Kinnipeetuid kuulati üle tunnistajatena, kusjuures ülekuulamist venitati kuni hilisööni. Sellise kohtlemise osaliseks said Mati Kiirend, E. Udam ja E. Ratas.

Hoopis pretsedenditu oli aga 25. III täitevkomiteede töötajate esilekerkimine selles aktsioonis. Tiina Hallik, Eve Pärnaste, Arvo Pesti, Jüri Mikk ja Kalju Mätik viidi kas tänavalt või töölt sunniviisiliselt Tallinna erinevatesse korrakaitsepunktidesse, kus täitevkomitee töötajad pidasid neid südaööni pealesunnituid “vestlusega” kinni.

“Estonia” kontserdisaalis oli kavandatud suur kontsert Akaademilise Meeskoori, estraadisolistide jt osavõtul teemal “Aeg ja inimesed”. Filharmoonia administratsioon ei teadnud veel

eelmisel õhtul, mis nende majas 25. III täpselt toimub. Kava koostasid parteifunktsionäärid oma äranägemisel kontserdisaali juhtkonna selja taga. Tulemus oli näha ja tunda: enamuses äratas selline galaõhtu vastumeelsust. Mälestada tuhandeid kannatanuid ja traagiliselt hukkunuid põhiliselt ajaviitekavaga (milles silmapaistev osa oli viimastel aastatel peamiselt Venemaal esinenud Jaak Joalal) tundus ebaeetilisena. Publikut oli tublisti alla poole saali.

Poliitharidusmaja saalis toimus võimude algatusel järjekordne mõttevahetus, seekord 1949. a märtsiküüditamise aastapäevale pühendatud rahvakogunemisest osavõtjatega, keda Tammsaare monumendi juures pargipuudele riputatud valjuhääldite kaudu tungivalt saali kutsuti. Küsimustele vastajate seas olid justiitsministri asetäitja Jaak Kirikal, TPI õppejõud Ants Ruusmann, Armin Lebbin Partei Ajaloo Instituudist, Geoloogia Valitsuse juhataja Dmitri Kaljo, ENSV TA Ühiskonnateaduste osakonna sekretär Tiit Käbin, prokurör Heino Tõnismägi jt.

MRP-AEG SULANDUB ERSP-SSE

25. III miitinguga lõppes MRP-AEG monopol rahvakogunemiste korraldajana ning poliitiliste algatuste ja ideede esitajana. IME-ettepaneku avaldamise järel populaarsuse minetanud grupp oli ennastohverdavate aktsioonidega suutnud initsiatiivi uuesti enda kätte võtta. Grupi suurimaks saavutuseks tuleb pidada diskussiooni käivitamist Eesti lähiajaloo pöördeliste sündmuse tähenduse üle. Võimude vastupropaganda mannetus ja sündmuste selgituseks pakutud pooltõed üksnes tugevdasid poolehoidu grupile. Et MRP-AEG tegevus ei toonud selle liikmetele kaasa tõsisemaid repressioone, julgustas grupi suhteline "karistamatus" teisigi poliitiliselt aktiivseid isikuid põranda alt välja tulema ja organiseeruma.

MRP-AEGi tuli leppida, et nende ideed viidi ellu teiste poolt. Kujukaks näiteks on siin MRP salaprotokollide avalikustamise lugu. Rahvarinne võttis algatuse üle ja suutis peamiselt Endel Lippmaa pingutuste viljana saavutada, et 24. XII 1989 NSV Liidu Rahvasaadikute Kongress tunnustas MRP saladokumentide ole-

masolu, mõistis tehingu hukka ning tühiseks selle sõlmimisest alates. Analoogiliselt “tehti omaks” võimude poolt paljud MRP-AEG esitatud ja algselt suurt vastuseisu leidnud algatused.

14.–17. IV toimusid Tartus suurejoonelised ja rahvarohked muinsuskaitsepäevad, kus pandi alus sini-must-valge lipu legaliseerimisele. 1988. a kuuma suve arvukatest massiüritustest jäi MRP-AEG kanda üksnes juuniküüditamise aastapäeva ja teise Hirvepargi miitingu korraldamine.

MRP-AEG tegevus julgustas loominguliste liitude kultuuri-nõukogu korraldama 1.–2. IV Toompeal Eesti NSV Loominguliste Liitude juhataste ühispleenumit, kuhu kogunes väga esinduslik foorum ja mille sõnavõttudes puudutati avameelselt kõiki seniseid tabuteemasid, välja arvatud Eesti taasiseseisvumise küsimus. Pärast pleenumit lõpetati MRP-AEG liikmete kallal praktiseeritav preventiivsete arestide taktika, ennetähtaegselt vabanesid kordusõppustelt J. Adams, U. Inno, A. Mäe ja V. Niitsoo.

Kaks nädalat pärast pleenumit “ärkas” IME-ettepaneku teinud ringkond. 13. IV keset ETV populaarset ühiskonnateemalist saadet “Mõtleme veel” tegi E. Savisaar ettepaneku luua “Rahvarinne perestroika toetuseks”. Rahvarinde tekitamise kohta on esitatud mitmesuguseid versioone. Millised olidki rahvarinde moodustamise tagamaad, see liikumine täitis oma otseste ja kaudsete loojate eesmärgi: kanaliseerida eesti rahva iseseisvusmeeleolud majandusliku iseseisvuse ja liidusisese suveräänsuse taotlemise sängi.

Nädalapäevad hiljem astus sammu edasi ERSP ettepanekuga seotud ringkond: 21. IV loodi 15-liikmeline ERSP korraldava toimkond, mis seadis endale ülesandeks ette valmistada partei asutamiskongress. Kuid kohe järgnes sellele vastukäik.

28. IV moodustati EKP Poliitharidusmajas (*sic!*) roheliste liikumine. Asutav seltskond varieerus “fosforiidisõja” ajal esile kerkinud ökoloogilise mõttelaadiga isikutest kuni kommunistideni välja. Viimased haarasidki ohjad enda kätte, mistõttu lõhenemine oli algusest peale ette näha. Väärib märkimist, et liikumise juhiks sai Tiit Made, kelle elukäiku kuulus kahtlane episood seoses tööga NSV Liidu Rootsi saatkonnas. Tema asetäitjateks said samasuguse minevikuga Vello Pohla ning mitme uusreligiooni eklektiline harrastaja Peeter Liiv. Väärib märkimist, et Made ja

Pohla jäid edasi NLKP liikmeteks. Liivi jaoks aga oli ette nähtud "kasuliku idioodi" roll. Asutamispäik, nagu ka juhtide isikud ei saa jätta kaksipidist arvamust, missuguse nabanööriga oli vastne liikumine seotud.

Esimene konflikt MRP-AEGga tekkis rohelistel seoses 1. mai demonstratsiooniga. Rohelised korraldasid oma miitingu Tammisaare monumendi juures, kuhu oli miitingu välja kuulutanud MRP-AEG. Tulemus oli soovitud vastupidine: roheliste kolonniga saabus suur rahvahulk, kes jäi kuulama ka MRP-AEG liikmete kõnesid. P. Liiv lükati ette 11. V *Rahva Hääle* veergudel andma vabandavaid selgitusi: "Mulle on mõistetav linnavõimude meelehärm selle pärast, et rohelised, lõpetanud rongkäigu A. H. Tammisaare mälestussamba juures, aitasid otsekui kaasa sellele järgnenud MRP-AEG ettevõtmisele, mis oli, nagu hiljem selgus, "planeeritud" alates kella 12. [---] Arvan, et grupi MRP-AEG aeg on lihtsalt möödas."

Tegelikult sai MRP-AEG aeg läbi mõni aeg hiljem, kuigi formaalselt pole grupi tegevust kunagi lõpetatuks kuulutatud. Et MRP-AEG liikmed oli samaaegselt ka ERSP korraldava toimkonna liikmed, läks grupi tegevus 1988. a suvel sujuvalt üle ERSP asutava koosoleku ettevalmistuste tegemiseks. Viimaseks avalduseks jäi MRP-AEG seisukoht Molotovi-Ribbentropi pakti avalikustamise kohta 23. VIII 1988 (*MRP-AEG... 1988/23*).

Kirjandus

- K e l a m , Mari-Ann 1997. 58 aastat Molotov-Ribbentropi paktist. Ettekanne 23. VIII 1997 Rahvusraamatukogus toimunud konverentsil "10 aastat esimesest Hirvepargi meelevaldusest"
- L a a r , Mart, Urmas O t t , Sirje E n d r e 1996a. *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991*. Tallinn
- L a a r , Mart, Urmas O t t , Sirje E n d r e 1996b. *Teine Eesti. Eeslava. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991*. Tallinn
- L e v i n , Mark 1987. Sulid. — *Noorte Hääl*, 15.–16. IX
- M a d i s s o n , Tiit 1996. *Mälestusi ning olupilte ikestatud Eestist, Gulagi laagrist ja Kolõmalt*. Tallinn
- MRP - A E G Infobülletään* 1987/1. MRP-AEG Välisesinduse väljaanne. Stockholm

MRP-AEG ja tema tegevus 1987–1988

MRP - A E G Infobülletään 1987/5. MRP-AEG Välisesinduse väljaanne. Stockholm

MRP - A E G Infobülletään 1987/7. MRP-AEG Välisesinduse väljaanne. Stockholm

MRP - A E G Infobülletään 1988/8. MRP-AEG Välisesinduse väljaanne. Stockholm

MRP - A E G Infobülletään 1988/10. (Käsikiri)

MRP - A E G Infobülletään 1988/11. (Käsikiri)

MRP - A E G Infobülletään 1988/15. (Käsikiri)

MRP - A E G Infobülletään 1988/23. (Käsikiri)

P ä r l - L õ h m u s , Maarja 1997. Sovetlikust postsovetlikuks: Eesti ajakirjanduse muutumisi 1987–1996. — *Akadeemia*, nr 9

V a h t r e , Lauri 1996. *Vabanemine. Eesti 1987–1992*. Tallinn

VIKTOR NIITSOO (sünd. 1952) on lõpetanud Tartu ülikooli ajaloolasena 1995. a. Oli poliitvang aastail 1980–1984. Riigikogu liige 1992–1995 ja 1996. aastast. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Avalik vastupanuliikumine Eestis aastail 1977–1984” (1992, nr 9–10, lk 1917–1933, 2180–2194), “Eesti rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1968–1975” (1993, nr 9–10, lk 1819–1833, 2095–2110) ja “Rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1955–1962” (1994, nr 12, lk 2513–2539 ja 1995, nr 1, lk 58–71) ning arvustusi.

"FEMINISM"
MÄETAMM' 97

MARKO MÄETAMM. Feminism (1997)

PARAGRANUM

Paracelsus

Tõlkinud Kalle Hein

ALKEEMIA, MEDITSIINI KOLMAS ALUS

[Kolmas traktaat, alkeemiast]

Nüüd edasi kolmanda aluse juurde, millel põhineb arstikunst, ja selleks on alkeemia. Kui arst ei ole sel alal ülimal määral hoolas ja vilunud, siis on kogu tema kunst viljatu. Sest loodus on oma asjades niivõrd subtiilne ja täpne, et ilma kõrge kunstita ei lase ta end tarvitada; ta ei näita välja midagi, mis tema eest tuleb lõpule viia, ja lõpule peab selle viima inimene. Seda lõpuleviimist nimetatakse alkeemiaks. On ju alkeemik pagar, sest ta küpsetab leiba, viinamarjakasvataja, sest ta valmistab veini, kangur, sest ta teeb kalevit. Niisiis, mis iganes võrsub loodusest inimesele kasulikku, see, kes viib selle sinna, kuhu see looduse poolt on määratud, ongi alkeemik. Selle kunsti eripära võib ära tunda, kui vaadata inimest, kes võtab lambanaha ja tõmbab selle ilma töötlemata kasuka või kuue pähe selga — niisama jäme ja tahumatu, kui on tema teguviis võrreldes köösneri või kalevimeistri omaga, on ka see, kellele on looduse poolt midagi antud ja kes seda ei täiusta; koguni veel

Tegemist on kolmanda osaga 1530. aastal ilmunud teosest *Paragranum*, mille kaks esimest traktaati käsitlesid vastavalt filosoofiat ja astronoomiat ning neljas voorust (*virtus*).

Tõlkimisel on aluseks väljaanne: *Paragranum. Alchimia, der dritte Grund medicinae: Der dritte Traktat, von der alchimia. — Paracelsus. Das Licht der Natur: Philosophische Schriften.* Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun., 1973, S. 185–205.

jämedam ja tahumatum, sest siin on kõne all tervis ja ihu ja elu. Seepärast nõuab see ala märksa suuremat hoolikust. Kõik käsitööd on praeguseks õppinud jälgendama loodust ja tundma tema omadusi, nii et nad oskavad kõigis oma asjades loodust järgida ja parimat, mis selles peitub, esile tuua. Üksnes arstiteaduses, kus see kõige vajalikum oleks, ei ole seda juhtunud, see kunst on omataoliste seas kõige jämedam ja tahumatum. Kas võib veel olla jämedamat inimest kui see, kes õgib toorest liha ja paneb selga parkimata naha ja teeb oma ulualuse lähima kaljunuki alla või jääb sootuks vihma kätte? Kas võib samamoodi olla tahumatumat arsti või kas võib arstiteaduses olla veel midagi tahumatumat kui see, mida apteekides kokku keedetakse? Ei saa ju tõepoolest olla midagi jämedamat kui lõputu vusserdamine ja soperdamine, kõikide asjade kokkukeeramine ja reostamine. Ja sarnaselt sellega, kes on end loomanahka rõivastanud, on talitanud ka apteeker. Et aga ravimi valmistamisel tuleb mängu alus, millel see ravim peab põhinema, siis tuleb teada, et alus peab tulenema loodusest, mitte aga ülekuumenenud ajudest nagu siis, kui kokk pipart keedab. Sest just seal leiab aset ravimi tähtsaim ja viimane heitlus; teadmised filosoofiast ja astronoomiast,¹ haiguste ning ravimite liikidest ja nende koosmõjust peavad sind juhtima otsusele, kuidas kasutada oma oskusi. Sest loodus ise juhatab sulle kätte asjad, mille suhtes sa pead hoolas olema, kui tahad, et su ravimil oleks mõju. Nagu suvi toimib pirnidesse ja viinamarjakobaratesse, nii tuleb kasutada ka sinu ravimit, ja kui seda sel viisil kasutada, siis täidab see ka oma otstarbe. Kui seega on nii, et sinu ravim, samamoodi kui suvi, küpsetab oma viljad, siis olgu teada, et suvi teeb seda tähtede abil ja mitte ilma nendeta. Kui seda niisiis teevad tähed, siis olgu samas teada, et ravimi valmistamine peab olema

¹Meditsiin ja üldse kogu teadmiste süsteem toetub Paracelsuse järgi neljale sambale: filosoofia, astronoomia, alkeemia ja eetika. Filosoofia (tänapäeva mõistes loodusteadused) ülesanne oli uurida "alumist sfääri", kõiki looduslikke protsesse, astronoomia pidi tegelema "ülemise sfääriga", mikrokosmose ja makrokosmose (vt märkus 2) võrdlemisega. Astronoomia ja astroloogia ei olnud tol ajal mõistetena veel teineteisest eristunud. Paracelsus kasutab mõlema kohta sõna "astronoomia". Siiski on tema astronoomial vähe ühist ennustamise, maagia jms-ga. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused.*

suunatud sellele, et ravim seataks sõltuvusse tähtedest, sest nemad on need, mis arsti töö täide viivad.² Kuivõrd see on nii, siis tuleb ravimeid mõista, eristada ja rakendada tähtede järgi; mitte öelda: see on külm, see on kuum, see niiske, see kuiv, vaid: see on Saturn, see on Marss, see Veenus, see poolus, siis on arst õigel teel. Ja seejärel peab ta oskama astraalset Marssi ja kasvanud Marssi³ teineteisest sõltuvusse seada, neid pöörata ja võrrelda; sest siin peitub pähkkel, mida ükski arst, alates päris esimesest kuni minuni välja, ei ole iial suutnud katki hammustada. Seda tuleb mõista selliselt, et ravimit peab valmistama tähtkujus ja sellest peab saama tähtkuju; sest ülemised tähtkujud⁴ teevad haigeks ja tapavad, kuid samas ka tervendavad. Seega kui midagi juhtub, siis ei saa see juhtuda ilma tähtedeta. Kui kõik sünnib niisiis tähtede abil, siis tuleb ka ravimi tegemine korraldada selliselt, et see oleks samamoodi taeva poolt valmistatud nagu taevaennustused ja teisedki taevased teod. Nagu näete, tähendab see seda, et tähed kuulutavad endeid, sademeid, ilma jne, kuulutavad vürstide jt surma, haigusi jm, kuulutavad lahinguid, haigusi, katku, nälga jne. Seda kõike kuulutab taevas, sest tema teeb seda; mida ta teeb, seda võib ta ju ka kuulutada. Need asjad käivad läbi tema; läbi tema käib ka nende teadmise kunst. Kuna nad niisiis on määratud taevast, on nad sunnitud täitma ka taeva tahet, mistõttu juhtub see, mis on ette öeldud ja kuulutatud. Seega on kõnealused asjad sündinud taeva tahtel ja seepärast taevas ka juhib neid. Nende asjade põhjal teame nüüd sedagi, et kui ravim pärineb taevast, siis peab ta ka vastuvaidlematult jääma allutatuks taevale ja teda järgima ning tema tahet täitma. On see aga nii, siis peab arst loobuma oma võtetest kõigi nende *gradus*'te ja *complexio*'te, *humor*'ite ja

²Paracelsus eristab sisemisi ja välimisi ehk alumisi ja ülemisi tähti (taevakehasid, planeete), mikrokosmost ja makrokosmost. Nende vastanditepaaride osad erinevad teineteisest vaid vormilt, nad on paralleelsed. Inimese kehaosad ja tema psüühilised omadused (mikrokosmos) on vastavuses makrokosmose (kõige loodu) üksikute osadega. Tähed (planeedid) on osa inimese struktuurist, neil nähtamatuna esinevad omadused muutuvad inimeses nähtavaks, materiaalseks.

³Mõeldud on planeet Marssi ja selle vastet inimeses.

⁴S.t taevased tähtkujud.

qualitas'tega⁵ ning peab hoopis tahes-tahmata ravimi tähtkujus ära tundma: see tähendab, ta peab ravimi laadi tähtkuju järgi ära tundma, sest on nii ülemised kui ka alumised tähed. Ja et arstikunst ei suuda midagi ilma taevata, siis tuleb seda ka rakendada taeva abil. Nii ei ole selle rakendamine midagi muud kui ravimi lahutamine maast,⁶ sest seda taevas ei valitse; sel juhul on ta aga maast eraldatud. Kui sa nad nüüd lahutanud oled, siis on arstimine tähtkujude meelevalds ja tähtkujude juhtida ning suunata. Mis on määratud ajule, see juhitakse ajju Kuu abil, mis on määratud põrnale, juhitakse põrna Saturni abil, mis südamele, saadetakse südamesse Päikese abil, ja samamoodi Veenuse abil neerudesse, Jupiteri abil maksa, Marsi abil sappi. Ja nii pole see mitte ainult nende, vaid ka kõigi ülejäänutega, mis jäävad välja ütlemata.

Sest pangem siinkohal tähele — mis ravim see oleks, mida sa annad naistele emaka ravimiseks, kui Veenus seda sinu eest kohale ei viiks? Mis oleks aju ravimiks, kui Kuu seda sinna ei juhiks? Sama lugu on ülejäänutega; nad kõik jääksid makku pidama, väljuksid uuesti soolte kaudu ning jääksid ilma mõjuta. Siin peitubki põhjus, miks taevas sind ei soosi ja su arstimist ei salli, nii et sa midagi ei saavuta. Taevas peab sulle teed juhatama. Seepärast seisneb arstikunst selles, et sa ei pea ütlema: meliss on emakaravim, majoraan pea jaoks; — nii räägivad mõistmatud. Kogu asi peitub Veenuses ja Kuus: kui tahad, et ravimid mõjuksid nii, nagu sa neid sisse andes eeldad, siis peab taevas sind soosima, vastasel korral ei avalda need mingisugust mõju. Siin peitubki eksitus, mis on arstikunstis võimust võtnud. Anna aga sisse, ja kui aitab, siis aitab. Selline praktika võib sobida mõnele sulasele, mitte aga

⁵Mõisted alkeemiast: *gradus* — järk, aste; *complexio* — side, ühendus; *humor* — kehamahl (neljale kehamahlale vastab neli temperamenditüüpi: sangviinik, flegmaatik, koleerik, melanhoolik); *qualitas* — loomus, omadus.

⁶Paracelsuse järgi on kõik loodud ebapuhta ja ebatäiuslikuna, lõpetamata kujul. Alkeemia ei ole erinevate ainete kokkusegamine, vaid puhta eraldamine ebapuhtast, täiusliku eraldamine ebatäiuslikust jne, analoogiliselt maagi rikastamisega.

Avicennadele⁷ ja veel vähem Galenoste⁸. Ent teie, arstid, kes te olete neist sündinud, ütlete, et peale, ajule, maksale jne tuleb muudkui määrata ravim. Kuidas te võite mingit ravimit määrata, kui te taevast ei mõista? Tema on ju see, mis suunab. Ja veel ühe asja olete ära unustanud, mis teid kõiki narriks teeb: te teate, mis mõjub ajule, peale, emakale, mis paneb roojama ja kusema, kuid te ei tea, mis põhjustab haiguse. Kui te aga teate, mis põhjustab haiguse, siis te ei tea, kus see asub. Teie ja põhielunditega, mida te alatasa haigeks peate, on sama lugu nagu pappide ja pühakutega, kes peaksid kõik taevast olema, kuid on sellegipoolest juba põrgusse maha maetud; samamoodi on mingi haigus teie meelest maksas, kopsudes jne, samal ajal kui see on jõudnud juba päarakusse.

Kuna asju juhib niisiis taevast oma tähtede kaudu ja mitte arst, siis tuleb ravim sel määral õhku tõsta, et saaks võimalikuks tema juhtimine tähtede poolt. Missugune on aga kivi, mille tähed üles tõstavad? Üksnes see, mis on lennuvõimeline. Sellest tuleneb, et paljud on alkeemias otsinud kvintessentsi,⁹ mis aga polegi muud kui nelja elemendi ja *arcanum*'i eraldamise järel alles jääv *arca-*

⁷Avicenna (araabia keeles Ibn Sina; 980–1037) — arst, filosoof ja riigimees, keskaja silmapaistvamaid arstiteadlasi. Tema “Arstiteaduse kaanon” andis kõikehõlmava ülevaate meditsiini varasematest saavutustest. Teos tõlgiti ladina keelde ja oli kasutusel kuni 18. sajandini.

⁸Galenos (u 130–200) — keiser Marcus Aureliuse ihuarst, antiikaja arstiteaduse tähtsaim esindaja. Süstematiseeris kõik tollased meditsiini-alased teadmised ühtsesse süsteemi, mis mõjutas arstiteaduse arengut enam kui tuhande aasta vältel. Soovitas esimesena arstiteaduslikke katseid, kuid tegi suhteliselt vähe avastusi. Kirjutas arvukalt raamatuid, millest on teada üle saja.

⁹Ladina keeles *quinta essentia* — viies olemus. Antiigist pärit konseptsiooni kohaselt koosneb maailm (sealhulgas inimene) neljast elemendist: maa, vesi, õhk ja tuli. Neile vastandati eeterlikku taevakehade elementi, kvintessentsi. Paracelsuse järgi on kvintessents olemas igas nimetatud neljas elemendis ning kujutab endast kõigi olendite “voorust” või aktiivset printsiipi. Kvintessents on taimede, metallide, kivide jne ravitoime alus, selle eraldamine oli keskaegse alkeemia peaesmärk.

Maa, vesi, õhk ja tuli ei ole Paracelsusel keemilised elemendid tänapäevases mõttes, vaid mateeria põhivormid. Neljast elemendist kaks esimest, maa ja vesi, on külmad ja rasked, kaks viimast, õhk ja tuli,

*num. Arcanum*¹⁰ on kaos,¹¹ mida tähed võivad juhtida nagu tuul udusulge. Ravimi valmistamine peab niisiis toimuma selliselt, et need neli elementi lahutatakse *arcanum*'ist; seejärel peab teadma, missugune täht on selles *arcanum*'is, mis on selle haiguse täht ning missugune täht selles ravimis mõjub selle haiguse vastu. Siin tulebki mängu juhtimine; kui sa mingi ravimi sisse annad, siis peab magu selle valmis tegema; tema ongi alkeemik. Sellisel juhul on maol võimalik viia see sinna, kuhu tähed on ta määranud — nii toimub juhtimine; vastasel korral jääb see makku ja tuleb koos roojaga välja. Mis on arsti jaoks ülim, see on mõlema tähe kooskõla tundmine. Sest selles peitub kõikide haiguste alus. Alkeemia on seega kehaväline magu, mis valmistab tähtkujule vastava ravimi. Mitte nagu mõned ütlevad, alkeemia tehku kulda, tehku hõbedat; eesmärk on: valmistada *arcanum*'id ja suuna need haiguse vastu; siis peab see taganema, kuna selles peitub alus. Sest kõik need asjad tulenevad looduse näpunäidetest ja tema kinnitustest. Niisiis on vaja loodust ja inimest käsitada ühtsena nii tervises kui ka haiguses, neid kõrvutada ja kokku viia. Siin pei-

aga soojad ja lenduvad. Esimesi seostati mateeria, teisi vaimu, hingega. Maa ja vesi moodustavad inimese materiaalse keha, mis on elupaigaks tulest ja õhust koosnevale astraalkehale. Ka see on surelik, seepärast ei tohi seda samastada Jumalast antud surematu hingega.

¹⁰Paracelsus nimetab *arcanum*'iteks kõiki niinimetatud salaravimeid, mille toime peitub taimedes, mineraalides, metallides jm sisalduvates salajastes jõududes ("voorustes"). Paracelsus eristab nelja *arcanum*'it (või *arcanum*'i nelja aspekti): *prima materia* (esmane mateeria) võidab vanaduse ja "süstib" inimesesse uut noorust (nii nagu vana taime seemnest võrsub kevadel noor taim), *lapis philosophorum* (filosoofiline kivi) puhastab inimese keha ja annab uut energiat, *mercurius vitae* (elavhõbe) on samuti puhastava toimega ja paneb uuesti kasvama (näiteks kestamisel ja sulgimisel), *tinctura* (vedelikud, mis muudavad (värvivad) hõbedat ja viis ebapuhast metalli kullaks) eemaldab inimkehast valutavad, ebatäiuslikud osad ja muudab selle puhtaks ning õilsaks.

¹¹Vanakreeka mütoloogias põhjatu sügavik, täidetud udu ja pimedusega, mis olevat eksisteerinud enne maailma loomist. 16.–17. sajandi vahetusel tuletas madalmaade keemik Jan Baptist van Helmont sellest sõna "gaas". Paracelsus kasutab sõna "kaos" mõnikord gaasi ja mõnikord õhu kui ühe põhielemendi tähenduses.

tubki tee tervendamisele. Kõik selle viib lõpule alkeemia, ilma milleta see ei oleks võimalik.

Otsustage nüüd ise: kui *arcanum*'id on mis tahes ravimid ja ravimid on *arcanum*'id ning *arcanum*'id on lennuvõimelised, siis kuidas võib üks supisolkijast ja vusserdajast apteeker tituleerida end ravimivalmistajaks ja dispensaatoriks? Kahtlemata on ta ravimivalmistaja ja dispensaator lumpenile. Kui suur on küll narrus tohtrite seas, kes selle supileemega talupoegi petavad ja neile sel viisil pähe kusevad, andes neile võideid, siirupeid, pille ja salve, milles pole kübetki põhjendatust, arstikunsti, mõistust ega teadmisi, ja ükski teist ei saa jääda truuks oma vandeale, mille kohaselt ta teeb tegemist üksnes tõega. Nii te ajategi igasugust jama suust välja; te vaatate sinisesse taevasse ja lesite maas ning kinnitate, et peate ise tunnistusi andma, mis enamjaolt ei ole muud kui mõistukõne, pettekujutlused ja fantaasia ning mitte põrmugi suurem kunst kui huupi pihta saamine. Nii te talitate ka oma apteekides ja vusserdate ja solgutate ning ilmutate nii suurt meisterlikkust, et igäüks peab arvama, et kui taevariik on teiega, siis on see põrguhaud. Kui te oma vusserdamisest loobuksite ja asuksite uurima, mis need *arcanum*'id olla võiksid ja kes neid juhib ning kuidas on lood tähtede, haiguse ja tervisega, siis peaksite ka taipama, et teie lähtepunkt ei olnud muud kui fantaasia. Kogu tarkus on selles, et ravimi aluseks on lõppkokkuvõttes *arcanum*'id ja *arcanum*'id ammendavad arsti lähtepunkti. Kuna lõpp-põhjus peitub niisiis *arcanum*'ites, siis peab just siin olema alkeemia alus, sest selle abil *arcanum*'eid valmistataksegi. Seepärast olgu teada, et *arcanum*'id on seal, kus on voorus ja jõud, ning seepärast on nad lennuvõimelised, neis ei ole elemente, nad on kaos ja selgus; nad on läbipaistvad ning tähtkujude meelevallas. Teades seega tähtkujude ja teades haigust, mõistad sa ühtlasi, millest sa pead juhinduma ning missugune on selle mõju. Niisiis kinnitavad *arcanum*'id, et *humor*'id, *qualitas*'ed ja *complexio*'d ei tähenda midagi, nagu ka väide, et see on melanhoolia, see flegma jne; vaid see on Marss, see Saturn, ja seega Marsi *arcanum* ja Saturni *arcanum*; selles seisnebki füüsika. Kes teie kuulajatest tahaks sellesse alusesse vaenulikult suhtuda? Üksnes teie õpetajad. Nendega on sama lugu nagu vanade puupäiste tudengitega.

Kui arst neid asju niisiis teadma peab, siis käib sinna juurde ka teadmine sellest, mis on kaltsineerimine, mis on sublimeerimine, ja mitte ainult sellest, mis need on, vaid ka mis muutused seejuures esinevad, ja sellest sõltub rohkem kui millestki muust. Sest sõltuvalt sellest, kuidas ravimi valmistamise käigus asju võetakse, annab see tulemusi, mida looduses sageli ei esine. Ja tulemustes peabki seisnema arsti kunst; sest tema on see suvi, sügis ja tähtkuju, mis peab need viljad valmis küpsetama. Tuli on maa, inimene kord ja töös olev asi seeme. Ja ehkki kõiki maailma asju mõistetakse ja käsitatakse lihtsana, on nad lõpuks siiski mitmekesised; mitmekesised seega ka antud juhul — ehkki kõik *arcanum*'id sünnivad protsessi käigus tulest; see tuli on nende maa ja maa ühtlasi päike; seega on maa ja taevaalaotus selles uuestisünnis üks ja seesama asi. Selles *arcanum*'id küpsevad, selles nad käärivad. Ja nii nagu viljatera mädaneb maapinnas, millest ta kasvab, ja muutub seejärel viljaks, nii leiab ka siin tules aset hävimine. Seal need *arcanum*'id käärivad ja eralduvad elementidest ning lähevad oma muutumises edasi kõrgematele astmetele, milleks ajalisel on kaltsineerimine, sublimeerimine, peegeldumine, lahustumine jne, ja teistkordselt edasi kordumisse, s.t transplantaatiooni. Kõikide nende protsesside kulg ja käik on määratud aja poolt; sest üks asi on välise maailma aeg, teine aga inimese oma. See, kuidas kulgeb taevane protsess, on tõesti imeväärne. Ehkki kunstnik¹² võib iseennast ja oma tööd millekski eriliseks pidada, on sealjuures ülim siiski see, et taevas keedab ja segab kokku, juhib, leotab, lahustab ja peegeldab niisama imeliselt ja hästi kui alkeemikki, ning taeva kulg õpetab tule kulgu ja valitsemist atanaris¹³. Sest taevas ilmutab vooruse, mis peitub näiteks safiiris, lahustamise ja koaguleerimise ja fikseerimise teel. Kui nüüd taevas neis kolmes asjas oma toimimises niikaugale on jõudnud, et ta nendega valmis saab, siis peab ka safiiri lagunemine need kolm etappi samamoodi läbi tegema. Lagunemine seisneb seega selles, et elemendid väljuvad ja *arcanum* jääb. Sest enne safiiri tekimist ei ole temas ühtegi *arcanum*'it, järgnevalt aga, niisamuti nagu inimese elu puhul, ilmuvad ka sellesse mateeriasse *arca-*

¹²S.t alkeemiakunsti harrastaja.

¹³Atanar (sks k Athanor, Paracelsusel athanar) — destillatsiooniahhi, milles destilleerimiskolbe kuumutatakse liiva sees.

num'id taeva tahtel. Nüüd peavad elemendid kaduma, sest nad on takistuseks *arcanum*'ile, samamoodi nagu seemnest ei kasva enne midagi, kui see laguneb, ja lagunemine ei ole midagi muud, kui et tema elementidest koosnev keha määndub ja *arcanum* mitte; nii ka antud juhul safiiri keha, millest jääb järele *arcanum*. Niisiis laguneb ta selle läbi, millest ta on kokku pandud. Viljateras põllul ei sisaldu looduse poolest vähimatki kunsti, kuni ta pole oma eetrisse¹⁴ sisenenud; sest seal on see eliksiir¹⁵ ja tähtsaim juuretis, mille loodus enne kõike muud alal hoiab; sellele järgneb lagunemine¹⁶ ja temast endast ka kasvamine. Kes tahab niisiis olla looduse valmistaja, peab kõik selle läbi tegema, vastasel korral on ta üksnes vusserdaja, supisolkija ja leemesolgutaja. Sest loodus tahab, et inimeste poolt toimuks ravimi valmistamine igas mõttes samamoodi kui looduse enesegi poolt, s.t et juhitudaks temast, mitte oma rumalast peast.

Mida aga kääritavad ja mädandavad ja leotavad ja jahvatavad¹⁷ apteekrid ja teie, tohtrid? Mitte midagi peale selle, et te keerate kokku mingi leeme ja torkate selle inimestele nina alla ja tõmbate neil sel moel kõige ehtsamal kombel perse lohku.¹⁸ Kes võib kiita arsti, kes ei oska talitada nii nagu loodus ega tunne seda? Või kes peaks teda usaldama? Peab ju arst olema ei keegi muu kui looduseuurija ja see, kes tunneb looduse omadusi, loomust ning talitusviisi. Kui ta neid asju ei tea — ei tea, kuidas loodus on

¹⁴Ilmselt mõeldud makrokosmost ehk "ülemist sfääri".

¹⁵Paracelsus kasutab seda sõna kahes tähenduses. Eliksiir on (sala)vahend eluea pikendamiseks, mida keskajal pingsalt otsiti, ent ka sünonüüm sõnale "essentia" (essents, olemus, vastandina "mürgile") — asjades peituv aktiivne hea alge. Siin peab Paracelsus silmas teist tähendust.

¹⁶Originaalis *digestio* (eraldamine, ümbertöötamine, seedimine) — lagunemisprotsess, mille idu peab mullas läbi tegema, ja sellest tulenev uus arenguprotsess.

¹⁷Originaalis *exaltieren* (erutama, vaimustama). Eksaltatsioon tähendab astroloogias ka planeedi mõjukaimat asendit sodiaagis.

¹⁸1538. aastal kirjutatud "Kuuendas kaitsekõnes" (kokku oli neid seitse) ütleb Paracelsus: "Loodus ei ole mind kunagi peenekoeliseks sepistanud. Ei ole ka minu rahva komme saavutada midagi siidikinnaste abil. Samuti ei kasvatatud meid üles viigimarjade, mõdu ja nisuleivaga, vaid juustu, piima ning kaerapätsidega: peeni saksu nende abil ei tehta."

kokku pandud, mis saab tal siis pistmist olla selle lahtivõtmisega? Sest pange tähele, te peate lahti võtma ja seejärel taas looma; kogu töö, mida loodus on enda kallal teinud, tõustes ühelt astmelt teisele, tuleb teil uuesti lahti harutada. Ja kui teie või mina sellest lahtiharutamisest midagi ei tea ega taipu, siis oleme üksnes mõrtsukad ja kägistajad, sarvilised ja bakhandid.

Mida head te loodate saada oma protseduuride abil näiteks maarjajääst, milles ihuhaiguste ja haavade ravimiseks leidub nii palju salajasi võimalusi? Kes on see, kes suudab meie apteegitavade juures muuta kasutoovaks selle, mis temas peitub? Sama lugu on mitte ainult maarjajää, vaid ka palsamiga; kust te seda otsite? Siitpoolt põrgumerd? Oh teid lihtsameelseid — see lebab teie majade ees ning ringmüüridel. Aga kuna te ei tunne alkeemiat, siis ei tunne te ka looduse saladusi. Või arvate, et kui teil on olemas Avicenna ja Savonarola¹⁹ ja Valescus²⁰ ja Vigo²¹, siis oletegi ettevalmistatud? Kõik see on vaid eneseõigustus. Kui need saladused kõrvale heita, siis ei või keegi teada, mida loodus endast kujutab. Võtke kokku kõik oma doktorid ja kõik oma skribendid ning öelge mulle, missugused võimalused peituvad korallides? Kui te seda omaarust teate ja lobisete pikalt-laialt neis peituvast jõududest, siis katsetusteni jõudes ei oska te kõige vähemalgi määral korallide voorusi rakendada: sel lihtsal põhjusel, et *arcanum*'ite protsessi ei ole kuhugi kirja pandud. Nende voo- rused ilmnevad alles siis, kui protsess on läbi, ja te kõik olete nii kohtlased, et arvate, nagu seisneks kogu asi vaid puruks jahvata-

¹⁹Giovanni Micaele Savonarola (surn. 1462) — Ferrara arst ja meditsiinialaste teoste autor. Peateos "Practica de aegritudinibus a capite usque ad pedibus". (Mitte segi ajada itaalia usutegelase Girolamo Savonarolaga (1452–1498)).

²⁰Valescus (surn. pärast 1418. aastat) — Portugalis sündinud Montpellier' meditsiiniprofessor ja Prantsuse kuningas Charles VI õukonnaarst. Tema käsiraamatust "Philonium pharmaceuticum et chirurgicum" (1418) ilmus enne 1500. aastat neli ja 16. sajandil seitse trükki. Viimane väljaanne ilmus veel 1714.

²¹Giovanni da Vigo (1460–1520) — paavsti ihuarst. Õpetuse, mille kohaselt laskehaavad on mürgised, peaesindaja. Oli seisukohal, et selliseid haavu tuleb kõrvetada hõõguva rauaga ja valada neisse keevat õli ja söövitavat lahust.

mises ja suhkrupulbrite segamises ning kokkukuhjamises. Te ei ole kordagi katsetanud seda, mida on ravimtaimedest kirjutanud Plinius²², Dioscorides²³ jt, vaid olete kõike õppinud ülikutelt, kes teavad neist voorustest palju, ja nii olete ka oma ladusa lobaga raamatud valmis kirjutanud. Kas te olete järele teinud seda, millest nad on kirjutanud, te jänespüksid? Katsetage, ja see on tõsi. Kuid te ei tea, mil moel see on tõsi, te ei suuda lõpuni minna ja oma autorite — doktorite, kelle kuulsuse paistel te end soojendate ja kelle jüngriteks end kuulutate — töid praktikas järele proovida. Mida ütlevad Hermes²⁴ ja Archelaos²⁵ peituvat vitriolis²⁶? Suure vooruse, ja on tõsi, et see peitub temas. Aga te ei tea, mil moel see temas peitub, on see sinine või roheline; ise tahate olla looduse alal suured meistrid ja ei tea sellist asja? Ja kui te oletegi lugenud ja teate, mis see on, siis kahjuks ei vii see teid kuhugi. Mida enamat teavad teised alkeemikud ja filosoofid elavhõbeda²⁷ väest? Palju, ja see on tõsi. Kuid te ei tea, kuidas seda raken-

²²Plinius Vanem (23–79) — rooma kirjanik, loodusteadlane ja riigitegelane. Tema entsüklopeedia “Naturalis historia” võtab kokku kõik, mida tol ajal loodusest teati. Teose meditsiiniline osa käsitleb ka botaanilisi ja zooloogilisi ravivahendeid. “Looduslugu” avaldas suurt mõju keskaja farmakoloogiale.

²³Dioscorides Pedanios — kreeka arst, elas Roomas 1. sajandi teisel poolel. Tema teos “Materia medica” oli kogu keskaja vältel farmakoloogiaõpikuks.

²⁴Hermes Trismegistos — müütiline tegelane, kelle nime all levitati alates 1. sajandist usulisi, filosoofilisi, meditsiinilisi jm teoseid; olulisim säilinutest on “Corpus Hermeticum”. Renessansiajal arvati need pärinevat Moosese kaasaegselt Egiptuse preestrilt.

²⁵Archelaos — kreeka õpetlane, Anaxagorase õpilane ja tõenäoliselt Sokratese õpetaja, kreeka maagiliste salaõpetuste esindaja. Galenos toob ära ühe tema retsepti.

²⁶Paracelsusel üks kolmest soolade rühmast (keedusoola ja maarjajää kõrval).

²⁷Paracelsusel üks kolmest põhisubstantsist (soola ja väävli kõrval). Esindas voolavuse printsiipi, oli “psüühilise substantsi” või “eeterliku keha” alkeemiline sümbol. Elavhõbedat, soola ja väävlit ei käsita Paracelsus keemiliste elementidena (ühenditena), vaid üldiste keemiliste omaduste ja protsessidena, mis on omased kõigile asjadele: “see, mis põleb, on väävel; mis suitseb, elavhõbe; ja mis tuhaks muutub, sool”.

dada. Seepärast lõpetage oma praalimine, teie kõrged koolid on totruse taimelava, täis teiesuguseid võhikuid. Te ei tee muud, kui ainult loete: see on selles ja too on tolles ja see on must ja too on roheline ja enamat ei või ma Jumala eest teada, sest nii leian ma selle olevat kirja pandud. Kui seda poleks kirja pandud, ei teaks te üldse mitte midagi. Kas teie meelest on vale, et ma võtan aluseks alkeemiakunsti, mis näitab mulle midagi sellist, mis on tõsi ja mida teie ei oska järele proovida? Kas ei ole selline kunst väärt läbiuurimist ja päevavalgele toomist? Ja kas ei peaks see õigusega olema arstimise aluseks, mis kontrollib, näitab ja kinnitab arsti teadmisi? Mis kasu on teie meelest arsti otsusest, kes räägib: Serapion²⁸, Mesue²⁹, Rasis,³⁰ Plinius, Dioscorides ja Macer³¹ kirjutavad, et loorberilehed on head selleks ja selleks; ja sa ei suuda näidata, et see, millest sa räägid, on tõsi. Mis otsus see sinu meelest siis on? Ma tean küll: kuni leidub ükski otsustaja, kui neid ka rohkem pole, kes oskab näidata, et see, mis selles peitub, on tõsi; seda ei suuda ta aga ilma alkeemiata. Ja kui sa ka teist samapalju loeksid ja teaksid, ei oleks su teadmine ikka mingi teadmine. Kes nende seast, kes on lugenud minu töid, võivad mulle pahaks panna, et ma sinust just niimoodi arvan ja sulle seda selges saksa keeles ütlen? Sest sa ei jõua kunagi selle tugevuse ja selle vooreseni, millest sa jutustad ja mille pooldest sa kuulus oled.

²⁸Jahya Ibn Serafium Vanem, ka Janus Damascenus (9. saj.). Koostas muu hulgas populaarse ja kuni Paracelsuse ajani sageli välja antud (viimati 1550. aastal Veneetsias) "Pandectae" — patoloogilise ja terapeutilise sisuga kreeka ja araabia kirjutistest koosneva kompilatsiooni.

²⁹Mesue (ka Abu Zaharuya Yahya Ibn Massawaih; 777/778–857) oli kuulus araabia arst ja kirjanik, kelle aforismid kujunesid skolastilise meditsiini tähtsaks osaks. Paracelsus peab aga ilmselt silmas Mesue Noorem, mis oli anonüümse, tõenäoliselt 11. või 12. sajandist pärit araabia arsti või arstide rühma varjunimi.

³⁰Rasis (ka Abu Bakr Muhammad Ibn ar-Ruzi; u 850–923 või 932) — araabia arst, kelle diagnoosid ja prognoosid jäid pikaks ajaks ületamatuks ning kelle arusaam arstikutsest andis kogu keskaja meditsiinis eeskju. Tema töödest on olulisimad mahukas, kuid lõpetamata jäänud "Continens" ja põhjalik käsiraamat "Liber medicinalis ad Almansorem".

³¹"Macer Floridus" — 11. sajandil elanud arsti ja luuletaja Odo von Meungi heksameetris kirjutatud didaktiline luuleteos ravimtaimedest. Oli populaarne teos kuni varase uusajani ja see tõlgiti mitmesse keelde.

Ütle mulle ometi, milles on põhjus, kui magnet ei taha tõmmata? Milles on põhjus, kui seatubakas ei aja sind oksendamata? Sa tead, mis eesmärgi teenib roojamine ja oksendamine, mis aga puutub tervenemisse ja mis puutub *arcanum*' itesse, mille olemasolu kõigjal avaldub, siis selles osas oled sa petis-vend. Ütle mulle, keda peaks loodusjõudude ja -kunstide asjus uskuma, kas neid, kes on sellest kirjutanud ja ei ole osanud seda teoks teha, või neid, kes on osanud selle teoks teha, kuid pole sellest kirjutanud? Kas ei ole nii, et Plinius pole iial ühtegi katset sooritanud? Millest ta on siis kirjutanud? Sellest, mida ta on kuulnud alkeemikute käest. Kui sa ei tea, kes need on, siis oled sa sohiarst.

Seega on just tänu alkeemiale võimalik õigesti ära tunda, mis on ravimi puhul suurte varjatud vooruste allikad, sest loodus koosneb asjadest, millest ükski ei ole silmanähtav; alles alkeemia toob need esile ning teeb silmanähtavaks. Sama lugu on inimesega, kes näeb talvel puud, aga ei tunne seda ära ega tea, mis selles peitub, kuni tuleb suvi ja toob üksteise järel esile algul võrse, siis õie, siis vilja ja kõik selle, mis temas peitub. Niisiis on asjades sisalduv voorus inimese eest varjatud ja üksnes alkeemikute abil võib inimene selleni jõuda, just nagu suve abil, muidu jääb see talle ligipääsmatuks.

Kui nüüd alkeemik asub uurima, mis looduses peitub, siis tuleb teada, et erinevates asjades varjuvad erinevad jõud: ühed pungades, teised lehtedes, kolmandad õites, neljandad toorestes viljades, viiendad küpsetes viljades; on tõesti imekspandav, et puu viimane vili on hoopis erinev esimesest, seda nii vormi kui ka vooruste poolest, mistõttu erilise hoolikusega tuleb uurida kõiki ilminguid, esimesest kuni viimaseni, sest selline on loodus. Kui niisiis loodus end sel moel ilmutab, siis ei ole ka alkeemik viletsam neil juhtudel, kui loodus lakkab toimimast. Nimelt säilitab leetpõõsas oma looduslikud protsessid ka alkeemiku käes, nagu ka liivatee, võrm ja kõik teised. Pange ka tähele, et ühel asjal pole mitte ainult üks voorus, vaid neid on palju. Seda võib näha õite puhul, mis võivad olla mitut värvi ja need värvid sisalduvad ühes ja samas asjas, mis ongi üks ja seesama asi, ning iga värv on omakorda ülimalt varjundirohke. Samamoodi tuleb mõista mitmesuguseid voorusi, mis asjades peituvad. Värvide alkeemia kunst ja meetod seisnebki nende üksteiseks muutmises. Samavõrd

kui värve, tuleb eristada ka vourusi, ja sama tihti kui muutub värv, muutub ka vourus. Väävlis on olemas kollane, valge ja punane, samuti pruun ja must. Igal värvil on oma eripärane vourus ja jõud, ehkki teistel asjadel, millel on samuti need värvid, ei ole nendes värvides mitte need, vaid teised vourused. Selles seisnebki värvide tunnetamine, nagu see värvide puhul peab olema. Vourused ilmutavad end üksnes vormi ja värvi kaudu, kõigepealt seega paljunemiselundid, seejärel säsi, võrsed, õied, lehed, seejärel vilja algstaadium, keskpaik ja lõpp. Sellise protsessi käigus, milles vourused küpsevad ja teistkordselt kasvamisest suunatakse, muutuvad seal peituvad jõud oma paljuses aste-astmelt iga päev ja iga minut. Sest nii nagu aeg — ja mitte materia — annab leedripuu võrsele kasvamisest³², nii muudab aeg ka vourusi ja nende jõudu. Ja nii nagu aeg annab akaatsiatele puitumise³³ ja nad ei saa enam olla teised taimed, nii annab aeg ka antud juhul enne lõppaega keskmise vouruse. Neid märke tuleb alkeemias hoolikalt jälgida, et jõutaks õigele arusaamisele ravimist ja selle toimest ning et teadmine “sügisest”, millega küpse vouruse ja ebaküpse vouruse aeg jõuab lõpule, ei eksiks teelt. Need küpsemisastmed jaotuvad selliselt, et üks on võrsetes, üks lehestikus, üks õites, üks säsis, üks mahlades, üks lehtedes, üks viljades ja kõikide ning igaühe puhul jagunevad algus, keskpaik ja lõpp kolmeks: laksatiiviks, stiptikaks ja *arcanum*'iks. Sest asjad, mis lakseeruvad või konstringeeruvad, ei ole *arcanum*'id; ükski neist ei ole lõpuleviidud, nad jäävad keskpaiga ja esimese jõu juurde. Kui suur see on, näitab juba ainuüksi vitriol, mida praegu nii palju uuritakse ja mis ilmutab oma vourust ning mille minagi siinkohal näitena ette toon, mitte et tema vourust takistada, vaid seda edendada. Nii annab vitriol kõigepealt omaenese laksatiivi, mis ületab kõik teised, ega lase inimesse sisse ega temast välja midagi, mida ta ei soovi; see on aga tema esimene küpsusaste, teise annab konstriksioon. Niipea, kui ta oma esimese aja alguses on lakseerunud, ta konstringeerub. Tema *arcanum*'it aga veel ei ole, tema võrsed, lehed, õied ei ole veel puhkenud. Kui ta lehte läheb, mis on siis lehtede langemisel ülim? Kui ta õitsema hakkab, mis on siis veel olulisem kui maitse, mis ei lase end peita? Kui ta vilja kannab,

³²Originaalis *Laxation* (lõdvendamine, lahtistamine).

³³Originaalis *Stiptizität* (konstriksioon, sulgemine).

mis on siis ülem kui kosutav soojus? Nii on temas palju rohkem kui see, mida tas lõpuks hinnatakse. See on aga selge, kuidas mingi asja *arcanum*'id jaotuvad paljudeks osadeks ja iga osa oma ajaks; selle lõppedes jäävad järele üksnes tema *arcanum*'id.

Kui kuses toimub esimene muutus, mis on siis veel parem kui *arcanum* kiheluse, ärrituse ja muu taolise vastikuse vastu? Mis mõnel teisel juhul kõhukinnisuste leevendamiseks (mitte laksatsiooniks) või mis lahtiste haavade tervendamiseks? Seda näitab ja õpetab meile alkeemia. Miks ei peaks see siis õigusega olema arstikunsti alus ja õpetama meile, kuidas rohtusid keeta? Need supisolkijatest ja vusserdajatest apteekrid, kes sellest protsessist midagi ei tea ega mõista, on ühes oma tohtritega niisugused tõplapsed eeslid ja võhikud, et peavad sellist asja võimatuks ning jätavad ta tähele panemata. Nad on nii harimatud ja kogenematud, et ei oska kõige lihtsamatki rohukeetmist, ja kõikide haigete tervist tuleb just selliste supisolkijate juurest otsida! Mida muud võib nende juurest leida kui kulli ja kirja viskamist: on seda vaja või mitte, on see parem või halvem; kas ei ole õige selline rumalus paljastada? Mitte et nad minu järgi hakkaksid käima, niisugust häbi nad enda peale ei võta; riiakus ja kadedus on neis sedavõrd suureks paisunud, et nad jäävad oma arvamuse juurde kindlaks. Kes aga otsib tõde, peab tulema minu riiki ja mitte ühtegi teise. Vaadake, kõik teie lugejad ja kuulajad, kui haletsusväärset vilet salt ravivad kõik skribendid ja need, kes on minu ajal arstideks, *caducus*'t³⁴, nad ei oska sellega midagi peale hakata. Kas on siis minust ülekohtune, kui ma põlgan sääraseid skribente ja õpetajaid, kes tahavad, et kasutatakse nende ravimeid, kuid kes ise ei ole millekski kohustatud, ja see, kes otsib teist teed ja aitab sellega haigeid teisiti kui need sitapead, peab siis olema vagant, Polyphemos³⁵, narr? Tõsi on see, et kõik teie retseptid *caducus*'e ja veel enam kõigi teiste haiguste vastu on — *causae* ja *rationes* — valed; seda tõendab teie töö ja sellest annavad tunnistust teie endi haiged, nagu ka loodus ise ja kogu alus, millel põhineb arstimis-

³⁴*Caducus* — langetõbi, naiste puhul hüsteeria; *morbus caducus*'e all mõistab Paracelsus paljusid erinevaid närvahaigusi, mis enamasti on krambilist laadi.

³⁵Kreeka mütoloogias üks kükloopidest, julm ja mihaklik lambakarjus.

ne. Lisaks sellele ei oska te mitte ainsatki haigust ravida kindla ja lootustandva ravimiga, ehkki Jumal tahab just kindlat, mitte ebalevat arsti. Kui ta usaldab põlluharijat, kiviraidurit jne, siis veel enam arsti, kellest sõltub rohkem kui neist kõigist; ja nemad seavad selle aluse kahtluse alla ning see olevat Jumala kätes. Nii peab Jumala käsi nende sitast nõmedust kaitsma, ja neil olevat õigus ning Jumal eksib, nende kunst olevat õige, Jumal olevat seda rikkunud; kui see ei ole sigadus, siis ei ole seda miski.

Pangem edasi tähele, kuidas ma nii sobivalt võtan alkeemia artistikunsti aluseks, nimelt seepärast, et ühtegi suuremat põhihaigust nagu apopleksia, paralüüs, letargia, *caducus*, maania, vaimuhaigus, melanhoolia, s.t kurvameelsus, ja teisi sellesarnaseid ei saa apteekrite keetmistega ravida. Niisama vähe, kui saab lume sees liha keeta, saab ka apteekrite sellise kunstiga tehtud ravimil toimet olla. Sest nii, nagu iga asi vajab eripärast meisterlikkust sõltuvalt sellest, kuhu ta kuulub, niisamuti peate ka haiguste puhul mõistma, et neil on erinevad *arcanum*'id ja seepärast vajavad need ka erinevat ettevalmistust. Sellest ettevalmistusest räägin ma selleks, et mõistetak, et eri *arcanum*'itel on erinev toimimisviis ja erinevad toimimisviisid nõuavad erinevat ettevalmistust. Apteekides ei toimu aga mingit ettevalmistust, on ainult supileeme kokkukeetmine, ja selles keeduses *arcanum*'id upuvad ning neil pole mingisugust toimet; sest loodust tuleb säilitada talle omasel moel ja viisil. Nagu näete, on veinil oma valmistamisviis, leival oma, lihal oma, soolal oma jne; sama lugu on ravimtaimede ja teiste asjadega; seepärast peate ka mõistma, et loodus ei kuhja segiläbi sööke ja jookke, ühte vormi liha ja leiba, vaid erinevatesse vormidesse; kõike seda mitte ilma olulise põhjuseta; vastupidi, paljudel põhjustel, millest siinkohal ei ole tarvidust rääkida. Kuna niisii loodus selle meile ette näitab ja mõista annab, et kõigis asjus on vaja säilitada kord, siis oleme samavõrd sunnitud teisiti ja hoopis teisiti valmistama ka ravimeid haiguste vastu. Maks tahab juua ja nõuab veini, vett; nüüd jälgi, kust on vein pärit ja kuidas on ta sündinud, et ta maksas janu tekitab. Samamoodi tahab magu süüa; nüüd jälgi, kui mitmekesisel moel valmistatakse talle leiba ja teisi toite. Seega ära talita teisiti ka haiguste puhul, kui tahad õige ravimiseni jõuda, sa pead ka siin selget vahet tegema ja selle juurde kindlaks jääma, et apopleksia on janu ja vajab

erilist ravimit, seega ka erilist valmistamisviisi, ja et samamoodi kuulub *caducus* mao juurde ja vajab seega oma loomulike tarvete rahuldamiseks teistsugust valmistamisviisi, nagu on sobiv maole. Ja samamoodi kuulub maania seemnepõiekese juurde, mille vajadusi tuleb rahuldada teisel teel, ja seepärast peate ka teistmoodi olema varustatud, teise ravimi ja maaniale sobiva valmistamisviisiga. Ma räägin seda sellepärast, et ehkki teil on käepärast hea ravim ja *arcanum*'id, lasete te sellel oma supileemes ära uppuda ja hukkuda. Kas ei pea siis sellist asja välja ütleva ja paljastama? Et selliseid eksitusi enam ei esineks ja et haiged jõuaksid oma *arcanum*'iteni, mille Jumal nende tarbeks on loonud. Seepärast teadke, et asi peab olema nii, nagu mina ütlen, ja mitte nii, nagu teie ütlete. Siitpeale peate teie käima minu ja mitte mina teie järgi. Ja ehkki te ikka veel mulle vastu ajate ja hurjutate, jääb püsima minu riik ja mitte teie oma. Seepärast võin ma õigusega nii palju alkeemiast kirjutada, et te hästi mõistaksite ja näeksite, mis temas peitub ja kuidas tuleks temast aru saada; ei ole vaja pahandada, et sellest ei saa kulda ega hõbedat, tuleb hoopis tähele panna, kuidas tulevad ilmsiks *arcanum*'id ja kuidas paljastuvad apteekide sepitsused, kuidas need lihtsat inimest tillist tõmbavad ja ninapidi veavad; nad ei anna talle kuldna eest rohkem kui ehk ühe penni jagu, justkui oleks see teab mis hea kaup.

Kes on see, kes vaidleb vastu, et kõikides heades asjades peitub ka mürki: igatüks peaks seda teadma. Kui see on nii, siis ma küsin, kas ei tuleks mürk heast eraldada ja head sisse võtta ning halba mitte? Jaa, tuleks küll. Kui see nii peab olema, siis näidake mulle, kuidas toimub see teie apteekides? Te jätate kõik segiläbi. Aga et õigustada oma kohtlust selles osas, mida te peaksite teadma, nimelt, et mürk on seal olemas, ja et samas selgitada, kuhu see kaob, siis te ütlete, et *correctio* ongi see, mis mürgi eemaldab, nagu küdoonia eemaldab skammoonivaigu ja jääb vaid *diagridium*³⁶, — mis korrigeerimine see siis on? Kas ei jää mürk ka pärast seda sisse, nagu ta oli enne? Ja sina ütled, et oled selle korrigeerinud, et seal ei ole enam mingit mürki. Kuhu ta kaob? See jääb *diagridium*'isse. Katseta, saa tast jagu, vaata, kus see mürk

³⁶Skammoonivaik ja *diagridium* on mõlemad kassitapulitest saadavad lahtistid. Skammoonivaigu nimetus tuleneb ühe kassitapulise nimest (*Convolvulus scammonia* L.).

on, et sa teda sisse ei annaks. Samamoodi korrigeerid sa turbitit³⁷ ja nimetad seda *diaturbith*'iks; see võib olla *correctio*, mis sobiks talupoegadele, et seda täkkudele sisse anda. Katseta, suurenda doosi, vaata, kas sa mitte ei leia sealt mürki. Korrigeerimine on võtmine, siis on see korrigeeritud. Kui keegi on halb ja on patus-tanud ning teda karistatakse, siis ei ole sellest abi kauem, kui kaua tahab see, kes on ohver. Sama lugu on nende *correctio*'tega; see sõltub neist, mitte sinust. Arstil ei ole siin muud jälgida, kui et mürk saaks eemaldatud; see peab sündima eraldamise teel. Samamoodi nagu madu, mis on mürgine ja mis kõlbab süüa; eemaldage mürk ja te võite seda ohutult süüa. Nii on ka teiste asjade puhul vaja aru saada üksnes sellest, et selline eraldamine peab aset leidma; ja kui seda ei ole, siis ei ole ka sinu tegutsemisest mingit abi, loodus võiks ise sinu eest su töö ära teha; sinu kunst võiks sama hästi ka olemata olla. Seega peab olema mingi kindel alus, mis mürgi eemaldab, nagu see sünnib alkeemias; on hädavajalik, et see sünniks järgmiselt: kui Marss on Päikeses, siis eemaldatakse Marss, ja kui Saturn on Veenuses, siis eraldatakse Saturn Veenusest. Sest nii palju, kui on looduse objektides astmeid³⁸ ja ilminguid, niisama palju on neis ka elemente. Need elemendid, mis on vastupidise toimega, tuleb eemaldada, et kaoks vastutegevus, ja headest tuleb võtta need, mida sa vajad. Sama vähe, kui on kasu ja abi kullast, mis ei ole tulle viidud, niisama vähe on kasu ja abi ka ravimist, mis ei ole tulest läbi käinud. Sest kõik asjad peavad läbi tule käies uuesti sündima, et seejärel inimest teenida. Kas ei peaks siis selles seisnema iga arsti kunst ja alus, sest tuleb ju arstil kasutada mitte mürki, vaid *arcanum*'eid? Ja kogu apteegindus ning rohuvalmistamine, nii palju kui seda ka tehakse, ei pööra sellele õpetusele vähimatki tähelepanu ja nende ainuke korrigeerimine toimub sarnaselt sellega, kui koer kuseb tuppa ja haisu hakatakse peletama pillide ning liivatee või kadakaga; kas ei ole hais nagu ennegi seal sees, ehkki seda ei ole tunda? Kas võib siis öelda, et hais on eraldatud ega ole enam seal? See on seal, kuid suitsuga korrigeeritud, seega lähevad segiläbi sisse nii suits kui ka saast. Samasugused korrektorid on ka apteekrid, kes

³⁷Turbit (originaalis *Turbith*) — Vahemeremaades kasvav taim, mille lehtedest saadakse lahtistava toimega preparaati.

³⁸Originaalis *Aszendenten* — tõusev täht või tähtkuju.

kuhuvad aaloeekstrakte suhkrut ja see ei tegevat enam midagi halba; seega seisneb nende kunst suhkrus ning mee ja emajuurega korrigeerivad nad teriakki³⁹. Kas see ei ole mitte üks suur eesli-temp, ja sealjuures peab see veel kõrge arstikunst olema? Kes tahaks olla nii pime, seda mitte maitsta ja ära tunda, et see ei kujuta endast mitte midagi? Mis on teie ettekujutus ravimist muud, kui et see on üks meeldiv segu, millesse on kokku kuhjatud kõige ehtsam võrts, suhkur ja mesi ning muud head ja paremat; sellest on tõepoolest palju kirjutatud ja nii lepivadki haiged taoliste ravimitega, peaasi et nad oleksid meeldivad. Näete ise, et see ei ole mingi alus, kui paljud erinevad asjad kästakse kokku keerata ja sellest supileem valmis keeta. Arstikunsti alusest on niisugune asi kaugel, see on puhas väljamõeldis ja fantastika.

Niisiis, nagu me näitasime, peitub arstikunsti alus filosoofias, astronoomias ja alkeemias ning iga arst peab lähtuma neist kolmest, ja kes ei ole neist kolmest endale alusmüüri rajanud, selle võib iga vool ära viia. See tähendab, et tuul lennutab tema töö minema, noorkuu viib selle ära; lähim noorkuu purustab tema ehitise, lähim vihm leotab selle läbi. Kui ma nüüd arstikunsti selisele alusele olen seadnud, siis otsustage ise, kas ma olen doktor arstikunsti reeglite vastaselt või olen ketser või tõehävitaja või rumal jäärapea? Kas ma käin oma vastastega ringi ülekohtuselt või mitte? Mis õigusega te minu vastu mässu tõstate? Ma võin küll tunnistada, et keegi ei lase meeleldi oma sõjanuial langeda; igauks, kellel kolb⁴⁰ käsi soojendab, hoiaks seda meeleldi edasi. Seda teevad aga üksnes narrid; tark mees ei peaks seda tegema, tark mees peaks oma sõjariistal langeda laskma ja teise otsima. Mis loeb mulle see, kas nad järgnevad mulle või mitte? Ma ei saa neid sundida. Aga ma paljastan nad, selle, et nad tegelevad jaburusega ja et alus, millelt nad lähtuvad, ei ole muud kui fantaasia. Kes on truu haigetele ja jumalakartlik, kes oma kunstis tahab järgida loodust, see ei põgene minu eest. Ei läinud ju ka Kristusega kaasa kõik, kes tema ajal elasid, oli palju neid, kes teda põlgasid; miks peaks siis minule olema lubatud, et mind

³⁹Teriak — vana- ja keskaegne paljudest ainetest koosnev universaalravim, kasutati eriti mürgistuste korral.

⁴⁰Kolbe(n) (sks k) tähendab nii nuiat kui kolbi.

keegi ei tohi põlata? Tõsi küll, ka mina olen kõvasti ja ägedalt teiega sama laulu laulnud; kui ma aga nägin, et selle tulemuseks pole muud kui suremine, surmamine, kägistamine, sandistamine, nõrkemine, hukutamine ja et sellel kõigel puudub igasugune alus, siis olin ma sunnitud minema ja tõde mujalt otsima. Seepeale ütlesid nad, et ma ei mõista Avicennat, ei mõista Galenost ega tea, mis nad on kirjutanud, ja nad ütlesid, et nemad mõistavad seda. Ja selle tagajärjeks oli, et nad kägistasid, mõrvasid, hukutasid ja sandistasid rohkem kui mina, nii et nüüd võiksin mina öelda, kes seda mõistab ja kes mitte; see on töö, mille puhul ei saa olla kahel pool korruga. Ent mida kauem ja enam ma nägin enda ning nende hukatust, seda enam olin ma sunnitud seda vihkama, kuni olin nii kaua tegutsenud, et nägin, et see on puhas, ehe, rafineeritud jaburus. Ma ei taha aga siinkohal sellega lõpetada, vaid ka edaspidi oma kirjutistes teada anda, kuidas ja mil moel kõik asjad on valesti ja väärsti. Üha enam ja enam leian ma, et mitte ainult meditsiin, vaid ka filosoofia ja astronoomia on valedele alustele ehitatud, millest ma siis ka teada annan. Tõuseb aga suur kisa minu vastu, kui paisata põrmu see, mis nii kaua on aus ja hiilguses püsinud. Ma tean, et kunagi jõutakse ka niikaugele, et needsamad hiilgused tõugatakse troonilt; sest neis ei ole midagi peale fantaasia, ja ka ainult sellega ei taha ma lõpetada, vaid aina edasi ja edasi sellest kirjutada. See, kas kõrged koolid mind juba järgivad, ei sõltu minu tahtest; nad langevad veel piisavalt madalale. Ma tahan seda teile nii põhjalikult selgitada ja omaseks teha, et kuni viimsepäevani jääksid minu kirjatööd tõepärasena püsima ja teie omades nähtaks vaid sappi, mürki ja ussisigitist, nii et inimesed neid vihkaksid nagu kärnkonna. Ma ei taha, et teid ühe aastaga kukutataks või põrmu paisataks, te peate pika aja jooksul ise oma häbi paljastama ning korralikult läbi põruma. Pärast minu surma on teil mult rohkem oodata kui enne seda. Ja kui te juba minu ihu õgite, siis õgite üksnes saasta: Theophrastus⁴¹ sõdib teiega ka ilma ihuta.

Ma tahan aga manitseda neid, kes samuti soovivad artstiks saada, et nad selles asjas mulle osavamalt vastu vaidleksid kui nende

⁴¹Siin nimetab autor end ristinime pidi, Paracelsuse õige nimi oli Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim.

õpetajad ja ise usinalt ning omaenese mõistusega kaaluksid asja minu ja mu vastaste vahel ega läheks liiga ruttu üle ühe poole ega heidaks teist kõrvale, vaid mõtleksid hoolikalt järele, mis sihti nad taotlevad, nimelt haigete tervist. Kui see on teie eesmärk ja ainus põhjendus, siis laske mul olla nende seas, kes teid õpetavad, sest minu sihiks on haigete tervis, mille poole ma püüdlen sel põhjusel ja sellise vahvusega, mida on kirjeldatud ning mida ma päevast päeva ilmutan. Aga et ma olen ükski, et ma olen uus, et ma olen sakslane, ainuüksi sellepärast ärge minu kirjutisi põlake ja ärge laske end ära meelitada. Sest just nii tuleb arstikunsti mõista ja õpetada ning mitte ühelgi teisel viisil. Ma tahan teile ka iseäranis südamele panna, et te hoolikalt loeksite töid, mille ma tahan (Jumala abiga) lõpule viia: nimelt ühe raamatu arstikunsti filosoofiast, milles uuritakse kõikide haiguste päritolu, ühe astronoomiast, et ravimine võiks toimuda piisava arusaamisega, ja lõpuks ühe alkeemiast, see tähendab ravimite valmistamise viisidest. Kui te need kolm raamatut läbi loete ja neist aru saate, siis te (ja ka need, kes on taganenud) järgnete mulle. Ka sellega ei taha ma lõpetada, vaid ikka veel ja veel, niikaua kui Jumal annab, oma riiki ehitada, iseäranis mõningate raamatute asjakohase käsitlemisega. Ja kui mul ei oleks õnnetust omada kaela peal mõningaid ägedaid vastaseid arstiteaduse ja muudelt aladelt, siis tuleks siinkohal see mitmeosaline kirjutis lõpetada. Ma näen ette, et minu vastu astuvad välja ka astronoomid, samuti filosoofid, kuid nad ei saa minust aru ja karjuvad mu peale liiga vara ning tõmbuvad lõpuks ikkagi tagasi. Ärge laske end sellest aga eksiteele viia, vaid lugege nende töid, kuni minu omad neile kannule jõuavad, ja te leiate selle, mida olete soovinud. Sest siin on kirjas üksnes minu nägemus sellest, millisel alusel peaks arstikunst seisma, et te teaksite, mida minult oodata ja mida sellele alusele ehitada. Ja pühendage end sellele sel määral, et te ei peaks mind kõrvale heitma oma pühade isade, õpetajate, professorite jt korraldusel. Ärge laske end kiusatusse viia ka alatutel arstidel, ihunüsiatel, habemeajajatel, raudrüüvalmistajatel jne, kes tahavad paista suurte ja tähtsatena ning kasutavad suuri sõnu ja ladusat loba, mis ei ole aga muud kui kiitlemine ja uhkeldamine, milles pole vähimatki iva. Nendega on sama lugu nagu palveid lugevate nunnadega; nad loevad lauluraamatut ja laulavad ega tea millestki muust ööd

ega ilma. Sama lugu on arstidega; nad teevad kõva kisa ja ajavad oma joru aina edasi ja edasi. Ja nii nagu nunn saab aeg-ajalt aru mõnest sõnast, seejärel aga kümme lehekülge mitte millestki, nii on ka arstidega. Mõni üksik asi jõuab pärale, seejärel aga mitte midagi. Kõike seda peate omal nahal kogema ja nägema, siis võite ise otsustada, millest lähtudes seda kõike tehakse ja kirjutatakse, ehkki arstikunstis ei ole selles midagi erilist ja söimust ei peaks end keegi häirida laskma. Sest arstikunsti südametunnistus on mustem kui kõige närusemal kupeldajal ja kõik on üksteisel kõri kallal nagu laimajad, mis kõik on märgid sellest, et see kunst on valelik. Nendesarnased võtavad tarvitusele kadeduse ja viha, takistused ja muu sellesarnase, et aga saaks teisele koha kätte näidata; see ongi nende kunst. Seega juhib neid kurat, kellelt nad saavad oma reeglid ja korraldused, selles ei pruugi teil kahelda; see tõestab, et kõik need arvukad mõrvad ja kägistamised ei leia aset mitte Jumala käe läbi.

PARACELSUS (1493–1541), õieti Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim — saksa arst ja alkeemik. Paracelsus sündis Einsiedelni külas Šveitsis vanemate ainsa lapsena. Ta oli üheksa aastane, kui pärast ema surma tegi ta algust oma elu pikka-de rännuteedega, kolides koos isaga, kes oli švaabi aadlik Bombastuse soost, Villachisse Kärntenis. Isa, kes ka ise oli arst, soovis pojalegi samasugust tulevikku ning pani talle ristinimeks Theophrastus — Aristotelese õpilase Eresose Tyrtamos Theophrastose auks. Hiljem lisas ta heledapäisele poisile veel Aureoluse nime. Varasest noorusest peale nägi poiss oma isa arstiabi andmas palverändajaile jt ning ta soovis isale järele jõuda. Paracelsus tegi juba varakult tutvust metallide, keemia ning alkeemiaga. Teda on peetud niihästi keskaja kui renessansi ajastu esindajaks. Peale Viini ülikooli (1509. ja 1511. aasta vahel) käis ta tõenäoliselt mitmes Itaalia ülikoolis, kus ta omandas põhjalikud teadmised kaasaja loodusteadusest ja meditsiinist, ta õppis tundma kreeka filosoofide ning suurte arstide Hippokratase, Galenose jt töid. 1515. aastal sai Ferraras temast doktor. Umbes samal ajal võttis ta humanistlikule tavale suupärasema nime: Paracelsus. Arstiteaduse doktorina ning igapäidi õpetatud mehena võinuks ta asuda paikselt praktiseerima, ent Paracelsus otsustas jätkata õpinguid ja kogemuste omandamist, ta jõudis — peaaegult Veneetsia sõjaväearstina teenides — läbi käia peaaegu terve

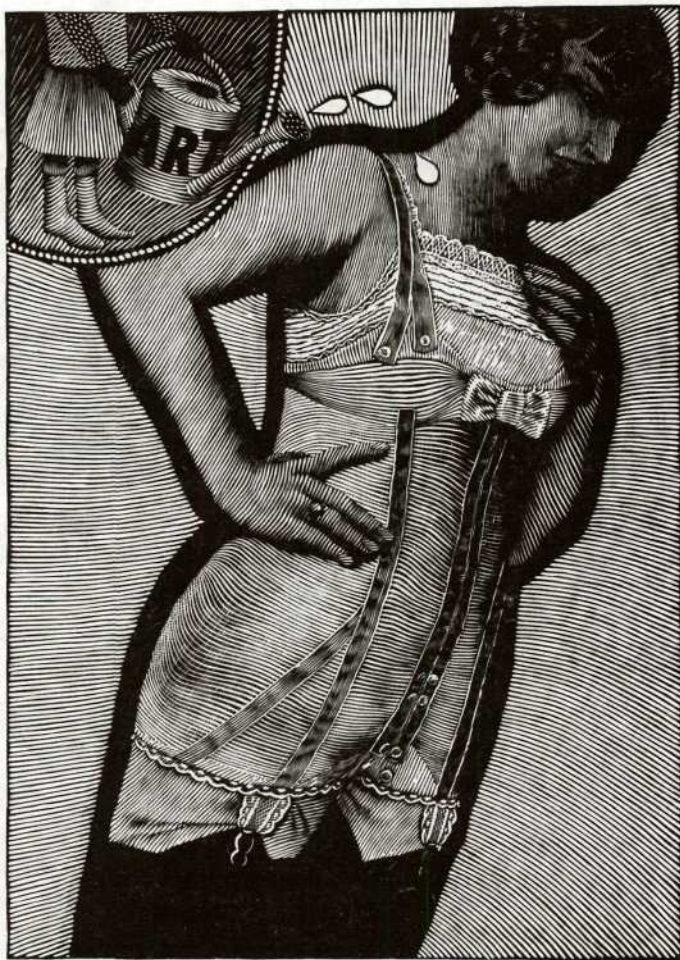
Euroopa, jõudes põhjas Skandinaavia ja Leeduni, lõunas tõenäoliselt Lähis-Idasse. Õpi ja õpi, muudkui küsi häbenemata — sest maailm on pimedusse mattunud ning ta januneb valgustuse järele.

Esimese katse arstina paigale jääda tegi Paracelsus 1525. aastal Salzburgis, kuid ebaõnnestunult — teda hakati süüdistama koostöös talurahvasõja juhtidega ning ta pidi Salzburgist kiiruga lahkuma. Järgmisel aastal pärast lühiajalisi vahepeatusi Ingolstadtis, Münchenis, Neuburgis, Tübingenis, Rottweilis, Freiburgis ja Baden-Badenis asus ta lõpuks Stassburgi. Seal registreeriti ta arstina ning ta sai viljakaupmeeste ja mõldrite gildi liikmeks. Aga ei olnud tema saatuseks rahulik linnakodaniku elu, juba järgmisel aastal kutsuti ta Baselisse. Seal sai ta õige lühikest aega nautida au ja kuulsust, mida tema akadeemiline positsioon võimaldas. Erilist aupaistet tõi Paracelsusele kuulsas Baseli trükkali Johannes Frobeni terveks ravimine, kui seda oli tabanud ajurabandus. Püsimatu rändur sattus ootamatult peene intellektuaalse elu keskele. Frobeni majas kohtas ta linna kuulsamaid isiksusi, teiste seas suurt kunstnikku Holbeini ning Rotterdami Erasmust, kes Paracelsuse meditsiinilisi nõuandeid kõrgelt hindas. 1526. aastal määrati Paracelsus Baseli linnaarstiks ning ordineeriti ülikooli professoriks. Seega sai ta tagasi tõmbuda igapäevamuredest ning kõik võimalused olid ta ees lahti: tal oli nii palju patsiente, kui ta vaid soovis, ning usinaid üliõpilasi, kellele teadmisi edasi anda. Oma ülikoolis peetud loengute kohta ta kirjutas: “Siinsed tõestused pärinevad kogemusest ja mu oma mõttekäikudest. Vältimatult tuleb meditsiin tagasi tuua ta algsesse kiiduväärsesse seisundisse ning lisaks sellele, et ta tuleb puhastada saastast, mida temasse on jätnud barbarid, tuleb ta vabastada ka kõige hirmsamatest vigadest. Ja seda mitte vastavalt kreeklaste või roomlaste reeglitele, vaid nendele, mida meie oleme praktika ja kogemuse kaudu leidnud ja mida on tõestanud asjade loomus. Arsti eeltingimuseks pole mitte tiitlid ega ilukõneoskus ega keelte tundmine ega mitte ka arvutute raamatute lugemine, olgu need kui tahes ilusad, vaid asjade ja looduse saladuste enda sügav tundmine; see tundmine kaalub üles kõik muu. Arsti ülesanne on tunda haiguse vorme, aru saada nende põhjustest ja sümptomitest ning määrata ravimeid hoole ja püsiga vastavalt olukorrale, et aidata igaüht nii palju kui võimalik.” (Betschart, Ildefons. *Theophrastus Paracelsus: Der Mensch an der Zeitenwende*. Einsiedeln—Köln: Benziger & Co. 1942.) Vastupidiselt toleaegele tavale teadusmaailmas kasutada ladina keelt, õpetas ja kirjutas Paracelsus saksa keeles, tekitades sellega vastuseisu ja pahameelt. Ta ründas raevukalt ja üleolevalt traditsiooni, ning muutus üha ebapopulaarsemaks, ent kohatud vastuseis vaid kannustas teda end üha rohkem maksma panema. Hakati kahtlustama tema väidetava doktorikraadi ehtsust — miks muidu asus ta Strassburgis kaupmeeste ja mitte arstide gildi? —, teda hakati pidama šarlataniks,

mis kõik suurendas ta agressiivsust, ta kritiseeris oma kolleegide kivine-
 nud tõekspidamisi, iganenud teoretiseerimist, spekulatsioone, sofistikat,
 riietustki. Nimetas endisi ja kaasaegseid meditsiiniõpetlasi soperdaja-
 teks, vusserdajateks, petisteks, tüssajateks, võltsijateks, nurgaarstideks,
 tapjateks ja varasteks. Avalikult põletas ta 1527. aastal üliõpilaste jaani-
 tules Avicenna kuulsa teose. Oma õppejõuaja lõpul, veebruaris 1528
 olid Paracelsusel Baselis vaid vaenlased, ka oli surnud ta suur sõber Fro-
 ben ning Paracelsus põgenes öö varjus Baselist. Ta peatus õige mitmes
 linnas, pikemalt Colmaris ja Nürnbergis.

1530. aastal elas ta Beratzhausenis, kus valmiski *Paragranum*, mille
 sissejuhatuses ta kirjutab: "Avicenna, Galenos, Rasis, Montagnana, Me-
 sue ja teised tulevad minu järel, ja mitte mina teie järel! Teie Pariisist,
 teie Montpellier'st, teie Švaabimaalt, teie Meissenist, teie Kölnist, teie
 Viinist ning teie, kes te elate Doonau või Reini ääres, teie meresartelt,
 Itaaliast, Dalmaatsiast, Sarmaatiast, ateenlased, kreeklased, araablased,
 israeliidid, teie kõik järgnete mulle ja mitte mina teile! Kõige kauge-
 maski kolkas pole ühtki teie hulgas, kelle peale koerad ei kuseks. Aga
 mina olen valitseja."

Pärast seda elas Paracelsus veel mitmel pool, pikemalt, kaks aastat
 St. Gallenis, kus ta 1531. aastal kirjutab *Paramirum*'i, ning aastail 1538–
 1540 jällegi Kärntenis. Paracelsus suri Salzburgis 1541. aastal.

Peeter Allik Kunst Linocut

PEETER ALLIK. Kunst (1995)

PHILIPP MELANCHTHON, HUMANIST JA REFORMAATOR

Urmas Petti

Tänapäevani vaieldakse, kas 16. sajandi reformatsiooni tuleb pidada Euroopa keskaja lõpu või uusaja alguse nähtuseks. Vastakaid arvamusi tekitab juba Martin Lutheri arendatud teoloogia. Olgugi et selle uudsust ei ole võimalik salata, juurduvad Lutheri mõtted siiski väga sügavalt keskaegses traditsioonis. Nii polegi teadlased seniajani üksmeelt saavutanud küsimuses, kas juba esireformaator lõi täiesti uue, "moodsa" kujutluse kristlikust religioonist või tuleb tema teeneks pidada vaid eelneva süsteemi põhialuste lammutamist.

Lisaks pole reformatsiooni enese puhul põhjust kõnelda ainuliselt ühesest, selgelt piiritletavast algallikast, "reformatoorse" taandamine vaid Lutheri mõtetele tundub üha kaheldavam. Nii näiteks toimus Zürichis Lutherist sõltumatult samal ajal Huldrych Zwingli (1484–1531) juhtimisel umbes samasugune areng. Aga Wittenbergiski tõusis juba Lutheri eluajal teiseks reformatsiooni juhtfiguuriks tema kolleeg ja lähedane sõber Philipp Melanchthon, kes aja jooksul kujundas Lutheri omast selgesti erinevate joontega õpetuse. Kuigi ka Melanchthon ei ole loomulikult kuhugi pääsenud eelnenud ajast ja selle mõtetest, ometi on vaieldamatu tema tihe seos tolleaegse uuendusliku vaimueluliikumise humanismiga, millest paljuski on võrsunud tänapäevane mõttemaailm. Nende kahe mehe vaheline pinge püsib tegelikult luterlikus teoloogias tänini. Luterluse suurkuju, humanisti ja reformaatori Philipp Melanchthoni sünnist möödus mullu 500 aastat.

I

Philipp Melanchthon (kodanikunimega Schwarzerdt) sündis 16. veebruaril 1497 Bretteni linnas Pfalzi kuurvürstiriigis. Tema emapoolne, Pforzheimist pärit vanaema Elisabeth Reuter oli kuulsa humanisti ja hebraisti Johannes Reuchlini (1455–1522) õde. Isa Georg Schwarzerdt oli kuurvürsti relvameister. Philipp oli perekonnas vanim laps, tal oli veel neli aastat noorem vend Georg ja kolm õde.

Isa suri varakult ja 1508. aastal saadeti Philipp Pforzheimi ladinakooli õppima. Algteadmised tolleaegse Euroopa õpetlaste keeles oli ta omandanud juba kodus Bretteni linnakoolis ja eraõpetaja Johann Unger käe all. Ka Johannes Reuchlin, kes toona elas Stuttgartis, osales varakult andeka poisi harimises; tema andiski noorele Philippile 1509. aastal humanistide tava kohaselt kreeka nime Melanchthon. (See on Schwarzerdti otsene tõlge kreeka keelde: μέλαν χθών 'must maa'.)

Tolle aja ülikoolides oli kaheastmeline haridusprogramm: filosoofia- ehk kunstide teaduskonnas tuli läbida (filoloogiline ja filosoofiline) üldstudium, nn *septem artes liberales*, mille lõpetamisel anti *magister artium*'i kraad. Selle fakulteedi filosoofilise suuna järgi olid ülikoolides enamasti eristatavad kaks koolkonda: *via antiqua* ja *via moderna*. (Esimene toetus eelkõige Aquino Thomasele, teise, nn nominalismi rajajaks peetakse William Ockhamit.) Teine aste tähendas süvendatud õpet ühel kolmest erialast: teoloogia, juura või meditsiin. Kaheteistkümnendaastasena (14. 10. 1509) immatrikuleerus Philipp Melanchthon Heidelbergi ülikooli kunstide teaduskonda, kus õppis ajalugu, teoloogiat, matemaatikat ja astronoomiat ning omandas 10. 6. 1511 esimese teadusliku kraadi *baccalaureus artium in via antiqua*. Magistrikraadi ei lubatud tal nooruse tõttu veel taotleda.

1512 astus Melanchthon Tübingeni ülikooli, kus kaitses 25. 1. 1514 *magister artium*'i kraadi, seekord *in via moderna*. "Nominalism jäigi tema filosoofiliseks veendumuseks" (Scheible 1992: 371), nii nagu museas ka Lutheril. Tübingenis jätkas Melanchthon Heidelbergis alustatud õpinguid, lisandusid õigus-teadus, eriti kanooniline õigus ja meditsiin. Teoloogia vastu ta oma studiumi jooksul erilist huvi ei tundnud, peamiselt kesken-

dus noor Philipp keelte õppimisele, tehes läbi tol ajal veel tavatult põhjaliku heebrea keele programmi, aga teda huvitasid tõsiselt ka astronoomia ja matemaatika ning erihuvi tundis ta Aristotelese kreekakeelsete algtekstide vastu.

Tübingeni ülikoolis olid humanismi mõjud tugevad. Saksa humanismil oli algusest peale olnud oma ilme: võib öelda, et selles olid ühinenud Itaalia humanism ja Madalmaade vagadusliikumine *devotio moderna* (Meinhold 1960: 9). Võib-olla just neil mõjudel toimus aastasaja vahetusel humanistliku liikumise sees teatav muutus: nimelt ilmus 1503. aastal Antverpenis üks ranges mõttes uus teoloogia-alane teos, Rotterdami Erasmuse (1466/69–1536) *Enchiridion militis christiani*. Seni oli renessanssi või humanismi nii Itaalias kui Saksamaal iseloomustanud peamiselt pöördumine antiigi poole, mis tähendas, et ka teoloogia või kristliku religiooni alal eelistati välja anda klassikalisi, kirikuisadelt pärinevaid tekste. Ent nüüd tekib uus humanistlik teoloogia, mida on nimetatud ka piiblihumanismiks.

Humanistliku teoloogia spetsiifiliste joonte algeid võib leida küll juba Itaaliast. Keskaja skolastika meetodid, metafüüsika ja süsteemide loomine jäeti kõrvale; teoloogiliste spekulatsioonide asemel tõusis esikohale personaalne religioosus: üksikisiku kristlik eluviis, südametunnistuse kaasamine, kristliku moraaliõpetuse tõsiselt võtmine, niisiis moralism ja individualismiga paratamatult seotud institutsioonikriitika. Erasmus arendas seda suunda võimsalt ja originaalselt edasi. Tema käsituse järgi on kristlus põhimõtteliselt lihtne õpetus (*philosophia Christi*), mis inimeselt nõuab personaalseid konsekventse: tuleb õigesti ja kõlbalt elada ning lasta end juhtida armastuse vaimul. Kogu inimese elu tähendas Erasmusele liikumist maisest ja materiaalsest pimedusest vaimse ja taevase valguse poole, niisiis eelkõige liikumist teadmatusest teadmise poole. Teadmisi sai loomulikult juba kuulsaid antiigi klassikuid uurides, täiuslikemaks tarkuse varasalveks tuli aga siiski pidada Piiblit. Tema ideaaliks oli ühendada humanism ja Piibel, *bonae litterae et sacrae litterae*, ning eesmärgiks kristliku religiooni uuendamine, *restitutio religionis christianae*. Sotsiaalseltki vastas Erasmus ajastu üldisele meelsusele, pooldades kodanlikku kainust ja mõistuspärasust. Mõndagi sellest kõigest leiame ka Melanchthonil, selles vaimus sai ta oma hari-

duse ja neile ideaalidele jäi ta põhimõtteliselt kogu eluks truuks. Ka Melanchthon oli veendunud, et inimene on võimeline asjadest adekvaatselt aru saama ning saadud teadmisi kasutama maailma ja iseenese muutmiseks ning täiustamiseks. Kuigi ka Lutheril on humanistlike ideede mõjutusi, ei saa need siiski iial nii valdavaks, sellist piiratud usku teadmise ja hariduse väesse temal ei kohta.

Esimese teadusliku tööna avaldas Melanchthon 1516. aasta märtsis Terentiuse väljaande koos sissejuhatausega komöödia ajaloost. Tübingenis jõudis ta mais 1518 ilmutada veel kreeka keele grammatika. See oli esimene tema koostatud õpikute, peagi järgnesid sellele retoorika (1519), dialektika (1520), ladina keele grammatika (1525) ja mitmed muud õpiraamatud. Ta saavutas varakult tunnustuse humanistlikes ringides: õpetlaste kroonimata kuningas Rotterdami Erasmus ennustas juba 1515 talle suurt teaduslikku tulevikku. Erasmuse vaatevälja sattus Melanchthon ilmselt Johannes Oecolampadiuse (1482–1531, hilisem Baseli reformaator) sõbrana.

II

Melanchthoni mõju luterlikule teoloogiale on olnud kestev ning tekitanud sageli ka ägedat vastuseisu. Samuti on ta Euroopa (protestantlikule) haridussüsteemile vähemalt 18. sajandini olulist ja otsest mõju avaldanud. Oma nelikümmend üks aastat kestnud õppejõutegevusega Wittenbergi ülikoolis suutis Melanchthon koolitada terve generatsiooni õpetlasi, kes hiljem hakkasid tööle teistes Saksamaa ülikoolides. Samuti on ta koostanud arvukalt õpperaamatuid, mille põhjal evangeelsetes ülikoolides aastakümneid õpetati teoloogiat ja filosoofiat. Tema huvialad ning tema kirjutiste temaatika hõlmavad aga peaaegu kõik tolleaegse teaduse distsipliinid (vt Meinhold 1960: 53). Oma tegevusega hariduse alal pälvis ta järgnevatelt põlvkondadelt aunimetuse *Praeceptor Germaniae* 'Saksamaa õpetaja'.

Wittenberg oli 16. sajandi alguses umbes 2000–2500 elanikuga väikelinn. Linnale andis tähtsust vaid see, et ta oli kuurvürst Friedrich Targa (1486–1525, sünd. 1463) teine residents Torgau kõrval. 1502 asutas viimane Wittenbergis Tübingeni eeskujul ülikooli, et oma territooriumil anda haridust tulevastele riigiamet-

nikele, juristidele ja vaimulikele. Teoloogiafakulteedi rajamiseks kutsus kuurvürst linna augustiinlased. Selle ordu kaudu sattus Wittenbergi ka Luther. Wittenbergi ülikoolis viljeldavas teoloogias oli olulisel kohal Augustinuse õpetus. Tübingeni mõjuks tuleb pidada avatust humanismile.

Märtsis 1518 pöördus Friedrich Tark Reuchlini poole Wittenbergi ülikoolis kreeka ja heebrea keele professuuri täitmiseks. Uute õppetoolide loomine oli osa ülikooli reformist, mida õukonna korraldusel juhtis humanist Georg Spalatini (1484–1545) ja milles osales ka Luther. Reformi eesmärgiks oli *collegium trilingua*, s.t nii ladina kui kreeka ja heebrea keele õpetamine. Reuchlin soovitas Melanchthonit, kes Tübingeni kitsaste olude tõttu pakkumise rõõmuga vastu võttis.

28. augustil 1518 pidas Melanchthon Wittenbergis oma ametisseastumise kõne *De corrigendis adulescentiae studiis* (CR 11, 15–25). See oli noore humanisti julge esinemine, milles ta kritiseeris hiliskeskaegset õpingutesüsteemi ja visandas uue akadeemilise studiumi programmi. Oma koht pidi peale klassikaliste keelte olema ka ajalool, matemaatikal ja füüsikal. Teoloogia uuendamine tähendas eelkõige tagasipöördumist allikate juurde (renessansi loosung *ad fontes*), millele Melanchthon soovis kaasa aidata kreeka keele õpetamisega. See kõne avaldas Lutherile sügavat muljet (WAB 1, 192, 11jj) ja temast sai Melanchthoni innukamaid õpilasi kreeka keele alal. Hiljem oli just Melanchthon peamine Martin Lutheri abiline Piibli tõlkimisel.

Esimestel aastatel keskenduski Melanchthon peamiselt kreeka keele õpetamisele, käsitledes klassikaliste autorite kõrval ka Uut Testamenti. Eriti nood loengud saavutasid üliõpilaste seas suure populaarsuse. Kuni aprillini 1519 pidas ta loenguid Homerosest, järgnesid Plutarchos ja Pindaros. Juba Homerosega paralleelselt käsitles Melanchthon Pauluse kirja Tiitusele, seejärel arvatavasti Jaakobuse kirja. Melanchthon muretses ülikoolile ka Piibli heebreakeelsed eksemplarid, ning et heebrea keele õppetool täideti korralise õppejõuga alles 1521, täitis seda kohta 1519. aasta jaanuarist juulini Melanchthon. Ta õpetas heebrea keele grammatikat ja pidas loenguid Psaltrist (võib-olla ka Genesisest).

Siiski nägi Melanchthon oma kohta just kunstide fakulteedis ette valmistamas noori üliõpilasi ning keeldus üle minemast

teoloogiateaduskonda, nagu Luther soovis. Ilma keelte ja filosoofiata polnud tema meelest ka teoloogia mõistetav (CR 11, 162) ning kõrgemates fakultetidest oli Melanchthoni arvates piisavalt häid õppejõude. Kunstide fakultet seevastu oli kõvasti kannatada saanud traditsiooniliste skolastiliste distsipliinide allakäigu tõttu (milles loomulikult oli oma osa ka reformatsioonil, kuigi mitte peamine).

Melanchthonist sai Wittenbergi ülikoolireformi kandejõud. On väidetud, et just Melanchthon tõi humanismi ideed Wittenbergi ülikooli (vrd Smolinsky 1993: 33). Eriti väärtustades haridust inimese arendamisel ja maailma muutmisel, seisis ta kindlasti lähemal Erasmusele kui Lutherile.

Humanistlik oli tema suhtumine ülikooli: see ei tähendanud temale pelgalt haridus-, vaid ka kasvatusasutust. Õppejõuna hakkas Melanchthon peagi üliõpilasi oma majja kostile võtma (arvatavasti oli alul selleks ka majanduslikke põhjusi), kus ta kontrollis ka nende õpinguid. Seda praktikat soovitas ta kolleegidele, kellest alul sugugi mitte kõik ideest vaimustuses polnud. Märtsis 1523 õnnestus tal aga muuta õpingute korda, mille ta kinnitas järgneval talvesemestril rektorina. Nüüd pidi ülikooli immatrikuleerunud üliõpilane kõigepealt end rektori juures registreerima, viimane omakorda määras talle ühe pedagoogi, kes abistas individuaalse õpinguplaani koostamisel.

Melanchthon osales aktiivselt ka ülikooli administreerimisel ja formaalsel ülesehitamisel. 1533 koostas ta statuudi teoloogiafakulteedile, 1545 nii teoloogia- kui filosoofiateaduskonnale ja kogu ülikoolile (osaliselt avaldatud CR 10, 992–1024). 1523/24. aasta talvesemestril oli Melanchthon Wittenbergi ülikooli rektor, teist korda suvel 1538; oma fakulteedi dekaan oli ta talvesemestril 1536/37 ja 18. 10. 1546–18. 10. 1548. Melanchthon domineeris filosoofiateaduskonnas samuti nagu Luther teoloogias. Rahvusvaheliselt esindas Melanchthon Wittenbergi ülikooli teadlasena, kes oli isegi tunnustatum kui Luther.

Augustis 1527 alustas Melanchthon esimest loengut Aristoteelse eetikast, järgnevatel aastatel käsitles üha uuesti ka poliitikat, antropoloogiat, füüsikat, loogikat ja retoorikat. 1529. aastast publitseeris ta pidevalt Aristoteelse kommentaare, 1538. aastast ilmusid tema õpikud eelnimetatud ainetes. Olles nagu Luther-

gi alustanud skolastilise teoloogia kritiseerimisest selle toetumise pärast Aristotelesele, pöördus Melanchthon vanemaks saades üha enam keskaja suurima autoriteedi poole tagasi. Just seetõttu on teda nimetatud ka **luterliku ortodoksia** teerajajaks. Kindlasti tuleb teda nimetada protestantliku koolifilosoofia isaks.

Elu lõpul tegeles Melanchthon peamiselt ajalooaga. Maailmaajaloo koostamisega oli Melanchthon algust teinud juba 1516. aastal, mil andis trükki Nauceruse monumentaalse kroonika, 1532 järgnes Johann Carioni maailmaajalugu. 1543 ilmus tema Taanieli raamatu kommentaar, mis andis ajaloo käsitlemisele teoloogilise aluse. Kirikulugu erineb põhimõtteliselt ilmlikust ajalooost, olles algusest peale õndsuslugu (*Heilsgeschichte*): kiriku ajalugu algab juba vana lepinguga ja on osaliselt identne Iisraeli rahva ajalooaga. Kogu maailmaajalugu jaguneb Melanchthonil kuude perioodi vastavalt kuuele loomispäevale. Näiteks Luther oli tema käsitluses viienda ajastu representant, *in qua Deus Ecclesiam iterum ad fontes revocavit* (CR 11, 786).

See, et Melanchthon ajalooaga tegeles, oli hiljem väga oluline kirikuloo kui teaduse arengule. Muidugi kajastas huvi kiriku minevikupärandi vastu ajastu üldist suundumust, kuna ka katoliikluses ja kalvinismis säilis kirikuisade autoriteet ning nende stuudium sai kontroverteoloogias vältimatuks. Kõikides konfessioonides tulid apoloogeetilised ja argumentatiivsed huvid kasuks ajaloo uurimisele, nagu varem humanism oma filoloogilise meetodiga (Smolinsky 1993: 160), aga Melanchthon ühendas enda isikus juba varakult need kaks poolust.

Melanchthoni huvidering oli humanistlikult lai, täielikus vastavuses Itaalia renessansi kategoorilise imperatiivi, *virtus universalis*'ega, mis tähendas, et täiuslikul inimesel pidi olema universaalne haridus. Sellele ideaalile vastavalt tegeles Melanchthon väga paljude ainevaldkondadega, sealhulgas ka astroloogiaga. (Näiteks on Luther ise oma sünniaastana kord nimetanud aastat 1484, aga Melanchthon väitis kangekaelselt just enda koostatud Lutheri sünnihoroskoobile toetudes, et see pidi olema aasta 1483! Teadlased on selles küsimuses muuseas Melanchthonile õiguse andnud.) Melanchthon küll ei uskunud, et tähtedel oleks mingit võimu inimese üle, need olid talle vaid viited Jumala ettenägevusele ja

Jumala poolt seatud hoiatusmärgid. Jumal võib kausalteedi igal hetkel purustada!

Esimene Melanchthoni tööde kogumik ilmus 1541. aastal Baselis Johannes Herwageni juures.

Philipp Melanchthon abiellus 26./27. 11. 1520 Katharina Krapiga (surn. 11. 10. 1557). Sellest abielust sündis neli last. 1536 kinkis kuurvürst Melanchthonile maatüki ja lasi talle ehitada kivimaja.

Philipp Melanchthon suri 19. aprillil 1560 oma perekonna ja õpilaste keskel ning on maetud Lutheri kõrvale Wittenbergi lossikirikusse.

III

Melanchthon oli arvatavasti kohe ja ilma sisemiste heitlusteta omaks võtnud Lutheri õpetatava reformatoorse teoloogia (Maurer 1960: 835). 1519. aasta sügisest algab aga tema sisemine areng. Leipzigi disputatsioonil 27. 6.–16. 7. 1519 Lutheri ja Ingolstadti teoloogiaprofessori Johannes Ecki (1486–1543) vahel varustas ta Lutherit informatsioonidelitega filoloogilistes ja ajaloolistes küsimustes. See tähendas, et ka Melanchthon kaasati vahetusse väitluse reformatsiooni vastastega, mis tingis vajaduse teoloogilise põhihariduse süvendamiseks.

Teoloogiastuudium oli tol ajal neljaastmeline: *baccalaureus biblicus* (lüh. *cursor*) võis loenguid pidada kirikuisade piiblitõlgendustest; järgnes *baccalaureus sententiarus* (lüh. *sententiarus*), kel oli õigus käsitleda Petrus Lombarduse (u 1100–1160) sententsideraamatu kahte esimest osa, ja *baccalaureus formatus*, kes võis käsitleda ka kaht viimast. *Doktor theologiae* kraad, mis näiteks Erfurti ülikoolis eeldas vähemalt viieaastast teoloogiastuudiumi, andis õiguse iseseisvalt (*ordinarie, magistraliter*) Pühakirja tõlgendada, avalikeks disputatsioonideks teese esitada ja neid disputatsioone juhtida. Siiski oli sellise haridusega teoloogide vähe, vaimulikuametiks piisas palju vähemast. Luther oli 16. sajandi kuulsatest reformaatoritest ainsana selle tee läbi käinud. 9. 9. 1519 kaitses Philipp Melanchthon *baccalaureus biblicus*'e kraadi. Järgmisena oleks ta niisiis pidanud sententsiaariks

saama, aga ei suutnud ilmselt ületada oma vastumeelsust skolastilise teoloogia vastu, või nagu ta ise kirjutab: *Mysteria divinitatis rectius adoraverimus quam vestigaverimus* (Loc: 18, 6). Teoloogiadoktori kraadi ei taotlenud ta kunagi ja nii ei saanud ta ka teoloogiateaduskonna täieõiguslikuks liikmeks.

Baccalaureus biblicus'e kraad kohustas Melanchthonit siiski lugema loenguid Pühakirjast *Vulgata* alusel. Ta alustas Matteuse evangeeliumist, siis käsitles aprillist 1520 ühe aasta jooksul Pauluse kirja roomlastele. 29. 5.–30. 10. 1521 luges Pauluse 1. ja seejärel 2. kirja korintlastele; 11. 2. 1522–11. 3. 1523 tõlgendas Johannese evangeeliumi. Nende kõrval seletas ta Rooma kirja ja Galaatia kirja kreekakeelset algteksti. Sel ajal kui Luther Wartburgis pagenduses viibis (4. 5. 1521–1. 3. 1522), pidas Melanchthon tema eest loenguid ülikoolis *lectura in biblia* õppetoolis.

Kantslisse pole Melanchthon kunagi astunud, kuigi tema kandidatuur Wittenbergi linnajutlustaja kohale oli küll arutusel 1521. aasta kriisiolukorras. Ometi osales Melanchthon aktiivselt kirikusisestes muudatustes. Nii võttis just tema Wittenbergis 29. 9. 1521 esimest korda oma õpilastega vastu armulauda mõlemal kujul (*sub utraque specie*). (Keskaja kirikus jagati ilmikutele vaid leiba, karikas oli reserveeritud preestritele.)

Väga tähtis oli Melanchthoni arengus Lutheri Wartburgis viibimise aeg. 27. 12. 1521 saabusid Zwickaust Wittenbergi Nikolaus Storch, Thomas Drechsel ja Markus Thomae *alias* Stübner, nn **Zwickau prohvetid**, kes alul ka Melanchthonile suurt muljet suutsid avaldada. (Stübner oli muuseas Melanchthoni endine õpilane.) Peagi muutus ta selle erilise ilmutuse suhtes, mida eelnimetatud end omavat väitsid, küll immuunseks, aga pidi andma õiguse väitele, et lasteristimisel pole tõestust ei traditsioonis ega Pühakirjas. Alates sellest allajäämisest Zwickaust prohvetitele hakkab Melanchthon rõhutama kõlbelise kasvatusse hädavajalikkust ja väärtustama vanakiriklikku traditsiooni, mida ta mõistis kui Pühakirja autentset interpretatsiooni ning liturgilise ja kirikliku korra alust, niivõrd kui see vastas reformatoorse teoloogia põhimõtetele. Zwickau prohvetite põhjustatud rahutused Wittenbergis tekitasid Melanchthoni elus mitmeaastase kriisi, mille tõttu ta mõtles uuesti läbi humanismi ja reformatsiooni vahekorra ja mille tulemuseks

oli "teatav sisemine võõrdumine Lutherist" (Maurer 1960: 836). Samal ajal veendus ta, et teoloogiaprobleemide lahendamisel on filoloogilised meetodid õigustatumad skolastilistest (vrd Meinhold 1960: 31).

Pauluse kirjast roomlastele leidis Melanchthon evangeelse sõnumi põhistruktuuri. Et endale ja oma kuulajatele seda sõnumit selgitada, eristas ta keskseid mõisteid (*loci*) ja paigutas need samuti tekstist võetud kolmeosalisse skeemi: patt, seadus ja arm (vrd Scheible 1993: 78). Õpetust Jumalast, kolmainsusest, loomisest ja Jumala inimesekssaamisest Melanchthon esialgu ei puuduta, sest peab neid filosoofilisteks spekulatsioonideks. Selle asemel, et esitada skolastilisi spekulatsioone Kristuse loomusest, nimetas ta Lunastaja õndsustegusid: *hoc est Christum cognoscere beneficia eius cognoscere, non, quod isti docent, eius naturam, modos incarnationis contueri* (*Loci*: 22,13). Kui need lühikokkuvõtted privaatsete õpilaste ringis vastukaja leidsid, laiendas Melanchthon mõistete selgitusi ja lasi terviku 1521. aasta märtsis trükkida ning augustist detsembrini samal aastal vihikutena ilmutada pealkirja all *Loci communes seu hypotyposes theologicae** (CR 21, 59–230; hiljem *Loci theologici*). Ta parandas hiljem oma kirjutist pidevalt, kirjutas kaks korda täiesti ümber ja lõpuks tõlkis ise saksa keelde (CR 22, 22–638), sest Georg Spalatini ja Justus Jonase (1493–1555) valmistatud tõlge talle ei meeldinud. Melanchthoni *Loci* on esimene evangeelne dogmaatika. Selle esialgseks eesmärgiks oli küll vaid aidata noortel õigesti mõista Pühakirja ja julgustada neid Piiblit uurima. Sellega oli ta esmakordselt Wittenbergi teoloogia süstemaatiliselt kokku võtnud ja ühtlasi kujundanud teadusliku käsitluse uue meetodi, mis hiljem moodustas koolkonna nii evangeelses kui katoliiklikus dogmaatikas ning ka jurisprudentsis ja historiograafias (Scheible 1993: 78). Mõjutusi sellise süsteemi loomiseks oli ta saanud Erasmukselt, Rudolf Agricolalt (1443–1485) ja Cicerolt.

Luther pole maha jätnud ühtegi sõna täpses mõttes süstemaatilist ülevaadet oma teoloogiast. Huldrych Zwingli on kirjutanud seevastu vähemalt kolm teoloogia üldkäsitlust, Jean Cal-

**Loci communes*: 'põhitõed' klassikalises keelekasutuses, Melanchthoni poolt teoloogias kasutusele võetud.

vini (1509–1564) peateoseks on *Institutio religionis christiana*e (1. väljaanne 1536), mis oma põhjalikkuselt ja täpsuselt on mõnes mõttes seni ületamatu. Samasse ritta sobib väliselt ka Philipp Melanchthoni *Loci communes*. Ent Zwingli ja Calvin seisavad oma käsitlustega selgelt keskaegses *summa*'de traditsioonis, jagavad kogu materjali trinitaarselt, usutunnistuse alusel, alustades Jumala mõistest ja olemusest. Selletaoliselt on koostatud ka katoliiklaste Trento kirikukogu kokkuvõte *Professio fidei Tridentinae* (1564). Melanchthonil aga ei mängi see printsiip mingit rolli, tema kirjutise puhul on peamiselt tegemist Pauluse kirjade käsitlusega valitud mõistete tõttu. Jumala olemus ei tule üldse juhtuks, käsitletud on ainult Jumala tegevust. Ainult aktiivne Jumal on üldse mõistmist väärt. Nii nagu Martin Luther on ka Philipp Melanchthon äärmiselt skeptiline püüde suhtes rääkida Jumalast iseeneses, tema olemusest. Mõnevõrra üldistatult võib 16. sajandi dogmaatikakäsitluste kohta öelda, et luterlastel olid *loci* ja teistel *summa*.* Luther hindas Melanchthoni *Loci*'t väga kõrgelt, pidades seda väärtuselt teiseks raamatuks Piibli järel: *Ir find kein buch unter der sonnen, da die ganze theologia so fein beieinander ist als in loci communibus. Leset alle patres, sententiaros etc. ist nichts. Non est melior liber post scripturam sanctam* (WAT 5, Nr 5511, 204, 28–32; vrd ka WA 54, 179).

1535. aastal sai *Loci* täiesti uue kuju. Esimese väljaande soterioloogilisele temaatikale lisandusid kolmainuõpetus ja kristoloogia. Melanchthoni kava kohaselt tahtis ta Pauluse teoloogiat täiendada Johannese omaga (Scheible 1993: 88), põhjuseks ka alates 1523. aastast tegutsevad antitrinitaariid nagu Michael Servet (1511–1553) ja Campanus. Melanchthoni edasise teoloogilise töö eesmärgiks oli siiski õndsuskindluse kahtlusevaba esitus, mis oli kogu Lutheri arendatud teoloogia tuumaks. Õigeksmõistuõpetuse formuleeringuga jäi ta päris rahule alles Rooma kirja kommentaaris 1532. Varem oli ta nagu Luther püüdnud õigeks kuulutatud patuse uuendamist õigeksmõistu haarata. Ent sellega paistis kaasnevat liiga suur oht tagasi langeda katoliiklikku käsitluse inimese koostoimimisest Jumalaga (*cooperatio homi-*

*Johann Gerhard (1582–1637) on kirjutanud viimase luterliku dogmaatika *loci*-meetodil, pealkirjaks samuti *Loci theologici* (1610, 1625). Pärast seda hakkasid ka luterlased jälle *summa*'sid kirjutama.

nis cum Deo). Seetõttu esitab Melanchthon alates 1532. aastast õigeksmõistu puhtalt kohtulikus tähenduses, formaalse õigusaktina, õigekskuulutamisena. Et teiselt poolt vältida kõlbelise libertinismi süüdistust, oli ta sunnitud rõhutama õigeksmõistule järgnevate heade tegude hädavajalikkust, väärtustades Vana Testamendi seadusi ka kristlastele kehtivate moraalinormidena (nn *tertius usus legis*). Nii tekkis omakorda küsimus, kas head teod siiski pole õndsuse saavutamise tingimus. "Melanchthon ise säilitas jumaliku õndsusanni ja inimlike tegude labiilse dialektika. Siiski asetasi mõned tema õpilased raskuspunkte teisiti, mis viisid protestantluses õpetuslike tülideni" (Scheible 1993: 87).

1543.-1544. a kirjutas Melanchthon *Loci* veel kord ümber. Aga tema teoloogiline süsteem oli juba aastal 1535 lõpliku kuju saanud.

IV

Melanchthonist sai peagi olulisim vahemees Wittenbergi suhtlemisel nii katoliiklaste kui protestantismi muude vooludega. Ühelt poolt sellepärast, et Lutheri liikumisvabadus oli piiratud — alates 1521. aastast seisis ta nii kiriku- kui riigivande all —, ja teiselt poolt oli Melanchthonil sidemeid reformimeelsete katoliiklaste humanistlikes ringides ja ka ühe Šveitsi reformatsiooni juhtiva mehe Johannes Oecolampadiusega (vrd Meinhold 1960: 60).

1530 alguses kutsus Karl V (1519–1556) kokku riigipäeva Augsburgi. Ta oli selleks ajaks üheksa aastat Saksamaalt ära olnud, sõdinud prantslaste, paavsti ja türklastega. Nüüd olid ta käed lõpuks vabad ja nüüd viimaks kroonis paavst ta Bolognas keisriks. (See oli muide paavstil viimane kord Saksa keisrit kroonida.) Karl pöördus Itaaliast Saksamaale, et viimaks taastada usu ühtsus.

Luterlased otsustasid riigipäevale oma seisukohtade selgitamiseks esitada kirjaliku ülevaate reformatoorsest usust. Selle, nn **Augsburgi usutunnistuse** (*Confessio Augustana*) koostamine jäi Melanchthoni hooleks, sest eelnimetatud põhjustel polnud Lutheril võimalik riigipäevast osa võtta. Evangeelse usu kokkuvõttes kasutas Melanchthon juba olemasolevaid tekste: nn Marburgi, Schwabachi ja Torgau artikleid. "Melanchthon andis siiski

alati vanadele artiklitele uue vormi ja muutis paljudes kohtades neid ka sisuliselt, nii et Augsburgi usutunnistus on siiski täiesti uus usutunnistus" (Lohse 1994: 179).

Augsburgi usutunnistuses rõhutatakse pidevalt üksmeelt katoliiklastega. Kogu tüli käivat vaid üksikute ekslike kommete üle. Lähtuvalt vana kiriku kontsiilide otsustest sedastatakse 21 artiklik kokkulangevust Piibli ja kirikliku traditsiooniga. Ühtsust katoliiklastega rõhutatakse ka ristijate ja zwingliaanide hukkamõistmise puhul. Alles artiklites 22–28 tulevad kõne alla vaidlusalused küsimused (missa, armulauakarika keelamine ilmikutele, tsölibaat, paastureglid, mungatöötused jne), ometi kinnitatakse, et ka nendes küsimustes ollakse nõus alluma kontsiili otsustele. Paavstlusest pole sõnagi.

See polnud muidugi mingi kogu protestantluse usutunnistus. Pärast Marburgi usukõneluste nurjumist 1529 Lutheri ja Zwingli vahel ei saanudki ta seda olla (Wallmann 1993: 79). Neli Ülem-Saksa linna: Straßburg, Memmingen, Konstanz ja Lindau esitasid oma usutunnistuse (*Tetrapolitana*). Ka Zwingli koostas riigipäevale isikliku usutunnistuse *Fidei ratio ad Carolum imperatorem*.

Melanchthon pälvis oma diplomaatilise tegevuse eest küll üsna vähe tänu. Lutherile ei meeldinud, et *Confessio Augustana*'s pole sõnagi puhastustulest ega paavsti primaadist. Isegi Kuursaksi poliitikud muutusid rahulolematuks, kui Melanchthon viimaks oli nõus rahulduma vaid karikaga ilmikutele ja preestrite abieluga. Keiser lasi omakorda grupil katoliiklikel teoloogidel koostada vastulause, *Confutatio*. Selle avaliku ettelugemisega tunnistas ta Augsburgi usutunnistuse ümberlükatuks ning nõudis allumist.

Siiski kasvas Melanchthoni autoriteet nendel aastatel kogu Euroopas. Tema saavutas oma tegevuse ja kirjavahetusega selle, mis Lutheril iial ei õnnestunud: Melanchthon oli esimene reformaator, kes ületas Saksamaa piirid. Pärast Augsburgi riigipäeva, 1531. aastal protestantide poolt moodustatud Schmalkaldeni liit oli kohe astunud ühendusse mõlema keisrile vaenuliku jõuga, nii Prantsusmaa kui Inglismaaga. Seda võib pidada katseks välispoliitiliste vahenditega ära hoida ususõda Saksamaal ja samaaegselt keisrile väljastpoolt survet avaldada (Meinhold 1960: 95). Sellest said alguse Melanchthoni sidemed Prantsusmaa ja Inglismaa kuningakodadega.

1534 kutsuti ta teoloogiliseks eksperdiks Prantsuse õukonda, aga kuurvürst Johann Friedrich (1535–1547) keelas sõidu ära ja nii saatis Melanchthon vaid oma kirjaliku arvamuse (1. 8. 1534). Seda on peetud tema kõige konservatiivsemaks kirjatööks (Scheible 1993: 90).

1535–1536 otsis ka Inglise kuningas Henry VIII (1509–1547) poliitilist ühendust Schmalkaldeni liiduga. Uue ühenduse loomine küll ebaõnnestus, peamiselt selletõttu, et sakslased tegid tingimuseks nende poolt väljakujundatud evangeelse õpetuse omaksvõtu. 1536. aasta veebruaris peeti ka usukõnelusi, mille tulemused sõnastas jällegi Melanchthon. Kuigi liit jäi sündimata, mõjutasid need nn **Wittenbergi artiklid** hiljem anglikaani kiriku õpetuse kujunemist.

Et lubatud ja oodatud kantsiil peamiselt Prantsuse kuninga François I ja paavsti vastuseisu tõttu kuidagi teoks ei saanud, haaras keiser jälle religioonipoliitikas initsiatiivi enda kätte (Wallmann 1993: 91). Seekord püüti riigi usulist ühtsust taastada usukõneluste ehk teoloogiliste läbirääkimiste teel. Olemuslikult oli siin tegemist Erasmuse ning tema õpilaste reformi- ja ühinemiseideedega (Bizer 1964: 113). Nende juhiks oli Julius Pflug (1499–1564), kes esindas mõtet, et reformi peab korraldama humanistlik kantsiil. Ta oli nõus ka ilmikute karika ja preestrite abieluga. Tema kõrval seisis Georg Witzel (1501–1573), kelle jaoks oli reformi mõõdupuuks vana kirik. Veel loetakse sellesse ringi kuuluvaks Johann Gropper (1503–1559), kes küll polnud otse Erasmusega seotud.

Nende kõneluste eripäraks oli, et neid ei pidanud mitte kumma-gi poole vastutusest koormatud juhtfiguurid, vaid kompromissialtid teoloogid: Philipp Melanchthon ja Martin Bucer (1491–1551) protestantide poolel, Johannes Gropper, Julius Pflug ja Georg Witzel katoliiklaste poolel ilmalike nõunike osavõtul. Päris ühel meelel see seltskond küll polnud, sest algusest peale kuulus disputeerijate hulka ka Bayeri religioonipoliitikat esindav Johannes Eck, kes polnud kuigi valmis kompromissideks.

Usukõneluste eelmäng oli Leipzигis 1539, neid peeti Hagenaus 1540., Wormsis 1540.–1541. ja Regensburgis 1541. aastal. Neil kokkusaamistel püüdsid katoliiklikud ja protestantlikud teoloogid keisri ülesandel leida ühisvormeleid õpetuse eri küsimustes.

Hagenaus veel tulemusi polnud, aga Wormsis jõudsid Melanchthon ja Eck pärispatuõpetuses ühele meelele. Seal koostati ka dokument, milles oli fikseeritud mõnegi õpetuslause võrdlus. Veel kaugemale jõuti Regensburgi riigipäeval, kus keiser ise määras ametisse komisjoni, millesse kuulusid Melanchthon, Bucer ja Johann Pistorius (surn. 1583) protestantide ning Eck, Pflug ja Gropper katoliiklaste poolt. Jõuti kokkuleppele isegi õigeusksmõistuõpetuses. Aga siis, kui hakati arutama artiklit missast, sai ületamatuks takistuseks **transsubstantsiatsiooniõpetus**. Samuti ei saadud jagu pihi ja absolutsiooni küsimusest. Kõne allagi ei saanud tulla õpetus kirikust, mis katoliiklaste poolt sisaldas ju ka paavsti autoriteedi tunnustamist. Sai selgeks, et keisri katse kirikut ühendada on jällegi nurjunud. Isegi neis küsimustes, milles üksmeel oli saavutatud, nagu näiteks õigeusksmõist, sai hiljem takistuseks see, et neid ei tahtnud tunnistada kumbki, ei paavst ega Luther (vrd Smolinsky 1993: 65; Wallmann 1993: 92).

3.–12. 5. 1551 koostas Melanchthon Dessaus Moritzi (Saksi hertsog 1541–1553 ja kuurvürst alates 1547) ülesandel *Confessio Saxonica*, mis oli mõeldud esitamiseks lõpuks siiski kokku kutstud Tridenti kirikukogul (1545–1563). 4. 1. 1552 hakkas Melanchthon ka Tridenti poole liikuma, aga jõudis sõja tõttu ainult Nürnbergi.

V

Philipp Melanchthon on luterliku kiriku ajalukku läinud niihästi suure diplomaadina kui ka rohkesti vaidlusi ja tülisid põhjustanud teoloogina.

Pärast 1526. aasta Speyeri riigipäeva algas plaanipäraselt see, mis juba oli toimunud Zürichis, mõnedes Ülem-Saksamaa linnades ja 1525 Preisi hertsogiriigi loomisega: evangeelse õpetuse kohaselt reformeeritud kiriku organiseerimine. Kuur-Saksimaal valiti selleks tee, mis iseenesest kuigivõrd ei vastanud Lutheri kirikumõistele ning vaimuliku ja ilmaliku valitsuse lahutamise nõudele. Kogu kiriku- ja koolisüsteem allutati maaisandale, kes lasi enda poolt ametisse seatud komisjonil maal ringi reisida ja hoolitses oma ediktidega jumalateenistuse, õpetuse ning kooliprogrammi ühtsuse eest. Hiljem löi maaisand konsistooriumi,

mille aluseks oli abielukohus; see muudeti maaisandale alluvaks kirikuvalitsuseks, ametkonnaks, nii et kirikuasjad said üheks riigivalitsuse osaks.

Luther oli sellist maaisanda kontrolli pidanud ajutiseks lahenduseks, mis pidi toimima seni, kui piiskopid pole veel võimelised oma ülesandeid täitma. Vürstid said sellest loomulikult teisiti aru. Melanchthon põhjendas seda viimaks ka teoreetiliselt, õpetades, et ülemad on mõlema käsutahvli hoidjad (*custodia utriusque tabulae*). Tema oli ka teoloogiline visitaator Tüüringis 1526. Aprillis 1528 ilmus tema koostatud visitatsiooniprotokoll *Unterricht der Visitatoren Lutheri eessõnaga*. See tekst oli ladina keeles ilmunud juba 1527. a (*Articuli de quibus egerunt per visitatores in regione Saxoniae*, CR 26, 3–28). Selles protokollis soovitas Melanchthon Vana Testamendi seaduste kuulutamist ja õpetamist evangeelsetes jutlustes. Aluseks olid ta enda visitatsiooni käigus saadud negatiivsed kogemused: paljudes kogudustes oli vääriti mõistetud evangeelne vabadus põhjustanud korratusi ja kõlbelist lodevust. Erasmus suhtus avaldatusse suure poolehoiuga, paljud luterlased aga kritiseerisid seda. Otsest rünnakut alustas Johann Agricola (1494–1566), kes kuulutas Vana Testamendi seaduste järgimise kristlastele kahjulikuks. Järgnenud õpetusalaseid vaidlusi luterlaste leeris nimetatakse **antinoomiliseks tülik**s. Asja tuum oli lühidalt järgmine: kas uus evangeelne eetika peaks põhinema juba Vana Testamendi kümnes käsus sisalduva moraaliõpetuse tähtsuhelisel järgimisel või Kristuse läbi vabastatud inimese vastutustundelisel toimimisel? Luther oli seda nimetanud käsu ja evangeeliumi vahekorra probleemiks.

Järjekordne tüli puhkes luterlaste hulgas kiriku välise korra asjus. Aastail 1546–1547 peetud Schmalkaldeni sõda alustas keiser ettekäändel, et Saksimaad ja Hessenit tuleb karistada maarahu rikkumise pärast. Tegelikult oli see ususõda, mille eesmärgiks oli taastada riigis ühtne religioon. Pärast katoliiklaste võitu võttis keiser viimast korda usuküsimuste korrastamise enese kätte. See sai teoks järsu sekkumisena kiriku siseasjadesse. 1548. aasta Augsburgi riigipäeval esitati protestantidele keisri dekreet, mis sätestas üldise kirikukoguni kõigile kohustusliku korra religiooni küsimustes: *wie es der Religion halber im Heiligen Reich bis zum Austrag des gemeinen Concilii gehalten werden soll*. Pro-

testantidele jäeti alles vaid armulaud mõlemal kujul (niisiis nii leiva kui karikaga) ning preestrite abielu, needki ajutiselt, kuni kontsiili otsuseni. Muis asjus nähti ette tagasipöördumist katoliiklike kommete ja õpetuse juurde. Kui kõneldigi keiserlikust vahereligioonist, mis olla esitatud protestantidele kompromissina, siis tegelikult oli see nn **Augsburgi Interim** selge katse rekataliseerida evangeelseid territooriume. Enne kui seadus riigipäeval teatavaks tehti, sai Melanchthon 30. 3.–2. 4. teoloogilise eksperdina ülesandeks see üle vaadata. “Melanchthon oli tollal üks religioonipoliitiliselt kõige paremini informeeritud evangeelseid teoloogide.” (Scheible 1993: 97.) Tema otsus oli negatiivne.

Lõuna-Saksamaal oli keisril väge see *interim* ka ellu viia, samuti alistusid linnad. Maini jõest põhja pool oli vastuseis tugevam ja seisused lihtsalt ei tunnustanud keisri dekreeti. Melanchthon, kellest pärast Lutheri surma 1546. aastal oli saanud luterluse mõjukaim teoloog, soovis ära hoida edasisi veriseid konflikte, ja selgitas, et järeleandmisi saab teha nn *adiaphora*'s, vaheasjades, s.t tseremooniates ja riitustes. Evangeelne kirik võib kasutada katoliiklikku jumalateenistuse korda, küll ei tule järeleandmised kõne alla kristliku usu põhiartiklites. Melanchthon teadis üldiselt, millist kahju võib tuua riituse muutmine. Sellega oli tal Wittenbergist kurbi kogemusi, aga ilmselt oli talle õpetuse puhtus tähtsam. (Scheible 1992: 382.) Melanchthoni poolt selles vaimus visandatud nn **Leipzig Interim** kohtas aga luterlikus leeris ägedat vastupanu ja nii sai alguse nn **adiaforatüli**.

Tema peamiseks vastaseks oli Matthias Flacius Illyricus (1520–1575), kes sõnastas lause, et usuküsimustes pole mingeid vaheasju (*nihil est adiaphoron in casu confessionis et scandali*). Melanchthonit hakati süüdistama, nagu oleks ta Augsburgi Interimi ja keisri nõudmiste suhtes liiga järeleandlik olnud. Teda jälitati fanaatiliselt konfessioonikaaslaste poolt ka veel siis, kui *interim* enam ammu aktuaalne polnud, ja nõuti avalikku patukahetsust või meelearandust. 4. 9. 1556 koostaski Melanchthon vastumeelselt kirjaliku seletuse, mille põhjal tema eksitus oluvat see, et ta ülepea neis läbirääkimistes osales. Flacius sellega loomulikult rahule ei jäänud. Selle tüliga lõhenes luterlike teoloogide rinne, mis nõrgendas protestantluse võimalust püsima jääda (Wallmann 1993: 94).

Melanchthoni ja Lutheri poolehoidjate, nn filipistide ja geeniinsete luterlaste vahel puhkes ka hiljem rohkesti tülisid (vt nt Wallmann 1993: 101–104).

VI

“Ilma Lutherita poleks Melanchthon mõeldav” (Meinhold 1960: 26). See lause vastab kindlasti tõeale selles mõttes, et Melanchthoni arusaamad on paljuski kujunenud dialoogis või ka diskussioonis Lutheriga. Ometi ei tohiks seda mõista sõltuvusena. Kaua aega käibis protestantlikus kirikuloos seisukoht, et vaid Luther esindab “puhast reformatsiooni” ning et ükski talle järgnevatest või sekundeerivatest tegelastest pole suutnud esireformaatori geniaalseid ideid kas lõpuni mõista või on neist algusest peale valesti aru saanud. See seisukoht peaks tänaseks suuremas osas juba kummutatud olema.

Melanchthonile oli täiesti selge, et ta teatavaid õpetuse osi teisiti käsitas kui Luther; ometi oli ta elu lõpuni veendunud, et seisab Lutheriga ühel alusel. Vaid korra on nende vahel tekkinud tugev pinge, nimelt 1544. aastal, põhjuseks Kölni kirikukorra armulauaõpetus, mille oli formuleerinud Bucer ning millele oma heakskiidu oli andnud Melanchthon. Nikolaus Amsdorf (1483–1565) tegi sel puhul nii suurt lärmi, et Melanchthon hakkas isegi uut kohta vaatama. Enamasti aga suhtus Luther oma kaasvõitleja eriarvamustesse isegi tema kohta hämmastava sallivusega. Tema eluajal puhkenud vaidlustes oli Luther enamasti kõhklematult Melanchthoni poolel. Ent see tõsiasi, et Luther ei võtnud seisukohta erinevuste asjus Melanchthoniga, on hilisematele teoloogidele peamurdmist valmistanud: põhimõtteliselt ei saanud kumbki pool täie õigusega Lutherile toetuda (Lohse 1994: 183).

Ehk aitab kahe suurmehe siiski hoomatavat erinevust mõista juba see, mis alal kumbki neist tegutses. Melanchthon oli filoloog ja filosoof, teoloogias selgelt süstemaatik. Martin Luther alustas ning lõpetas piibliteadlasena, meie mõttes vanatestamentlasena, eksegeedina. Olgugi et teoloogiadoktori kraad andis talle õiguse pidada loenguid ka süstemaatilises teoloogiast, pole ta seda kunagi teinud. Tundub, et sageli ebaõnnestuvad Lutheri teoloogia tervikkäsitluse koostamise katsed just seetõttu, et ei arvestata

Lutheri enda vähest süstemaatilisust. Ning üks ole Melanchthoni teoloogia selgus otseselt taandatav tema heale Aristotelese tundmisele.

Erinevusi Martin Lutheri ja Philipp Melanchthoni teoloogia vahel leidub õigeksmõistuõpetuses, küsimuses vabast tahtest, armulauaõpetuses, suhtumises ilmalikku valitsusse, Pühakirja ja traditsiooni vahekorra mõistmises.

Õigeksmõistuõpetuses jääb Melanchthoni tunnuseks, et ta erinevalt Lutherist lahutab rangelt kohtuliku õigeksmõistu ja sellele järgneva õigekstegemise ehk pühitsemise.

Martin Lutheri ja Erasmuse tülis vaba tahte üle (1524–1525) oli Melanchthon olnud Lutheri poolel, aga ta ei läinud tülli ka Erasmusega. Pigem võttis Melanchthon selles küsimuses vahepealse positsiooni, mis tähendab ühtlasi, et enam ei vahendanud ta ainult Lutheri teoloogiat, vaid viljeles juba ka enda oma (vrd Stupperich 1958: 1284jj). Melanchthon rõhutab üha enam vaba tahtet: ilma selleta näis võimatu teostada inimese harimise ja kõlblise kasvatamise ideaali.

Armulauatülis, mis kulmineerus Marburgi usukõnelustel Lutheri ja Zwingli vahel aastal 1529, hoidis Melanchthon end tagasi, kogus aga kirikuisade sententse selles küsimuses ja kaitses üldiselt Lutheri seisukohta. Ent Lutherist erinevalt rõhutab Melanchthon ka armulaua sümboolset iseloomu. Viimase puhul toetub ta just vana kiriku literatuurile. **Ubikviteediõpetus**, õpetus Kristuse inimliku loomuse kohalolekust armulaual sellisel kujul, nagu Luther seda esitas, ei tundunud talle Pühakirjaga vastavuses olevat.

Melanchthonil oli Lutheri omast erinev vaatekoht ka sellele, mis roll on ilmalikel valitsejatel reformatsioonis. Lutheri jaoks olid vürstid olnud "hädapiiskopid", Melanchthonil saavad ilmalikud ülemad kirikus erilise koha ja kohustuse reformatsiooni teostamiseks. Maaaisandaline kirikuvalitsus, nagu see luterluses mitmeks sajandiks läbi löi, on seega taandatav pigem Melanchthonile kui Lutherile (vrd Meinhold 1960: 74).

Melanchthonil esines veel kaks struktuurielementi, mis Lutheril puudusid: **traditsionalism**, s.t kirikuisade ja vana kiriku dogmaatiliste otsuste rõhutamine Pühakirja kõrval, "Melanchtho-

ni jaoks on kõikide teoloogiliste väidete allikaks ja normiks Piibel ning ajalugu” (Meinhold 1960: 75); ning **ratsionalism** selle keskkaegses tähenduses — vastavus inimese hinge ja Jumala vahel (Maurer 1960: 838jj). Esimese puhul võib märkida, et erinevalt Lutherist, kes oli reformatsiooni algaastail valmis paavsti inimliku autoriteedina tunnustama ja ta kriitika teravnes alles hiljem, säilis Melanchthonil see valmisolek kogu elu kestel (Lohse 1994: 205).

Lutheril vastanduvad käsk ja evangeelium, mis mõlemad kuuluvad ilmutusse. Et Melanchthon sidus loomuliku õiguse (*lex naturalis*), mis oli sama mis mõistus, Moosese seadusega, siis tekkis pinge mõistuse ja ilmutuse vahel. Evangeelium oli temale ilmutus, mis toob esile selle, mida mõistus nõuab (Maurer 1960: 839). Seetõttu jääb ka õigeksmõistetu seadusega seotuks (*tertius usus legis*). Vabadus kuulub inimese algupärase loomuse juurde, mis taastatakse õigeksmõistul, mille järel inimene on võimeline kõlbeliselt käituma. See on õigeksmõistuga seotud, aga pole selle eeldus.

“Melanchthoni teoloogia erineb Lutheri omast olemuslikult selle poolest, et ta filosoofia ja teoloogia, mõistuse ja ilmutuse, seaduse ja evangeeliumi kindlasse seosesse asetab” (Meinhold 1960: 77).

Lutheri ja Melanchthoni erinevust iseloomustatakse kui humanismi ja reformatsiooni erinevust. Sellise jaotuse õigustatus on küll kahtlane, sest probleeme tekitab mõiste **reformatsioon** määratlematus. Iseenesest võib loomulikult küsida, kas niisamuti pole ka **humanismi** mõistega.

Eelkõige võib Melanchthoni puhul humanismi mõjuks pidada seda, et tema meelest kuulusid kiriku reformimine ja koolisüsteemi uuendamine kokku (Meinhold 1960: 40). Nii toonitas ta Lutheri kuulsa kirjutise *An die Ratsherrn aller Städte deutsches Landes, daß sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen* 1524 (WA 15, 27–53) ladinakeelse tõlke eessõnas (CR 1, 666), et religioon ja haridus kuuluvad kokku, toetavad ja kannavad üksteist. Ometi on hariduse ja kiriku tihe side jäänud luterlikule kirikule tunnuslikuks tänapäevani.

Võib-olla on kõhklevat suhtumist Philipp Melanchthoni isikusse ja ka tema viljeldud teoloogiasse põhjustanud see, et tal puudus Lutheri kindlus. Pärast Lutheri surma võttis ta luterluse juhi osa vastu suurte kõhklustega, mis ei saanud märkamata jääda. "Ta polnud selle osani kasvanud. Tal polnud ei seda erakordset autoriteeti, mida nautis Luther vaatamata kõigile vastuoludele, ega suutnud ta ka oma teoloogiast lähtuvalt end luterlikus laagris maksma panna" (Stupperich 1958: 1258).

Augsburgi usutunnistuse kaudu on Melanchthoni teoloogia siiski luterluses normatiivseks jäänud ja nii on ka teatav sisemine pinge luterlikus teoloogias tagatud, mis tähendab, et konfliktijuhtumitel tekib küsimus, kas luteri kirik peaks järgima pigem Lutherit või usutunnistuskirju (Lohse 1994: 184).

Kirjandus

- Bizer, Ernst 1964. Reformationsgeschichte 1532 bis 1555. — Franz Lau, Ernst Bizer. *Reformationsgeschichte Deutschlands. Die Kirche in ihrer Geschichte. Ein Handbuch.* Hrsg. Kurt Dietrich Schmidt und Ernst Wolf. Band 3. Lieferung K. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 67–170
- CR = *Corpus Reformatorum*, Bde. 1–28. Philippi Melanchthonis Opera quae supersunt. Halle, 1834–1860.
- Loci = Philipp Melanchthon. *Loci communes 1521.* Lateinisch-Deutsch. Übersetzt und mit kommentierenden Anmerkungen versehen von Horst Georg Pöhlmann. Gütersloh: Verlagshaus Gerd Mohn, 1993
- Lohse, Bernhard 1994. *Epochen der Dogmengeschichte.* (Hamburger Theologische Studien, Band 8.) Hrsg. Theodor Ahrens, Wolfgang Grünberg, Henneke Gülzow und Henning Paulsen. Münster—Hamburg: Lit Verlag
- Maurer, Wilhelm 1960. Melanchthon, Philipp. — *Die Religion in Geschichte und Gegenwart.* Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Band IV. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), S. 834–841
- Meinhold, Peter 1960. *Philipp Melanchthon: Der Lehrer der Kirche.* Berlin: Lutherisches Verlagshaus
- Scheible, Heinz 1992. Melanchthon, Philipp (1497–1560). — *Theologische Realenzyklopedie.* Band XXII. Berlin—New York: Walter de Gruyter, S. 371–410

Philipp Melanchthon, humanist ja reformaator

- Scheible, Heinz 1993. Philipp Melanchthon. — *Gestalten der Kirchengeschichte*. Hrsg. Martin Greschat. Band 6: Die Reformationszeit II. Stuttgart—Berlin—Köln: Verlag W. Kohlhammer, S. 75–101
- Smolinsky, Heribert 1993. *Kirchengeschichte der Neuzeit I*. Leitfaden Theologie 21. Düsseldorf: Patmos Verlag
- Stupperich, Robert 1958. Melanchthon, Philipp. — *Evangelisches Kirchenlexikon*. Kirchlich-theologisches Handwörterbuch. Hrsg. Heinz Brunotte und Otto Weber. Band II. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 1282–1286
- WA = *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Weimar, 1883ff
- WAB = *D. Martin Luthers Werke. Briefwechsel*.
- Wallmann, Johannes 1993. *Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- WAT = *D. Martin Luthers Werke. Tischreden*.

URMAS PETTI (sünd. 1965), teoloogiamagister (1997, Tartu Ülikool).
Praegu Baseli ülikooli teoloogiateaduskonna doktorand.

210
00

TRIPS-TRAPS-TRULL 2000 Ilmar Kruusamäe '97.

ILMAR KRUUSAMÄE. Trips-traps-trull 2000 (1997)

USULINE KASVATUS JA USUÕPETUS: JÄRJEPIDEVUS VÕI VALIK?

Jac de Bruyn

Tõlkinud Triinu Pakk

Käesolev artikkel põhineb minu loengutel Tartu Ülikooli usuteaduskonnas ja Tallinna Luterlikus Usuteaduse Instituudis ning annab lühikese ülevaate teatavast usulise kasvatuse teooriast, mille vastu püüan teie huvi äratada. Töötan vanemate ja laste nõustajana usuliste, kasvatuslike ning psühhosotsiaalsete probleemide alal ja õpetan sama ala Breda Ülikooli Teraapilise Hermeneutika Seminaris Hollandis. Oma filosoofia ja usu kohta ütleksin, et olen väga oikumeeniline mõtleja, ent pean kinni mõningatest usu põhitõdedest: usun Jumalasse, kes oma poja isikus on andnud elu ka minu eest. Usun Püha Vaimu väge ja toetust veel tänapäevalgi. Lühidalt: usun isikustatud Jumalasse, kõige Loojasse. Minu filosoofia käsitleb inimest osakesena kosmosest ehk kõigest loodust. Minu antropoloogia käsitleb lapsi nende elukeskkonnas ehk kontekstis. Ent minu filosoofia on paindlikum kui minu usk: see laseb end kommunikatsiooni- ja suhtlusprotsessi käigus mõjutada; õigupoolest moodustab selline mõjutamine osa mu filosoofiast. Olen hermeneutikust õpetaja — väljend, mis sisaldab vastuolu, sest hermeneutikuna olen avastanud, et ma ei ole mitte õpetaja, vaid õpilane.

Selle artikli eesmärk on rõhutada hermeneutilis-dialoogilise lähenemise tähtsust usulisele kasvatusel ja usuõpetusele. Tutvustan mõningaid kontseptsioone ja kasvatuslikku mõttelaadi, kusjuures pedagoogilisest suhtest kõneldes eelistan kasutada väljendit “kasvatuslike võimalustega funktsionaalne suhe”. Oleme

paradoksaalses olukorras: surutuna normatiivsetesse ja struktuuralsetesse raamidesse peame siiski tegema oma isikliku valiku. Tutvudes Fowleri esitatud arengujärkude ning kasvatuslike vastustega, milles on kesksel kohal emotsioonid ja tajumused, saame ettekujutuse hermeneutika ja dialoogilise lähenemise väärtustest. Peatume põgusalt mõningate kontekstuaalsete probleemide juures ja lõpetame (usulise) kasvatuses keskse küsimusega: kuidas kõlab lapse küsimus? — Sellele küsimusele tuleb ikka ja jälle vastata.

TEADUSED JA KONTSEPTSIOONID

Tänapäeval näib olevat tekkinud uus võimalus teoloogia ja pedagoogika lähenemiseks. Küsimus on selles, kuidas. Minu meelest eksisteerib kolm võimalikku mudelit.

1) Esikohal on teoloogia: pedagoogilised teadused viivad ellu teoloogia saavutusi, selle antropoloogiat ja normatiivset struktuuri. Ajaloos on see olnud põhimudeliks — pedagoogika kui teoloogia laps, kes iial täis ei kasva.

2) Esikohal on pedagoogika — mis tekitab kahe teaduse vahel järjest suurenevaid pingeid, kuni lõpuks kumbki läheb oma teed. Ei tule kõne allagi, et teoloogiast võiks saada pedagoogiliste teaduste “laps”, see tähendaks teoloogia tühistamist teadusena.

3) Interdistsiplinaarne koostöö kahe teaduse vahel — ja mõistagi pean sellist lahendust parimaks. Seda kõige raskemat ja keerulisemat mudelit valides püüan ma respektierida mõlemat teadust ja ühendada mõlema asjaomased aspektid usulise kasvatuses alal. Usulist kasvatuses ei saa minu arvates pidada kummagi osaks, see moodustab iseseisva distsipliini. Interdistsiplinaarne mudel tähendab, et usulise kasvatuses alal saab ja tuleb välja töötada omaette meetodid.

Need kaks teadust avavad kaks eri vaatenurka meie jagatud reaalsusele kogudustes ja perekondades. Tähelepanevad selles seoses on saksa teoloogi Nipkovi ideed: ta räägib “konvergenstimudelitest”; niisiis on olemas ühtne teoloogilis-pedagoogiline mõteteviis, milles need kaks teadust moodustavad osa suuremast süsteemist — meie kultuurist.

Kasvatuse all mõistan ma eeskätt pedagoogilist kontseptsiooni, mitte aga selle hariduslikku külge, mis piirdub suurel määral õpetamise ja õppimisega. Kõneldes kasvatusest, pean enamasti silmas pedagoogilist suhet vanemate ja laste vahel. Saksa sõna *Erziehung* väljendab seda mõtet kõige täpsemini, rõhutades sügavaimat suhet vanemate ja laste vahel, mis algab vanemate esimestest lootustest oma veel sündimata laste kohta ning kannab täit bioloogilist, antropoloogilist, religioosset ja eetilist vastutust. See pedagoogiline suhe on lapse isiksuseks, inimeseks saamise alus.

Olen veendunud, et usulist kasvatust ei saa vaadelda üldise kasvatuse kontekstist lahus — see on osa pedagoogilisest suhtest, kasvatuse üks aspekt. Edasi kerkib küsimus: kasvatada või lasta kasvada, ehk nagu Flitner ütles — *Führen oder Wachsenlassen*. Meil Hollandis on kujunenud kontseptsioon kasvatuse kolmandast dimensioonist. See ütleb, et antropoloogilisest seisukohast on pedagoogiline suhe “elu loomine” (Strasser). Kasvatuse tulemusena saab lapsest inimene — laps on *animal educandum* ‘kasvatatav loom’ (Langeveld).

Seega peaks olema selge, et ma ei räägi rangelt võttes ainult kristlikust kasvatusest. See asetaks meid hoopis teistsuguse perspektiivi ette. Sellegipoolest kavatsen esitada mõningaid tähelepanekuid ka kristliku kasvatuse kohta.

Niisiis ei saa me usulisest kasvatusest kõneldes jätta kõrvale oma tausta. Me kõik kuulume mõnda kogukonda või kogudusse, kirikusse. Ent samuti kuulume perekonda ning sõprade ja tuttavate, naabrite ja kaasmaalaste hulka. Selles taustüsteemis inimene kas usub või ei usu Jumalat. Aga miks? — Siin jõuame oma juurte ja väljavaadete, ajaloo ja tegeliku olukorra juurde. Me ei saa eirata struktuure, milles elame, ega nende normatiivset olemust. Parimal juhul võime püüda nendest välja murda. Ent kuidas? Siin põrkume vastuolule järjepidevuse ja valiku vahel.

VASTUOLU JÄRJEPIDEVUSE JA VALIKU VAHEL

(Neo)strukturealistidelt oleme õppinud, et meie elu on kõigis arengujärgkudes täielikult ette määratud kõikvõimalike sotsiaalsete

struktuuride poolt; meil ei ole pääsu struktuuride eest, milles elame — ikka ja jälle, päevast päeva loome neid ise. Nii elame oma vanemate struktureeritud maailmas ja tegelikkuses — me ei usu mitte oma, vaid oma isaisa usku. See tähendab, et usuline kasvatus on struktureeritud protsess, mis teeb usust ja religioonist struktureeriva mehhanismi meie laste elus. Usk ja religioon omandavad konkreetse vormi sümbolites ja keeles. Need on aga ülimalt struktureerivad mehhanismid, mis meid vangistavad! Side vanemate ja kogukonnaga määrab ära ka minu usu — ma kõnelen nendega ühist keelt ja mõistan nende sümboleid. See on pind, millesse ma olen juurdunud ja millest ei suuda vabaneda.

Kui sügavale see aga ulatub? Kui seotud me oleme? Kas meid ei seo juba Pühakirigi? Dekonstruksionalistid nagu Derrida on jõudnud moodsamale seisukohale: kõike ei saa taandada struktuuridele, sest iga struktuur hävitatakse kohe, kui ta on loodud. Süsteemid ei suuda meid hoida. Miski pole kindel ega julge, pole olemas turvalist struktuuri; otse vastupidi — meil tuleb õppida elama täielikus, fundamentaalses ebakindluses ja ohus. Kas pole see filosoofiline reaktsioon aga lihtsalt üks viis kirjeldada pingelist olukorda, mille ohvriks oleme langenud: kas meie saatus on ette määratud või ei? Ja kuidas saame ise määrata omaenda reaalsust?

Selle pinge eest ei ole pääsu ka meie lastel: sündinud baptistlikku või luterlikku, katoliiklikku või evangeelsesesse peresse, peavad nad seda usku tunnistama kogu oma elu! Oluline on näiteks, millisena kujutletakse Jumalat — ja on ju teada, kui palju erinevusi on selles küsimuses; kasvatus kaudu pärivad lapsed aga tahes või tahtmata meie kujutelmad. Loomulikult tekib küsimus: kas on see siis laste ainus võimalus — kas ei saa nad ise ja sõltumatult oma valikut teha? Ja kas pole siis evangeeliumides kesksel kohal sõnum, et iga inimene peab tegema oma isikliku valiku? Kõige ülalmainitu valgel kõlab see nagu farss! See ei saa aga ju võimalik olla — ent milline on siis vastus?

Nii jõuame oma paradoksi teise pooleni: Pühakirja keskne teema kristliku kasvatus küsimuses on isiklik suhe Jeesuse Kristusega, Jumalaga. Iga inimene peab saama teha oma isikliku valiku. Selles võimaluses peitub üks põhilisi eetilisi inimõigusi — usu-abadus. Laste õiguste konventsioonile on alla kirjutanud 150 riiki. Selles ürikus on selgesti öeldud, et lastel on südametunnistuse-

ja usuvabadus. Seega peame oma lapsi kasvatama nii, et nad suudaksid teha oma isikliku valiku omaenda valitud kohas, ajal ja viisil. Peame looma tingimused selleks, et meie lapsed suudaksid tõepoolest langetada selle otsuse oma vabal tahtel. Ja siis? Kas on siis võimalik, et usulise kasvatuspeamiseks lähtepunktiks oleks tahtevabadus? Kui isiklik saab olla isiklik valik? Ja mida tähendab "valik" usu ja religiooni kontekstis? Kas pole siis tõsi, et usk on Jumala and? — Hirmuäratavad küsimused, eriti kui pidada silmas meie endi osa selles: kes oleme meie, et tahame anda oma lastele usulist kasvatust, kui neil on ometi õigus oma isiklikule arvamusele ja usule? Mis siis üle jääb?

See paradoks seisab usulise kasvatuskeskmes ja on seega aluseks teoreetiliste ja praktiliste küsimuste lahendamisel.

KAS MINA VÕIN TUNDA JUMALAT?

Omaenda arengus ja kasvatuses võime leida mitmesuguseid viise, kuidas uskuda või kuidas usk tuli meie ellu. On kaks teed, kuidas see võib toimuda: kogemuste kaudu, mis on tihedalt seotud emotsioonide ja siseeluga, või hariduse kaudu, mis annab meile konkreetseid teadmisi religioonist, Jumalast ja usust. Viimane on väga ratsionaalne tunnetuslik protsess.

Loogiliselt võib eeldada, et vajalikud on mõlemad — nii kogemus kui teadmised. Selle probleemi teoloogiliste lahenduste kaudu oleme ajaloo vältel loonud mõningaid võimalikke usulise kasvatusmeetodeid. Kõik need püüavad läheneda ühele või teisele neist valdkondadest: kas kogemusele või teadmistele. Loetlen need lühidalt:

— struktureeritud religioon: dogmaatika, käsuõpetus, kesksel tõel põhinevad struktuurid;

— sümbolistlik religioon: liturgia, riitused ja rituaalid, keske tõega seotud kujundid ja pildid;

— kogetud religioon: emotsioonide ja usu vabadus, mille puhul ei esine tingimata keskset tõde;

— õpitud religioon: kui elukutse, kutsumus või hobi. Või põhjendusena mõeldult — väga sügav ratsionaalne veendumus.

Nendest teoloogilistest võimalustest aga enam ei piisa — meil tuleb luua uus teoloogia, mis võtaks arvesse dialoogi aspekti ning rõhutaks inimese eluloo narratiivse kontseptsiooni tähtsust, nõnda nagu seda tehakse hermeneutilistes teadustes.

Usulises kasvatuses rõhutan ma vanemate ja laste **fundamenditaalsete suhete** tähtsust. Ja seda mitte ainult omavahel, vaid ka oma koguduse või kogukonna ning loomulikult Jumalaga. Arvan, et usu ja kristluse valik vaba tahteaktina ei saa kunagi olla sõltumatu, saab ja peabki aga kindlasti olema isiklik.

Minu arvates on meie isiklikud suhted siin ja praegu, meie tegelikkuses, meie piiratud maailmas suurepäraseks näiteks sellest, kuidas me peaksime oma laste usulise kasvatus korraldama — kui sellest üldse niimoodi rääkida tohib — isikliku suhtena Jumalaga. Nimetan seda dialoogilis-hermeneutiliseks protsessiks. Meie ise oleme oma lastele tähtsaimaks eeskujuks. Ja oleks hea, kui see näitaks neile avatud ja jaatavaid suhteid.

USULINE ARENG JA KASVATUS

Nüüd vaatleme mõningaid küsimusi, mis puudutavad usulist arengut — kõigepealt arenguprotsessi ennast, et seejärel hinnata selle olemasolevaid ja võimalikke käivitajaid.

Kasutan James Fowleri poolt esitatud usulise arengu kontseptsiooni. Tema *Stages of Faith* määratleb kuus usulise kasvatus seisukohalt olulist etappi.

0 - tasand ehk **diferentseerumata usk**: veel enne kõne teket valitseb diferentseerumata usk subjekti/objekti difuussesse ühtsusesse. Sel etapil saavad lapsele osaks tema hilisema usulise arengu jaoks põhjapanevad kogemused. Need on aga hajusad, puudub selge mõiste, vorm ja sisu.

1. etapp: väikelaste (3–7) **intuitiivne projektiivne usk**, kus muudlid on pidevas muutumises. Psühholoog Piaget kõneleb eeloperatsioonalsest etapist. Fantaasial on tähtis osa esimeste religioosete kujutelmade ja piltide loomisel, mis jäävad pikaks ajaks järgnevate kogemuste nurgakiviks. (Egotsentrilise) assimilatsiooniprotsessi käigus muutuvad lapsed enesest teadlikuks.

2. etapp: **müütilis-literaalne usk**, mis on seotud Piaget' konkreetsete operatsioonide etapiga, mille vältel koolilapsel kujuneb välja skemaatilisem pilt maailmast, kus ta elab. Lugusid ja pilte mõistetakse sõna-sõnalt. Jumalale antakse nägu. Laps mõtleb ühedimensiooniliselt ehk ühest sõnasõnalisest tõlgendustast lähtudes: erinevaid võimalusi ei suudeta kombineerida ega omavahel seostada või integreerida. Lapse jaoks on kogu maailm üks, seega palvetab ta nii oma haige venna, lemmiklooma kui ka mänguasja eest.

3. etapp: **sünteesiline konventsionaalne usk**, kus kujutelmad on ühendatud väärtushinnangutega. See on konventsionaalsem periood sotsiaalsete gruppidega, näiteks perekonna ja suuremate sotsiaalsete struktuuridega kohandumisel. Nüüd suudab laps käsitada abstraktsemaid mõisteid. Siin kohtume juba küpseva täiskasvanu kriitilisema mõtlemisega. Laps hoiab veel kõvasti kinni kodu turvalisusest, kuigi tõstab samas selle vastu mässu. Seda etappi tuntakse ka "konformistliku etapi" nime all, mil noor inimene seob oma elu ühe konkreetse ideoloogiaga. Sel perioodil on ta ilmselt väga ohustatud, eriti *New Age*'i taoliste liikumiste poolt. Nooruk, kes ei suuda kriitiliselt mõelda, satub sõltuvusse Eriksoni poolt "sünteesiliseks identiteediks" nimetatud protsessist: tema isiksuse ja usu areng võib jääda peatuma identiteedi juures, mis ei ole talle omane.

4. etapp: **individuaalne reflekteeriv usk**: siin muutuvad järjest olulisemaks isiklikud äratundmised ja arvamused, millele antakse järjest rohkem võimalusi. Kätte on jõudnud aeg, mil noor täiskasvanu hakkab "tõsiselt kandma vastutuskoormat omaenda kohustuste, elulaadi, usu ja hoiakute eest". Selle etapi vältel kujuneb igapähele välja ka oma isiklik hoiak religiooni, usu, kohustuste ja suhete vastu. Uute äratundmiste valgel peavad kaduma vanad kujutelmad, mistõttu see etapp võib olla vägagi tormiline. Niisiis on tegemist hävitamise ja uue rajamise perioodiga.

5. etapp: **paradoksaalne konsolideeriv usk**: "Tajudes ühtaegu paradokse ja tõde ilmseis vasturääkivusis, püüab see etapp lepitada vastandeid nii vaimus kui kogemuses." See on integreerimise periood. "Sügavam mina" tajub pealtnäha paradoksaalsete asjade seoseid. Avatus ja keskendumine, edu ja pettumus, mõistmine ja mittemõistmine asuvad kõik teatavasse tasakaalu ning loovad ko-

guni uut ruumi uute usuliste kogemuste jaoks. Tavaliselt ei jõuta sellesse etappi enne keskiga. Nüüd kujuneb välja nn teine naiivsus (esimeses etapis avab esmane naiivsus tee usulisele arengule). Uueneb sümbolite, piltide, kujundite mõistmise võime, mida nähakse uues valguses, uue horisondina. Sel perioodil tuntakse ka sügavat huvi ümbritsevate inimeste isiksuse arengu vastu.

6. etapp: **universaliseeriv usk**. Vaevalt võib seda nimetada levinuks. See on küpse, kosmose ehk universumiga kooskõlla jõudnud elu etapp. See on jäägitult inklusiivne uskumisviis, mis hõlmab kõike ja kõiki. "Sellised inimesed suudavad luua vennalikke sidemeid mis tahes teises etapis olevate või teisest usutraditsioonist pärit isikutega." Sageli mõistetakse sellesse etappi jõudnud isikuid valesti: "Universaliseerijates — kes elavad tajutavas osaduses maailma täitva ning muundava Väega — nähakse sageli mässajaid struktuuride, seahulgas ka religioosete struktuuride vastu, millega me püüame tagada oma individuaalset ja ühiskondlikku püsijäämist, turvalisust ja tähtsust."

Fowlerit on eriti tugevasti mõjutanud psühholoog Piaget' geneetilis-struktureaalne kognitiivsusteooria ja Kohlbergi loodud moraalse arengu kontseptsioon ning etapid. Selles teoreetilises taustas tooksin ma esile kaks küsimust:

1. Kuidas saab lastele osaks nende esimene usuline kogemus ehk teisisõnu, kuidas ja millal tunnetavad nad Jumalat?
2. Mil viisil loovad need usulise arengu etapid soodsa pinnase lapse usuliste igatsuste?

Inimene on "tähenduseandja" või "-avastaja". Sellel on tähtis osa isiksuseks ja usklikuks saamisel — mis on kaks tihedasti põimunud protsessi. Me elame ühes tegelikkuses, ent erinevates maailmades. See tähendab, et peame arvestama oma olemasolu horisonti — kus usuline kasvatus on hõlmatud pedagoogilisse suhtesse. On olemas nii-öelda "paikapandud horisont" — side, millest meil juttu oli. Fowleri etapid pole loomulikult muud kui lihtsalt üks võimalus paljude seast. Ta pakub ratsionaalsemat, kognitiivsemat lähenemist. Aga kuidas jääb siis tunnetega? Või nende sügavamate kogemustega, millele ta viitab?

Emotsionaalne areng on tihedasti seotud lapse kui isiksuse üldise arenguga. Millegipärast on emotsioonid teoloogilistest loengutest ja diskussioonidest pagendatud: emotsioonid on liiga subtiilsed, liiga ettearvamatud. Oleks parem, kui inimene oma tundeid ei tunneks. On põhjust kinnitada, et religioon ja eeskätt kindlasti ristiusk soosib tõepoolest tundeelamuste allasurumist. Need on hädaohtlikud, ähvardavad kallutada inimese õigelt teelt kõrvale. See on kurb järelalus, ent ometi on see mõjutanud paljude põlvkondade vältel paljusid vanemaid ja nende lapsi. Omal kombel on see teoloogia meidki kujundanud. Vahest olete kuulnud pingelistest suhetest Freudi ja kiriku(te) vahel? Ma kardan, et oleme andnud ühiskonnale terve hulga neuroosidega patsiente.

Kasvatuse puhul tuleks silmas pidada usu eri etappe, mis põimivad ühte emotsionaalse ja usulise arengu. See tähendab, et me peaksime midagi teadma neist protsessidest. Üheks hästituntud näiteks sellest on Eriksoni teooria, mille aluseks on fundamentaalsed emotsionaalsed konfliktid. Eriksoni arvates on esimeseks suureks eksistentsiaalseks konfliktiks laste arengus konflikt usalduse ja usaldamatuse vahel. Kui me sellest konfliktist üle ei saa, siis jääb see meid häirima kogu ülejäänud elu vältel.

ISIKSUS, IDENTITEET, INIMESE "ISE" EHK MINA

Meie jutt pidi paratamatult jõudma välja isiksuse, individuaalsuse ehk filosoofilisemalt väljendudes "mina" juurde. Minu arvates ei ole kasvatus, see tähendab vanemate ja laste vaheline suhe mitte üksnes intentsionaalne, vaid ka funktsionaalne värvinguga. Pedagoogilise suhte funktsionaalne aspekt tähendab, et vanemad ja lapsed peavad dialoogi, mis kulgeb inimeseks saamise suunas — "minaks", oma isikupäraga indiviidiks saamise suunas, — mida võiks määratleda kui "silmaspeetavat isiksust": saada selleks, mis võidakse olla ja peaks oldama oma identiteediga inimolendina, kel oleksid välja arenenud kõik võimed või vähemasti võimalikult paljud neist. Seda saab kasvatuses saavutada ainult funktsionaalse suhte kaudu. Nii areng kui haridus moodustavad ühe osa sellest kasvatusprotsessist, mis on oma põhiolemuselt dialoog: vanemad ja lapsed annavad võrdse, kuid sisult erineva panuse. Lisaks sellele on muidugi veel olemas kasvatuslikud "eesmär-

gid", kasvatuslikud sihid — ent need moodustavad lihtsalt ühe osa funktsionaalsest suhtest, sest vastasel korral oleks tegu dotseerimisega.

Laps sünnib selleks, et olla! Talle antakse nimi ja see kannab tema identiteeti. Arenedes avastavad lapsed iseennast — ja avastatu ei pruugi neid õnnelikuks teha. Enamasti nad küll ei vaeva ennast sellega, kuid usulise arengu käigus muutub minapilt üha kriitilisemaks: lapse kriitikameel ei tegele mitte ainult teistega — vanemate, kiriku ja ühiskonnaga, vaid ka iseendaga. Paljud lapsed avastavad, et nad on tõepoolest kellekski saanud, ainult et see "keegi" ei sarnane sugugi isikuga, kes nad tahtnuksid olla, nende ideaal-minaga. Protsess on keeruline ja selle vältel vajavad lapsed usalduslikke suhteid, milles nad saaksid ennast peegeldada. See on kriitiline periood, mida Erikson määratles identiteedikriisina, mille me kõik peame läbi tegema ja mis pärast esimest ja rängimat ilmumist meid ikka ja jälle külatab.

Seega on usuline kasvatus osa üldisest pedagoogilisest situatsioonist ja kliimast, üks indiviidiks, "minaks" saamise funktsioon. Kardetavasti usuline kasvatus pigem ohustab kui soodustab seda protsessi. Seepärast peame tegelema probleemiga põhjalikumalt, uurima välja võimalused, kus ja kuidas usuline kasvatus saaks anda vastused meie laste küsimustele teel enesekssaamise poole ning kujundada samal ajal tarviliku tausta usuliste kogemuste, igatsuste ja Jumalaga kohtumise jaoks.

USULINE KASVATUS: MIS ON VASTUS JA KES SELLE ANNAB?

Minevikust tuleb õppida. Ajal, mil laste usulises kasvatuses mängis ülekaalukat rolli normatiivne põhiharidus ja teoloogia, oli neil vähem võimalusi areneda isiksusena. Üldjuhul olid vastused valmis veel enne, kui laps üldse jõudis midagi küsida. Tegelikke küsimusi õigupoolest ei kuulnudki ja oli aeg, mil keegi ei tulnud selle pealegi, et lastel võiks ka endal olla küsimusi. Nii toodeti marionette, mudeleid, rolle. Ons praegu midagi muutunud? Ma usun, et on, ja asi seegi: me pole vähemalt enam nii kindlad selles,

mis on õige. See ei ole häbiasi — toimumas on protsess, millega tuleb tegelda ja mis nõuab julgust ning perspektiivitunnet.

Me oleme niisiis kuulutajad: meil on suur kiusatus kuulutada, mis on hea ja kuidas seda teha. Üldjuhul oleme selles vallas vägagi tugevad. Pean silmas normaalset inimlikku kalduvust selgitada teistele, mida nad peaksid tegema, selle asemel et kõnelda eneseparandamisest.

Ka vanemad kipuvad oma lastele kuulutama, mida nood peaksid tegema — ja meie ülesanne on aidata neil sellest hoiduda. **Usu kuulutamine** on jutlustajate ja hingekarjaste, mitte aga lapsevanemate, kasvatajate ega õpetajate ülesanne. Kuidas aga kuulutavad usku hingekarjased? On neil julgust hinnata kriitiliselt omaenda mudeleid, teooriaid ning meetodeid? Kas nad hindavad oma kuulutuse väärtust usulise kasvatusse seisukohast? Viimane küsimus on väga oluline, sest see lihtsalt ei ole nii enesestmõistetav, nagu algul näib. Kas usu kuulutamine jätab ruumi lapse (keskkonna)tunnetusele? Mida me sellest tunnetusest ülepea teame? Kas me jagame seda? Kas adume, mis toimub, kui me selles keskkonnas kuulutame? Kas võtame arvesse, et sellel tunnetusel on tähtis osa lapse isiksuse arengus?

Me tõdesime, et õpetaja ei ole jutlustaja. Seega on usuõpetusel koolis ja üldse hariduses sootuks teistsugune iseloom. Selles mõttes pole muidugi midagi uut, küll aga tuleks meil uurida õpetamise dialoogilisi aspekte ning õpetaja positsiooni vanemate ning kiriku suhtes. Kes mida õpetab? On selge, et õpetamine võib toimuda nii kodus, koolis kui kirikus. Sellegipoolest on oluline täpsemalt määratleda, kus toimub **usu õpetamine**. Seal peab laps saama adekvaatse hariduse, mis sobib tema usulise arengu etapiga. Eeskätt peab õpetaja seda arengut silmas pidama. Seepärast töötab ta välja sobiva õppeplaani, metoodika, konteksti ja sisu. Ja see kõik peab sobima kokku laste ja noorukite kogemustega. Me peame sõandama uurida selles vallas avanevaid võimalusi, sest meie lapsed vajavad usulist kasvatust, mis haakuks nende arenguga. Me peame ka mõistma, et usuõpetus ei saa kunagi täielikult luua tingimusi usuliste kogemuste tekkeks. See saab ainult luua sobiva kliima ehk informatsioonilised eeldused. Tsiteeriksin Richardsit: “Laste õpetamise mõte ei ole piiblitõdede vahendamises ega nende selgeksõpetamises formaalsel (täiskasvanuliku mõtle-

mise) tasandil. Mõte seisneb hoopis selles, et töötada usu suur tõde ümber mõtteüksusteks, mida poisid ja tüdrukud suudaksid kogeda.” (1970.)

Loomulikult ei tohiks ükski õpetaja suhtuda kergekäeliselt lapse kui isiksuse arengusse. See aga tähendab, et mõnikord tuleb kasvatusele anda suurem panus, kui algselt arvati. Ma usun, et koolis peaks usuõpetuse õpetaja — oma põhitöö poolest — olema ühtlasi lapsele kõige lähedasemaks isikuks. Ent ma kahtlen, kas see tegelikult nii on.

Õpetamine ja kuulutamine on osa elust. Laste jaoks algab elu kodust, vanematest ja teistest pereliikmetest ning hõlmab hiljem järjest rohkem teisi suhteid. Ent elu avab end neile koduse olukorra kaudu. Seal ka kasvatatakse last, see tähendab — pedagoogiline suhe toimib koduski. Kui üldse kuskil, siis just nimelt kodus peaks usuline kasvatus olema osa igapäevasest elust: kodus peaks usk olema elav. Ometi leiame sealt tihti närvilised ja muretsevad vanemad, kes ei tunne end turvaliselt ega tõsiuslikult. Kui “usklik” on meie kodu? Sellele küsimusele pole kerge vastata, ja harva leiavad vanemad kogudusest kinnitust. Kirikus kuulevad nad, kuidas asjad *peaksid* olema — tegelikkuses on kõik aga teisiti. Kuidas me saame heita pilku vanemate maailmatunnetusse? Kas neil on võimalusi sellest rääkida? — **Usus elamine** on parim, mis lastele võiks osaks saada. Vanemad ja lapsed kasvavad koos; usus elades mõistavad vanemad arenguetappe, mida nende lapsed läbivad. See tähendab, et nulltapist alates on olemas pidev mõju, mille ulatust on raske hinnata, küll aga võib väita, et usulise arengu ja kasvatuse käigus teevad vanemad ja lapsed koos läbi harjumise, tähenduse andmise ja leidmise, jagamise ja valiku protsessi.

Neis kolmes elemendis — usu kuulutamine, usu õpetamine, usus elamine — võib kergesti ära tunda Richardsi “elutähtsa usukogukonna”: perekond, kool, kirik. Usuline kasvatus toimub selles kogukonnas ja nii vanematele kui lastele on toeks, kui kogudus tõepoolest elab oma religioosete veendumuste ja usu järgi.

JAATAMINE, SEISUKOHAD JA KASVATUS

Nüüd tahaksin usulise kasvatuses juures esile tuua jaatamise ja vaa-teviisi aspekti — need on olulises osas suhete kujundamisel, mille tähtsuse eeskujudena tõin esile artikli alguses. Lastel on vaja häid eeskujusid suhetest Jumalaga suhtlemisel ja Tema mõistmisel.

Jaatamine on inimeste- ja eeskätt vanemate ning laste vahelise armastuse konkreetne väljendus. Armastus on väga lai mõiste, mille raames tuntakse paljusid erinevaid armastuse vorme. Enamik meist on kahtlemata tuttav 1 Korintose kirja 13. peatükiga. Humanitaarteadustes käsitatakse armastust kui inimeksistenti esmast ja üldist vajadust; spetsiifilisemalt mõistetakse selle all tungi, millest tulenevad näiteks meie seksuaalimpulsid. Vanemate ja laste vahelises suhtes võtab armastus väga erilise vormi: see seostub sõltuvuse, lojaalsuse ning vastutusega. Armastus annab suhtele kindla värvingu. Selle suhte raames võib armastust kogeda ning mõista mitmeti: lapsevanem võib tõlgendada armastuse ilminguna tegu, mida laps tajub vägivallana, näiteks karistust. Meenutaksin siinkohal Eriksoni fundamentaalse usalduse kontseptsiooni. Seda võib võrrelda ka Bowlby mõtetega kiindumusest ema ja lapse vahelises suhtes: kui see kiindumus ei leia väljundit hili-semates suhetes, siis muutub ta häirivaks ja tekitab sümbiootilise sideme. See tähendab, laps jääb seotuks ning ahistatuks vanema emotsionaalsetest nõudmistest. Jaatamine kummatigi pole muud kui elementaarne dialoogiprotsess. Mainiksin siinkohal ainult põ-gusalt filosoofide Buberi ja Lévinas'i nimesid, kes kumbki omal viisil kõnelevad suhtest “mina” ja “teise” vahel. Meie maal on dr. Terruwe rõhutanud jaatamise olemust kui enda tingimuste-ta painutamist teise, see tähendab lapse poole. Hermeneutilises dialoogiprotsessis kaotame ennast, et jaatada teist. Usulises kasvatuses on sel mõttel väga oluline koht. Mida enam me näeme, kuis Jumal jaatab omasid, maailma ja iga inimest isiklikult, se-da enam veendume sellesama väärtuses oma laste jaoks — nad vajavad meie jaatust, ka oma usulistest kogemustes ning arengus.

Eri arenguetappide ja kasvatuslike mõjude kaudu avastavad lapsed seisukohtade tähtsuse. Esiailgu tajuvad nad ainult oma isiklikku seisukohta, ent lõpuks tuleb neil ju tõdeda, et see ei ole ainus. Emal, isal, vennal, õel ja klassikaaslastel on kõigil

oma isiklik arvamus asjadest. Esimese kuue või seitsme eluaasta jooksul ei suuda laps teist seisukohta omaks võtta. Ta ei suuda hoomata, et on olemas ka mõni teine võimalus või tähendus. Eks ole täiskasvanutelgi hilisemas elus probleeme seisukoha muutmiselega: näiteks mehe ja naise, kirikuõpetaja ja koguduseliikme vahel. Mis aga veel olulisem: laps peab jõudma äratundmisele, et pole võimalik elada ilma üldse mingisugust seisukohta võtmata. See käib niihästi piasjajade kui abstraktsemate kogemuste, ka Jumalasse uskumise kohta.

Milline seisukoht on aga õige? Roomakatoliiklik, luterlik, baptistlik, teie, minu seisukoht? — Kõik seisukohad on õiged, sest need on seotud isiksuse, tema identiteedi, tähenduste, mõtete, elulugude ja põhiküsimustega: seega on võimatu elada ilma oma seisukohata; võimatu on isegi evida seisukohta, mis poleks õige! Kasvatuse käigus seisab laps aga silmitsi oma vanemate seisukohtadega, mis võivad avalduda autoritaarses võimuses, demokraatlikumal kujul või hoopis *laissez-faire*-hoiakus. (Mina isiklikult pooldan väljakutsuvat hoiakut, mis on aga valmis muutuma — ka lapse mõjul, kellega kohtun.)

Vaatlesime usulise arengu etappe. Kuidas kulgeb nende etappide vältel usuline kasvatus? Igal etapil on üks põhiline hool, mis määrab meie suhtumise ja tegevuse: kuidas kõlab lapse küsimus? Seda kuulatades otsime paikapidavat tõlgendust, mis võtaks arvesse lapse arenguetappi, sellele omaseid emotsioone, suhteid ning seisukohti. Laias laastus võib öelda, et lapsed teevad usulise kasvatuse läbi järgmiselt:

- osalusest jagamiseni;
- jagamisest distantseerumise ja koostööni;
- distantseerumisest seotuse ja läheduseni;
- seotusest valikuni;
- valikust jagamiseni.

Aeg ja vanus, mil toimub üleminek ühelt teisele, ei ole üheselt määratud, vaid erinevad individuaalselt, sõltuvalt lapse kontekstist. Nõnda elame usus — võtame oma lastel käest kinni ja laseme neil ühtlasi kanda vastutust: respektseerime nende kahtlusi ja vastuhakku, anname neile järjest uusi ülesandeid ning jääme avatuks, “oleme Jeesuse Kristuse avatud raamatud” ja võimaldame neil ku-

jundada omaenese isiklikku suhtet Jumalaga. Kasvatusprotsessi käigus ei tohi kunagi lakata otsimast vastust kesksele küsimusele, kuidas kõlab lapse enda küsimus: sel kombel on lapsel pidevalt võimalik muuta protsessi, milles ta osaleb.

ELULOO TÄHTSUS

Inimese eluloo sügav väärtus on ilmne pärast seda, kui Gerkin USAs ja teised Euroopas määratlesid inimese kui loo, mida tuleks lugeda, ja pärast edusamme narratiivsetes ja hermeneutilistes teadustes, mille kohta prantsuse filosoof Ricoeur on öelnud, et nüüd võime rääkida “narratiivsest identiteedist”. Ricoeur kirjutas mõjuva essee “Elu narratiivi otsinguil” — väites, et kõik me otsime oma lugu. See sunnib tähelepanelikumalt suhtuma (auto)biograafilistesse uurimustesse ja teistesse narratiivinäidetes. Minul on olnud õnn uurida kuulsa kirikuks Augustinuse autobiograafiat.

Sakslane Jauss arvab hea autobiograafia väärtusi analüüsides, et “kristlikul ajajärgul on autobiograafia normatiivseks standardiks saanud eesmärk, et see peaks iseennast eitama: Augustinust lugedes peame mõistma ja tunnistama, et tõeline kristlane võib leida oma tegeliku mina ainult siis, kui kaotab mälestuse sellest, kes ta kord oli ja kelleks ta on saanud”. Ei saa eitada, et kristlikus traditsioonis on tugevasti rõhutatud “mina kaotamist” ja peetud seda kõrgeks elueesmärgiks: eks peetud ju märtrit kõigist ülemaks! Ometi polegi see nii lihtne. Mina kaotamine eeldab, et inimesel on “mina”, mida kaotada. See ongi hermeneutilise protsessi keskne teema: kuidas on võimalik oma mina kaotada? Ja samal ajal avastada, et on ülimalt oluline “mina” saavutada? Harjutamise mõttes tuleks kindlasti paluda lastel panna kirja oma elulugu.

Nüüd viin teid kunstivalda: ma usun, et just kunst on kõige kindlam viis jutustada lugu. Mis aga toimub, kui ma vaatan mõnd maali? Mis toimub, kui te loete raamatut või artiklit nagu praegu või vaatate filmi? Mulle näib, et siin võib rääkida omaksvõtmisest ja see on hermeneutikateaduse keskne teema. See tähendab, et ma ise teen omaks selle, mis oli mulle seni võõras või millest ma olin võõrdunud. Maal sarnaneb ses mõttes raamatuga, raamat skulptuuriga, skulptuur luuletusega ja nii edasi — kõigi puhul

neist peame astuma maailma, mida meile pakutakse, nagu ütleb Ricoeur. Sama lugu on ka iga lapse maailmaga — ja meiegi omaga. Jälgige end ja mõtelge oma loomeprotsessi üle, kui te midagi omaks teete. Ainult sel viisil on võimalik edeneda “mina” saavutamises ehk, Ricoeuri sõnul — “avardada oma mina”, sisenedes loo poolt pakutud maailma.

Ent astumaks sellesse maailma tuleb ühtlasi oma mina kaotada — see aga ei lähe niisama lihtsalt ega iga kord ühtmoodi. Autobiograafia või kunstiteose puhul on see mõistetav. Mis aga toimub siis, kui ma kohtan teist isiksust, teist “mina”, või lapsi, kelle usulise arengu ja kasvatuse eest ma olen vastutav? Siin tuleb meenutada Lévinasi “teise” epifaaniat: ma ei suuda põgeneda “teise” näo eest — ta astub mulle vastu eetika põhinormiga “ära tapa mind, lase mul elada”. See ongi jaatamise-küsimus, mida ma ei saa eirata.

CODA: HERMENEUTIKA DIALOOGILINE ALUS

Kui mu mina lugemise käigus avardub — omaksvõtmise läbi — siis võib väita, et see on tõepoolest dialoogiline protsess. Lugu kujuneb minu kohtumise vältel kunstiteosega. Pedagoogilise suhte puhul eeldab dialoog eeskätt vanema ja kasvataja, kooli- ja kirikuõpetaja täielikku pühendumust pedagoogilisele suhtele. Usuline kasvatus tähendab, et me teeme lastest osalised ja kaaslased, kes annavad oma panuse Jumala loosse meie maailmas, elus ja ajaloo ning on selle looga osaduses. Dialoogilises kasvatuses muutub lugu Jumala loost tõeluseks. Ainult dialoogi kaudu omandab osalus Jumala loos oma tähendusrikkad võimalused.

Seega peavad meie kasvatusmeetodid joonduma osalusele. Peame looma sobiva pinnase suhteks, mis võimaldaks laste pisketel individuaalsetel elusündmustel seostuda Jumala suure Loo-ga. Sel lool on meie elus halastav ja pakiline tähendus, kuigi meie kultuuris, igapäevaelus ja koguni kirikutes on see tõrjutud. Jumala loo kaudu on võimalik saada isiksuseks, selleks, kelleks ma olin määratud saama — selle loota kadunuksin ma anonüüm-

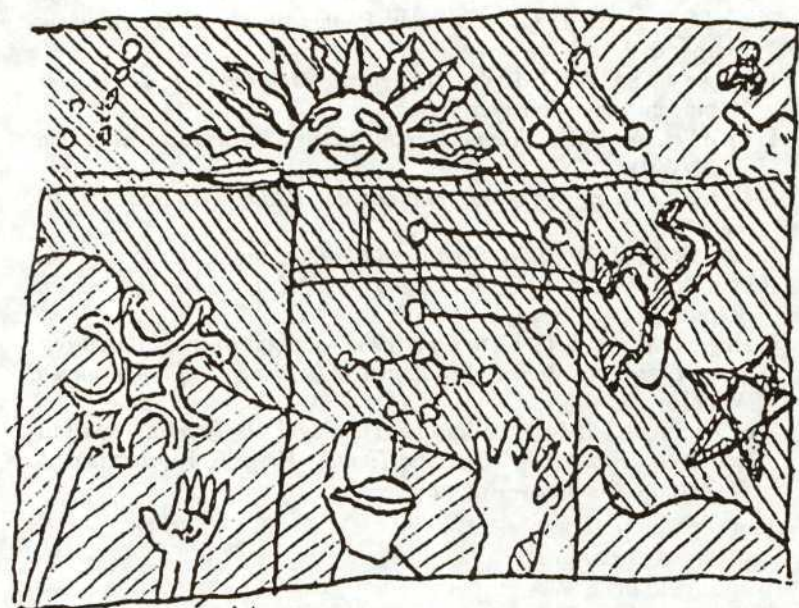
sesse ajalukku. Niisiis teeb dialoog meie ja meie laste isiklikud kogemused Jumala ja tema looga suhestamise kaudu tähendusrikkamaks. Siin on oluline vastastikuse mõistmise väljavaade: me vajame, et meid kuuldaks — meil on vaja perspektiivi, mille nimel, milles ja tänu millele elada, nii nagu selle annab ristiusk.

Kirjandus

- Adam, G. 1980. *Der Unterricht der Kirche*. Göttingen
- Baldermann, I. 1969. *Der biblische Unterricht*. Braunschweig
- Boehlke, R. R. 1962. *Theories of Learning in Christian Education*. Philadelphia
- Byrne, H. W. 1981. *A Christian Approach to Education*. Mott Media
- Eggers, Th. 1980. *Religionspädagogik studieren — Materialien zur Einführung*. Kosel
- Erikson, E. H. 1963. *Childhood and Society*. New York: Norton & Comp.
- Fangmeier, J. 1964. *Theologische Anthropologie des Kindes*. Zürich: EVZ-Verlag
- Fankhauser, A. 1957. *Das Wort Gottes als Kriterium der Pädagogik*. Zürich: EVZ-Verlag
- Feifel, E. (ed.) 1977. *Handbuch der Religionspädagogik*. Bd. I, II, III. Zürich: Gütersloh/Benzinger/Mohn
- Fowler, J. W. 1981. *Stages of Faith, the Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*. Harper & Row
- Garderen, C. H. van 1990. *The Day After — Philosophical Orientation on the Fundamental Questions of a Renewing Pastoral-Therapeutical Praxis*. Breda: University Seminary of Pastoral Sciences, Bredase Cahiers
- Garderen, C. H. van 1991. Transsendentaalne hermeneutika kui kontekstuaalse hingehoiu alus. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1166–1193
- Graendorf, W. G. 1981. *Introduction to Biblical Christian Education*. Woody Press
- Grom, B. 1976. *Methoden für Religionsunterricht, Jugendarbeit und Erwachsenenbildung*. Patmos—Göttingen
- Groome, Th. 1980. *Christian Religious Education, Sharing our Story and Vision*. San Francisco
- Heimbrock, H. G. 1984. *Lern-Wege religiöser Erziehung*. Göttingen
- Heimbrock, H. G. 1982. *Religionslehrer — Person und Beruf*. Göttingen

- Kohlberg, L. 1981. *Collected Papers on Moral Development*. Harper & Row
- Langeveld, M. J. 1968. *Studien zur Anthropologie des Kindes*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag
- Laapple, A. 1981. *Kleine Geschichte der Katechese*. München: Josel-Verlag
- Nipkov, K. E. 1982. *Grundlagen der Pädagogik*, Bd. I, II, III. Gütersloh
- Richards, L. O. 1970. *Creative Bible Teaching*. Chicago
- Richards, L. O. 1975. *A Theology of Christian Education*. Grand Rapids
- Ringel, E., A. Kirchmayr 1985. *Religionsverlust durch religiöse Erziehung. Tiefenpsychologische Ursachen und Folgerungen*. Wien
- Zerfass, R. 1974. *Praktische Theologie als Handlungswissenschaft*. — *Praktische Theologie Heute*. Hrsg. F. Klostermann & R. Zerfass. München—Mainz

JAC DE BRUYN (sünd. 1956) on omandanud Utrechti ülikoolis kasvatusteaduste doktori kraadi kliinilise pedagoogika alal ning seejärel juhtinud teraapilise sotsiaalhoolekande tööd kiriku ja kogukonna sotsiaalse heaolu fondis Bredas.

ŠAMAAN

LOODUSELOOD:

Linlik subjekt sõna ja looduse vahel

Svend Erik Larsen

Tõlkinud Tiiu Hallap

Lood loodusest tegelevad alati ühtede ja samade põhielementide, nimelt sõna, looduse ja subjekti vastastikuse mõjuga. Ometi on nad väga erinevad. Mõned kaitsevad hästi väljakujunenud või koguni ettemääratud harmooniat nende kolme komponendi vahel, mõned annavad edasi nende katastroofilist eraldumisprotsessi ja kolmandad püüavad veenda, et harmoonia, vahest uut laadi harmoonia taas jaluseadmine on hädavajalik ja isegi võimalik.

Aristoteles väidab *Poliitika* VII peatükis, et linnal, polisel, on looduslik (loomulik) alus — nii materiaalse ja sotsiaalse entiteedina kui ka olemuse poolest.¹ Sellest ajast saati on linnal olnud looduselugudes privilegeeritud seisund nii metafoorina kui sotsiaal-materiaalse üksusena. Ideaalne linn kehastab inimese ja looduse suhete ideaali. Hea linn on sama mis hea suhe loodusega: ta annab inimolendile tõelise inimsubjekti positsiooni ja määrab kindlaks kommunikatiivse ruumi, kus võib kuuldavale tuua ja omavahel vahetada sõnu, mis kannavad looduselugusid — filosoofias, teaduses ja kunstides. Kuid peale selle utoopilise linna pakub ka ajalooline linn väga kujukaid näiteid edukast või laastavast lähenemisest loodusele. Kus asjasse puutub linn, teevad inimese ja looduse omavahelise suhtlemise juhud läbi metamorfoosi — üksiksündmustest saavad üldistavad näited.

¹Aristotle, "Politica". — *The Works of Aristotle*, vol. 10, Oxford: Clarendon, 1921.

Selles kirjutises toon ma kõigepealt ühe näite 18. sajandist linna kasutamise kohta metafoorina, mis toetab harmooniateesi. Seejärel on tähelepanu keskmes 18. sajandi materiaalse linna roll kompleksi sõna-subjekt-loodus purustamises ja katsed taastada see uutes tingimustes. Ning kui ma lõpetan, siis olete kuulda saanud kahte lugu — ja kolmanda algust.

Linnametafoori võtab kasutusele Leibniz oma *Monadoloogias* aastast 1714, andmaks tuge väitele, et loodus on ettemääratud harmoonia monaadide vahel:

See kõigi loodud asjade seos või kohandatus iga üksikuga, ja iga üksiku [seos või kohandatus] kõigi teistega toob aga kaasa selle, et igal lihtsal substantsil on suhted, mis väljendavad kõiki teisi [substantse], ja et järelikult on ta universumi pidev elav peegel. Ja nii nagu sama linn näib eri külgedest vaadatuna täiesti erinev, ja on otsekui perspektiivide poolt paljundatud, niisamuti juhtub, et lihtsate substantside lõpmatu hulga tõttu on justnagu niisama palju eri universumeid, mis on siiski ainult üheainsa universumi perspektiivid, vastavalt iga monaadi erisugusele vaateväljale.²

Leibniz peab oma väidetes sõna-subjekti-looduse seost (ette)antuks. Ta osutab esmalt monaadidele kui mitte sõnade, siis vähemasti märkidenä, s.t väljendavate ja peegeldavate üksustena, kooskõlas selle arusaamisega sõnadest ja märkidest, mis oli valdav 18. sajandi keele- ja tähendusteooriates; seejärel keskendub ta subjektidele, s.o monaadidele kui lõpmata erinevate, dünaamiliste, individuaalsete, sihipäraste ja täielike universumite kandjatele; ning jõuab lõpuks looduse, selle ühe ja ainsa universumi juurde, mis hõlmab kõiki teisi ja mida väljendavad monaadid. Linn on metafoor, mis kätkeb ja väljendab seda harmooniat. Monaadid moodustavad linliku ühenduse. Niisiis Leibnizi tekstis — seega tema sõnades ja tema subjektiivsuse läbi — on loomulik harmoonia seotud Jumala loodud teleoloogilise loodusega. Ta illustreerib tuntud traditsiooni kristlikust diskursusest: ülistades loojat loodus, saad ise loomistöö osaks. Sõnas seod sa subjekti ja looduse ning muutud universumi peegliks nagu monaadid.

²G. W. Leibniz, "The Monadology". — *Selections*. New York: Charles Scribner's Sons, 1951, p. 544.

Thomas Traherne'i lihtsail sõnul 17. sajandi keskelt:

*See ülev hiilgus taevalael,
õhk tulvil võlu, elu,
kui jumalik, kui armas, sulnis ilu!
Jõi tähepaistest rõõmu meel
ning looja töö nii helge, puhtana
näis oma rikkuses,
kui peaks see kestvalt püsima
mu mõtetes.³*

LISSABON

Seda harmooniat tabas maavärin, mis leidis aset nelikümmend aastat pärast seda, kui Leibniz oli lõpetanud oma *Monadoloogia*. See juhtus linnas, mis oli niisama reaalne kui Varssavi ja talle sai osaks niisama reaalne ja purustav häving, kui oli sakslaste pommirünnak Varssavile. Kõigi pühakute päeval, 1. novembril 1755. aastal, hävitas Euroopa ajaloos seninägematu maavärin kuningliku Lissaboni linna. Kaks kolmandikku linnast lakkas olemast, hukkus 35 000 inimest — poolteist korda rohkem kui oli elanikke Kopenhaagenis 1750. aasta paiku. Suurlinn pörkas kokku suurkatastroofiga, mis tuli nagu välk selgest taevast — loodusest, ja pealegi veel väga erilisel pidupäeval. See ei saanud jääda üksikjuhtumiks, seda pidi tõlgendatama kui sümboolset sündmust, mis viitab looduse, Jumala ja inimsubjekti rolli uuele interpretatsioonile, ja kaudsemalt ka sõna ja looduse suhte uuele interpretatsioonile.

Ühe kõige tähelepanuväärsema interpretatsiooni esitas Voltaire oma luuletuses aastast 1756 *Luuletus Lissaboni hävingust ehk väite "kõik on hea" vaatlus*. See ja teisedki kirjutised levisid üle Euroopa kiirusega, mis mõneti ennetas tänapäeva elektroonilisi sidevahendeid. Nii nagu Tšernobõli tuumaavarii ja teised nüüdisaegsed inimese põhjustatud suurõnnetused, tõstatas Lissa-

³Thomas Traherne, "Wonder". — *The Norton Anthology of English Literature*, vol. 1. New York: Norton, 1974, p. 1553.

Värsid tõlkinud Ene-Reet Soovik.

boni häving küsimusi nii selle materiaalsete tagajärgede kui õnnetuse taga peituvate kavatsuste ja otsuste kohta. Miks Jumal meiega niimoodi talitas, millised olid tema kavatsused, mis on selle tähendus? Säärased sündmused ületavad lihtsalt juhtumi tasandi ja kasvavad materiaalset sümboolsega siduvaks tõsiasiaks, mis alustab iseseisvat elu mütoloogilisel tasandil, illustreerides looduse või kultuuri seisundit. Tänu sellele saab Voltaire kasutada Lissaboni hävingu kirjeldust teatava aksiooni uurimiseks. Aksioon ise pärineb Leibnizilt, kes väitis, et me elame parimas kõigist võimalikest maailmadest — sel lihtsal põhjusel, et kui Jumal oma lõpmatus tarkuses ja headuses oleks nende lõpmatu arvu võimalike maailmade seas, mis ta oma vaimusilmas nägi, ära tundnud mõne parema võimaluse, siis oleks ta selle ka realiseerinud meie maailmana.

Paljude kirjutajate silmis kinnitas Lissaboni katastroof igivanu religioosseid-teleoloogilisi kosmoloogiaid ja oli kooskõlas maailmapildiga, mida esindas Leibniz. Nagu Soodom ja Komorra, on ka rusudeks varisenud Lissabon Jumala hoiatusmärk inimestele, et nad on Temast ära pöördumas. Looduse harmoonia mitte ei varise kokku, nagu mõned vahest arvavad, vaid kaitseb end raskerelvadega.

Voltaire aga asub teisele seisukohale ja esitab paar häirivat küsimust. Kuidas olla nende süütute Lissaboni lastega, kelle maa endasse neelas? Kui Lissabon peab olema hoiatus, kuidas jääb siis nende linnaelanikega, kes rusude all hukuvad? Neile ei jää võimalust hoiatusest õppust võtta ja paremat elu elama hakata. Kas nad kadusid igavikku ellu jäänud mõistmatute nimel, kes saavad küll võimaluse oma elu ümber kujundada, aga vahest ei hooligi hoiatavatest märkidest? Nende surm võis ju olla mõttetu. — Voltaire'i kindel usk ettenägelikku harmooniasse ja universumi kavakindlasse kujundusse saab hoobi, millest on raske või isegi võimatu toibuda. Voltaire'ile tundub mõistlikum omaks võtta idee, et looduses valitsevad meelevaldsed ja ettekatvematema struktuurid ning et tegu pole kindlasti mitte parimaga kõigist võimalikest maailmadest. Küll aga ainukesega, mis meil inimestel on.

Voltaire lõpetab oma luuletuse väljamõeldud isiku — mitte-kristlase, muhamedi kaliifi — sõnadega. Ironia on selles, et

just tema on see, kes pöördub inimsoo nimel Jumala poole ja iseloomustab teda:

*“Oo vägev kuningas kesk oma mõõtmast,
luba, et täiendan su hiigla-omandust:
võta nii rumalus kui vead kui valukisa.”
Et lootus puudu jäi, polnud täielik lisa.⁴*

Viimane rida on Voltaire'i enda kokkuvõte. Lootus on pigem selliste ebatäiuslike ja puudulike olendite tarvis nagu inimesed, mitte Jumalale. Kõikvõimas ja kõiketeadev ei vaja lootust. Seepärast on inimeste võimuses — nende privileegiks ja vastutuseks — muuta halb heaks, näha, kus ja millal on tarvis muudatusi, luua korda maailma seosetute asjade vahel, saada üle eksimustest, kahetsusest ja võhiklikkusest. Looduses võib ju valitseda kord, kuid inimese kohus on see ära tunda ja teha ta nähtavaks ja saavutatavaks. Lootus on meie subjektsuse olemus, meie loomus. Looduse kulg lasub üldjoontes inimsubjekti loomusel, mitte vastupidi, nagu Leibnizi ja tema eelkäijate teleoloogilises maailmakorras. — Me oleme astunud uut laadi suhtesse subjekti ja looduse vahel.

Aga kuidas on sõnaga? Ma võtan lühidalt kokku traditsioonilise seisukoha, mida kordab Leibniz, enne kui pöördun selle juurde, mida esindab Voltaire. Johannese evangeelium ütleb: “Alguses oli Sõna, ja Sõna oli Jumala juures, ja Sõna oli Jumal.” Ja esimest Moosese raamatust saame teada, et kõigepealt valgus ja seejärel ülejäänud maailm luuakse Jumala sõna läbi. Jumala sõna on looduses. Järelikult on loodusel tähendus, ta on otstarbekohane; looduse kulg esitab end märkidena, mis osutavad Jumala kavatsustele. Loodus “kõneleb” meiega, nagu Ralph Waldo Emersoni “Looduses” aastast 1836:

Ent igal ööl ilmuvad need ilu saadikud ja valgustavad universumit oma manitseva naeratusega. [---] Loodus ütleb — ta on minu loodud olend. [---] Ma olen Jumala lahutamatu osa. [---] Suurim rõõm, mida pakuvad metsad ja väljad, on vihje inimese ja taime salajasele

⁴F. Voltaire, “Poème sur le désastre de Lisbonne, ou examen de cet axiome: “Tout est bien.” — Repr. in: Fr. J. Crowley (ed.), *Voltaire's Poème sur la loi naturelle*. Berkeley: University of California Press, 1938 [1756].

Tõlkinud Ain Kaalep.

seosele. Ma ei ole ükski ega tundmatu. Nemad noogutavad mulle ja mina neile.⁵

Loodus võtab üle inimliku käitumise, isegi kui toimib surnute foonil nagu Thomas Gray "Külakalmistul kirjutatud eelegias" aastast 1745 — kui viidata vaid ühele näitele tervest leegionist:

*Ei tuuleõhu viiruk koidu eel,
ei saras sädistava pääsu hüüd,
ei sarvekandja, kikka kime keel
neid muldsest süngist tõusma sunni nüüd.*⁶

Ent olulisim pole sääraustes kujutluspiltides mitte see, et loodus on inimese nägu, vaid et Jumala sõna kohalolu looduses lubab inimesel — ainsal olendil, kes valdab verbaalset keelt loomu poolt — suhelda loodusega inimmoistetes ilma õppimata. Sõnad ei loo subjekti ja looduse vahel seost mitte mingi kolmanda sõltumatu instantsina, vaid kui mõlema ühine iseloomulik tunnus.

Seepärast on keskaegne võrdpilt loodusest kui raamatust, Looduse Suurest Raamatust, väga mõjuv ja elujõuline, nagu on üksikasjalikult näidanud Hans Blumenbergi *Maaailma loetavus*.⁷ Me kohtame seda metafoori veel nii hilja kui John Clare'i 1840. aastatest pärit luuletuses "Looduse hääl", ning tänaseni kannab selle jälgi süvaökoloogia. Siin Clare:

*Hääl looduse justnagu Looja hääl
mind igas lilles kõnetab ja puus,
sest õhkub tema au ja vägevus.
On loodus raamat, millest loen ja näen
ma ilu õppetunde [---]*⁸

⁵R. W. Emerson, "Nature". — *The American Tradition in Literature*, vol. 1. New York: Norton, 1967 [1836], p. 1065ff.

⁶Thomas Gray, "Elegy Written in a Country Churchyard". — Louis Simpson (ed.), *An Introduction to Poetry*. London: Macmillan, 1967 [1845], pp. 156–160.

⁷Hans Blumenberg, *Die Lesbarkeit der Welt*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1986.

⁸John Clare, *Selected Poems*. London: Everyman, 1984, p. 185.

Leibnizi *Monadoloogia* aluspõhjaks on monaadide ekspres-iivne iseloom, alates kõige alamast monaadist kuni kõikehõlma-va Jumal-monaadini välja. Iga monaad on otsekui sõna looduse raamatust, mille saab transkribeerida tema nõndanimetatud *Characteristica Universalis*'e elemendiks — universaalsesse loogilis-matemaatilisse semiootilisse süsteemi, mis väljendab kõiki sub-stantse ja nende seoseid kogu universumis. Leibniz oli selle süs-teemi üle mõtteid mõlgutanud noorusest peale.⁹ Kuid see kaob ühe hoobiga ja lõplikult Lissaboni rusude alla. Voltaire hakkab kõnelema uut keelt — inimese lootuse, mitte Jumala tahte keelt. Inimolend, kes saab innustust Voltaire'i lootusest, hakkab kuu-lama rohkem omaenese kui looduse sõnu. Tal puudub vahetu ligipääs loodusemärkide interpretatsioonile.

Muidugi on loodusel ikkagi olemas kord, vorm. Loodus ei ole kaos. Ainult et märke, millest koosneb looduse keel, ei peeta enam sõnadeks, mis kätkevad ja väljendavad Jumala kavatsusi ja mida keelt valdavail olendeil tuleb tõlgendada. Galilei nägi seda sel-gesti, kui sõnastas moodsa teaduse koidikul gravitatsiooniseaduse, mis oli otseses vastuolus aristotelliku nägemusega maailmast kui lõpp-põhjuste põimingust. Tema dialoog kahe maailmasüsteemi teemal aastast 1632 on pühendatud Toskaana suurhertsogile, ühele Medicite seast, kellest hiljem sai paavst Urbanus VIII. See-pärast viitab ta targu looduse raamatule, ehkki eitab pidevalt selle vana tähendust. Jumal pole põhimõtteliselt enam mitte kavakind-la korra looja või hoidja, vaid õigeid proportsioone tundev osav arhitekt:

See, kes vaatab kõrgemale, on väärilisem, ja looduse suure raa-matu lehitsemine (mis on filosoofia õigeaks objektiks) on viis oma pilgu ülendamiseks. Ja ehkki kõik, mida me iganes sellest raama-tust loeme, on kõikvõimsa Meistri looming ja seega suurepäraselt proportsioonis, on kõige sobivam ja väärilisem ikkagi see osa, mis teeb Tema maailma ja Tema kätetöö meie pilgule kõige selgemalt nähtavaks.¹⁰

⁹Loogika ja metafüüsika seos on Leibnizi-alases kirjanduses sageli korduv teema. Vt nt G. H. R. Parkinson, *Logic and Reality in Leibniz' Metaphysics*. Oxford: Oxford University Press, 1965.

¹⁰G. Galilei, *Dialogue Concerning the Two Chief World Systems*. Berkeley: University of California Press, 1962 [1632], p. 3.

Oma varasemates töödes teaduse teooria kohta sõnastab ta selgemini nende suhete iseloomu, mis meil tuleb välja valida kui looduse raamatu kõige silmapaistvam osa, ja mis järk-järgult kahandavad nii sõnade kui Jumala rolli:

Filosoofia on kirja pandud raamatusse, mis on jätkuvalt meie silme ees valla (ma räägin universumist), ent seda ei ole võimalik mõista, õppimata kõigepealt mõistma tema keelt, tundmata tähti, milles ta on kirja pandud. See raamat on kirjutatud matemaatika keeles, ja tema tähtedeks on kolmnurgad, ringjooned ja teised geomeetrilised kujundid, milleta inimesel on võimatu aru saada, mida ta ütleb.¹¹

Geomeetrilised kujundid ei saa väljendada intentsioone nii nagu sõnad, geomeetrilised kujundid ei ole inimitaibule vahetult ligipääsetavad, nad tuleb kõigepealt ära õppida, ja seepärast on meie loodusemõistmine seotud mehaaniliste printsiipide tundmisega. Inimesed ei ole enam looduse osa selles mõttes, et neil oleks loomuomane võime loodusega vahetult suhelda. Nõnda on ka need märgid, mida Leibniz tahab kasutada looduse raamatu ümberkirjutamiseks, *Characteristica Universalis*, määratletud arvudena ja matemaatiliste suhetena, mitte sõnadena, ehkki ta usub, et kui matemaatiline *calculus* on kord korralikult formuleeritud, siis väljendab see vaatamata oma meelevaldsele seosele substantsidega lõpuks ikkagi Jumala kavatsusi.¹²

Francis Bacon esitab oma *Novum Organum*'is (1620) veelgi söakama väite (teose pealkiri vihjab Aristoteelse loogikateoste kogule). Baconi järgi ei ole looduse kord või vorm enne lõpule viidud, kui inimese sekkumine ta päevavalgele toob. Inimese loodud struktuuride põhimõtteline meelevaldsus ei viita mitte loodusest hälbimisele, vaid on just otseteeks looduse juurde. Seepärast võib looduse ajalugu ja tehnoloogia ajalugu samastada:

Inimese ülesanne ja võime on genereerida ja esile kutsuda keha-de uut loomust või uusi loomuseid. Inimtunnetuse ülesanne ja eesmärk on avastada antud loomuse vorm ehk tema tõeline (liigi)eripära ehk loomust-loov loomus. [---] Looduslugu on seepärast kolmesugust [---] loomulike nähtuste ajalugu, ebaloomulike nähtuste ajalugu ja kunstide ajalugu, kus viimast ma nimetan ka mehaani-

¹¹G. Galilei, *Opere*. Milano: Ricciardi, 1953, p. 121.

¹²Vt G. W. Leibniz, *Logical Papers*. Oxford: Oxford University Press, 1966, p. xvii.

liseks ja eksperimentaalseks. Kuid ma ei väida, et neid kolme tuleb käsitleda lahus.¹³

Säärase lähenemisviisi tagajärg on see, et inimese loovus ülen-datakse Jumala aktide tasemele, ja seega me näeme ennetatuna Voltaire'i poemi lõpus väljendatud lootust:

See, kes tunneb vorme, haarab Looduse ühtsust üksteisest täiesti erinevates substantsides, ja võib tänu sellele avastada ja produtseerida tagajärgi, mida pole kunagi varem produtseeritud. [...] Ja **lootuseks** [minu rõhutus. — S. L.] on veel teinegi alus, nimelt see, et mõned juba tehtud leiutised on olnud seda laadi, et enne kui nad välja mõeldi, oleks kellelegi vaevalt pähegi tulnud neist vähimatki aimata; nad oleksid välja naerdud kui võimatud.¹⁴

Kui me oleme selle mõtte täielikult omaks võtnud, siis saavad meist kogu maakera peremehed, "me saame oma suuruselt võrdseks laia maailmaga"¹⁵.

Kui Voltaire lahutas inimese loodusest, siis hülgas ta ka võrdpildi looduse raamatust, mis on kirjutatud intentsionaalses keeles — märkides, sõnades —, mille vahendusel inimene ja loodus võiksid astuda suhtlusse, mis põhineb looduse immanentsetel printsiipidel. Selle asemel tarvitatakse nüüd inimkeelt selleks, et isekeskis looduse printsiipide üle vestelda, kusjuures need printsiibid ise on puhtkvantitatiivse ja operatsioonalse iseloomuga. Mõtestatud seos on inimloomuse saadus, mis põhineb looduse geomeetrilistel ja mehaanilistel omadustel, mida me võime tundma õppida teadusliku ettevalmistuse käigus, mitte aga vahetu kogemuse ja kommunikatsiooni kaudu. Globaalse ja isegi universaalse tunnetuseni jõudmiseks peame kõigepealt võtma vaatluse alla inimese loomuse, inimkeele ja seejärel looduse. Siin tendab silmapiiril juba Immanuel Kant oma kõhedusttekitavate küsimustega *Puhta mõistuse kriitikas* (1781): kuidas on võimalik kogemus, kuidas on võimalik objektiivselt tõene teadmine?¹⁶ Nende küsimustega jõuab esimene minu looduselugudest lõpule.

¹³Francis Bacon, *Novum Organum*. Chicago: Open Court Editions, 1994, p. 133, 301.

¹⁴Bacon, *op. cit.*, lk 135, 113.

¹⁵Bacon, *op. cit.*, lk 306.

¹⁶I. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975 [1781].

PARIIS

Tähelepanu nihkumine inimest hõlmavalt looduselt loodust hõlmavale inimesele ilmneb selgesti ühes teises linnaga seotud looduseloos. Selles kontekstis on 18. sajandi teiseks suureks sündmuseks peale Lissaboni maavärisemise Prantsuse revolutsioon. Selle põhisündmused leidsid aset Pariisis, kuigi allikaks oli maa ja võimu feodaalne jaotus, ja kogu 19. sajandi vältel säilitas Pariis Revolutsioonide Revolutsiooni keskme sümboolse tähenduse. Religioon ühiskonna alusena heideti kõrvale, selle asemel ülistati 14. juulil 1790 Marsi väljakul Natsiooni, *la patrie*'d ja Vaba Indiiviidi: alguses olid loomulikud inimõigused, mitte sõna ja Jumala loomistöö.

1789. aasta augustis, revolutsiooni alguspäevil, mil ta oli veel tulvil energiat ja juubeldust, kirjutas saksa kirjastaja Joachim Heinrich Campe kirja, milles kirjeldab Revolutsiooni keskuse keset: Palais Royali Pariisi südames. See koht oli liberaalsete poliitiliste manifestatsioonide paigaks: siin süütas Desmoulins 12. juulil 1789. aastal oma lõõmava ja mässulise kõnega revolutsioonitõrviku. Kuid Palais Royal oli ka avalik lõbustuspaik: siin pulbitses kaasaegne anonüümne, väheste ametlike piirangutega linnaelu — hasartmängud, mood, kaubandus. Kui piirkonna lihtsad puitehitised 1827. aastal maha põlesid, asendati need 19. sajandi ühe ime, *Galerie d'Orléans*'iga, maailma esimese ostukeskusega, kus absoluutne sisekeskkond välistab looduse ebastabiilsed ja kontrollimatud muutused ja kommertsialiseerib kõik, mis jääb sissepoole.

1789. aastal oli Palais Royali vana aed revolutsioonieelse ja revolutsiooni algusaegade Pariisi peamiseks kohtumispaigaks:

Seda aeda [---] nimetatakse õigusega ja rohkem kui ühes mõttes *la capitale de Paris* ja seda ei peeta mitte ainult linna, vaid kogu kuningriigi keskpunktiks. [---] Isegi kui keegi poleks sünnist saati sellest imepärasest ja maagilisest paigast iial korrakski lahkunud, ikkagi võiks ta õigustatult väita, et tema maailma- ja inimestetundmine, niisamuti nagu kõikvõimalike naudingute ja rõõmude tundmine — välja arvatud rõõm loodusest — on võrreldav selle omaga, kes on kogu maakera risti ja põiki läbi käinud. [---] Niipea kui ta siseneb siia, lakkab pariislane olemast prantslane; temast saab mõneks ajaks täielik vabariiklane, kosmopoliit, kes ei tunnista enam

mingeid tsiviil- ega muid konventsionaalseid piiranguid, enam ei seo teda mingid ahelad.¹⁷

Kõigi sotsiaalsete jaotuste ja erinevuste tühistamine Palais Royalis teeb sellest Campe jaoks revolutsioonilise Pariisi tõelise keskpunkti; ja mitte ainult Prantsusmaa ühiskondlikust korrast, vaid üldse igasugusest ühiskondlikust korrast üle olemine teeb sellest maagilise, üleloomuliku koha. Loomulikuma kui loodus ise. Sellest saab universumi kese, ja ta universaalne humaanne iseloom teeb temast keskuse inimlikel tingimustel, see tähendab inimloomuse põhjal: vaba indiviidi loomuse põhjal, kangelase pinnal, kes kerkis esile Galilei ja Baconi mõttest ja Voltaire'i kaudu tajus lootuse impulssi — mitte lootust sobida Jumala plaanidega, vaid lootust täielikult realiseerida oma inimlikku potentsiaali.

Seepärast ei vähenda looduse nautimise võimaluse puudumine, mida mainitakse vaid sulgudes, Palais Royali kogemuse universaalsust. See on tühine detail. Loodus on vaid üks inimese elumaailma dimensioone, mitte selle aluspõhi. Sõna, subjekti ja looduse vahelise uue seose kese on linlik. Inimese sõna — nii nagu näiteks sõltumatus ja inimõiguste deklaratsioonides ja *liberté-fraternité-égalité* loosungis — loob subjektid vabade indiviididena nende oma loomuse alusel. Ülejäänud looduse võib lisada või jätta lisamata kui ühe meelevaldse lisanaudingu. Inimene naudib loodust selle sõna täies tähenduses: kasulik tööks, meeldiv puhkuseks.

Suhtumist loodusesse kui teatavasse erinaudingusse ja mitte kui fundamentaalsesse või põhjanevasse kogemusse on väljendatud ka 18. sajandi lõpupoole — Edmund Burke'i ülevuse mõistes ja Immanuel Kanti rohkem väljaarendatud *das Erhabene* mõistes. Laskumata nende kontseptsioonide üksikasjadesse, tahaksin püsida Kanti idee kahe aspekti juures, nii nagu neid selgitab *Otsustusvõime kriitika* (1790).¹⁸

Kõigepealt on olemas erinevus ilusa (*das Schöne*) ja üleva (*das Erhabene*) vahel. Mõlemad on looduse kogemise, mitte looduse

¹⁷Johann Heinrich Campe, *Briefe aus Paris zur Zeit der Revolution*. Braunschweig: Schulbuchhandlung, 1790.

¹⁸I. Kant, *Kritik der Urteilskraft*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975 [1790].

kui säärase omadused. Ilu kuulub Traherne'i, Gray, Emersoni ja Clare'i loodusekogemuse juurde — see on kogemus inimvälisest loodusest, mis on inimesele vahetult ligipääsetav ja inimesega kooskõlas, kuid silmas pidamata ta kasutatavust. Ilu kogetakse erapooletus lähenemises. Ülev seevastu on kogemus, mis ületab inimlikke proportsioone — “tohutu-suur” ehk *matemaatiline* ülevus, ja/või inimlikke jõudusid — “tohutu-võimas” ehk *dünaamiline* ülevus. Mägi ja maavärisemine on näideteks neist. Niisiis on üleva kogemine ühtaegu kohutav ja nauditav, ähvardav ja joo-vastav.

Teiseks viib üleva kogemine vabaduse tunnetamiseni, sest ületab kõik standardid ja kategooriad, mida inimkogemus suudab määratleda ja hoida, — ent on sellegipoolest vaieldamatult reaalne. See on Isak Dineseni sõnutsi “väljaspool kujuteldavuse piire, ent kogemise piires”.¹⁹ Me leiame end kontekstist, mil puudub kontekst — objekt, mida ei saa võrrelda mitte millegi muuga, kogemus, mida ei saa seostada ühegi teadaoleva standardiga. Siinkohal Kant kõhkleb: kas see vabaduse kogemine sunnib meid tunnistama nende fenomenide autonoomiat, mis on sünnitanud selle kogemuse, see tähendab, looduse autonoomiat? Või õhutab see meid ülistama omaenese jõudu absoluutse vabaduse kogemise kaudu, see tähendab — anduma oma vabaduse autonoomiale? See jätab inimsubjekti, vaba indiviidi, tühiruumi: ta ei tea, kas see vabadus määrab ta üksindusele või paigutab loodusesse, ja tal ka puuduvad sõnad selle mitmetähendusliku vabaduse jaoks, sest et see, olles küll reaalne, ületab inimliku kujutlusvõime. Ta muutub maagiliseks nagu Palais Royal Campe kirjelduses. — See on minu teise loo lõpp — lahtine nagu esimesegi oma, ja viib meid sestap edasi kolmanda loo juurde.

STRASBOURG

Kolmas looduselugu on ise veel lõputa. See üritab jutustada meile uuest seosest sõna, subjekti ja looduse vahel — pärast seda, kui Leibnizi ja teiste julgustava harmoonia on purustanud Lissaboni

¹⁹Isak Dinesen, *Out of Africa*. New York: Vintage, 1985 [1935], p. 398.

maavärin ja Voltaire'i antud tõlgendus sellele. Jumala sõna ei muunda loodust enam raamatuks, kust inimesed saaksid lugeda tõe oma seisundi kohta universumis. Määratud ja määratletud omaenda kogemuste korra kaudu, ei leia inimsubjekt looduse jaoks sõnu väljastpoolt, vaid peab kõnelema omaenese loomuse ja taotluste keeles. Niisugusest antropotsentrilisest lähtekohast määratletakse ja kujundatakse nüüd loodust. Neil tingimustel on subjekti seisundi kaotamine fataalne: ei looduses ega kuskil mujal pole enam paika, kus inimolend võiks leida oma õige koha ja täita oma tegelikku funktsiooni. Kuna tema subjektsus on köidetud ta oma sõnade külge, tabab teda selle seisundi kaotamise korral vaikumine. Loodus ja inimene kui subjekt kaovad sellega ühte ja samasse kuristikku. Ka seda looduslikku ja eksistentsiaalset draamat etendatakse linna laval.

Kosmopoliitlik taani poeet Jens Baggesen sai sügavat innustust Kantilt, kelle eesnime Immanuel ta üle võttis; Prantsuse revolutsiooni algusaegadel oli ta rahutu rännumees, külastas Pariisi ja lõi õhinal tantsu Bastille' varemeil. Hiljem abiellus ta šveitsi luuletaja Albrecht von Halleri lapselapse Sophiega. Haller kirjutas Alpide-teemalise luuletuse *Die Alpen* (1729), mis sai 18. sajandil tuntuks kogu Euroopas ja mida anti korduvalt välja. Ka Baggesen ise kirjutas saksa keeles pika luuletuse Alpidest, *Parthenais oder die Alpenreise* (1803). Alpid olid moes.

Aastail 1792–1793 avaldas Baggesen oma daidaloslikest Euroopa-reisidest raamatu *Labürindid*, mis oli kirjutatud *Sentimentaalse teekonna* stiilis. Linnad on tema reisi tähtsaimad peatuspaigad, ja ülevaade külaskäigust Strasbourgi on raamatu üks kõrgpunkte. Kulminatsioon saabub katedraali torni jõudnult. Siin toimub kohtumine ülevaga. Kuna ülevus pole mitte looduse, vaid teatud kogemustüübi omadus, siis ei pruugi torni tõusmise ja Alpide mäetipu otsa ronimise vahel mingit vahet olla. Ent järgnegem Baggesenile Strasbourgi, enne kui pöördume tagasi mägedesse.

Kõigepealt läheneb ta kirikule tänava tasapinnal:

Me läksime otseteed *Münster*'i juurde (vana katedraali suurepärase nimi), ilma et ahvatlevad plakatid, kõrtsid, kohvikud või raamatu-kauplused oleksid suutnud meid meie vagalt teekonnalt kõrvale kal-

lutada, — ja leidsime end äkki otse torni tohutu fassaadi eest või õigemini tema alt.²⁰

Subjekti lõhestumisele on siin vaid vihjatud, seda pole selgesti välja öeldud: ühest küljest on tegevuses vaatlev subjekt, kes paneb tähele linna meelikõitvaid üksikasju, teisest küljest kõn-div subjekt, kes on täielikult süvenenud ja kõrvalekallutamatu ning ei märka midagi enda ümber. Hiljem muutub see lõhe radi-kaalsemaks — kuid esmalt kohtub ta kirikuga. Talle tuleb pähe võrdlus mägedega, mis on valatud kantiaanlikesse matemaatilise ja dünaamilise ülevuse kategooriatesse:

Milline kaal! Milline kõrgus! Milline tohutu *kivi eepika!* Kas Maa on võimeline seda kunstlikku mäge kandma? Kas ei varise ta hirmuäratava kolossi jalge all kokku? [---] On see vaade meeldiv või ebameeldiv? Võimatu otsustada. [---] Üllatus, põnevus, õudus, mida ta esile kutsub, vangistavad su meele, kuigi teevad talle ka haiget.²¹

Oma vastuolulistest tunnetest õhutust saanuna, rõõmsast eru-tusest värisedes astub ta kirikusse ja tõuseb päris torni tippu:

Mu põlved värisesisid, kuum higi muutus külmaks, mul polnud enam jõudu, ma peaaegu nõrkesin, sellal kui kogu elav maailm kadus mu jalge alla — aga ma kogusin kogu oma kaduva jõu krampliku energiaga kokku — ja nüüd! Milline võit, milline taevas, mis paneb pea ringi käima...

Kogu *Strassburg* kõigi oma ehitistega (pelgalt mahatrambitud sipelgapesa), kogu oma askeldavate tööliste, jalakäijate ja marssiva-te sõjaväeosade tunglemise ja käraga, ümbritsetud loendamatutest väiksematest küngastest, küladest, metsadest, maamajadest — kõik see piiritu pind lookleva Reini jõega, Elsass, Baden ja Breisgau, mida raamivad Lothringeni ja Schwarzwaldi mäed — on kaardina laotunud sügavale mu laskuva pilgu alla! Triumf! Nii vaearikas ja hädaohtlik on tee *enesega rahuloluni*; ent nii joovastav on vaade säravalt tipp! [---] Kummaline, kohutav, taevalik tunne! Ei! Iial pole ma nii vastupandamatult võimsalt tunnetanud jumalikku! Kas mu meeled on veel alles? Ma ei näe midagi! Ma ei kuule midagi!

²⁰Jens Baggesen, *Labyrinten*. Copenhagen: Gyldendal, 1968, [1792–1793], 288.

²¹Baggesen, *op. cit.*, lk 289.

Ma ei tunne midagi! Ma ei puuduta midagi! Kõik on tühjus mu ümber — kõik on lõpmatu ruum, kujutletamatu sügavik...²²

Selle kontsentreeritud transtsendentaalse kogemuse kirjeldus on suunatud pigem subjektiivsetele tunnetele kui seda emotsionaalset reaktsiooni esilekutsuvale objektile. Ning kui ta vaimusilma ette ilmub Jumal, siis otsustab Jumala kohalolu tema emotsioonide intensiivsus ja mitte vastupidi.

Ülalt avaneva vaate kirjeldus algab selgesti struktureeritud ülevaatega ümbrusest. Maastik on korrastatud nagu kaart — linnast kui keskmest liigutakse kaugemale, küladesse, ja lõpuks kaugete küngaste ja mägedeni. Ent samal ajal on maastik häirivalt piiritu, ta sisaldab looklevat jõge, asjad muutuvad loendamatuks, ning maastikuelemendid deurbaniseerivad ja dehumaniseerivad linna, millest ei saa mitte lihtsalt sipelgapesa, vaid mahatrambitud sipelgapesa. Kogemus tornis on ühtaegu tema vaimse ja kehalise tõusu kulminatsiooniks, ning leheküljelt leheküljelt muundub see ekstaatiliseks enesetajumiseks, puhtaks iseenese kohalolu tajumiseks olendina, kes heidab minema kõik sidemed teiste olendite või asjadega. See on see, mis on ülev ja võrdne mis tahes looduskogemusega.

Pole ime, et Baggesen viitab mägedele ja kivimassiividele. Need olid ülevuskogemuse embleemiks — eriti Alpid. Kuid tornigi ei ole Mont Blanci väikesemõõduline aseaine. Nad on samal tasemel, sest vallandavad ühe ja sama kogemuse. Ei kavakohane loodus ega geomeetiline loodus vii samasuguse eelduseni inimkogemuse ja looduse suhte radikaalsest meelevaldsusest. Mõlema seisukoha järgi vormub loodus erineval määral inimsekkumise tulemusena, ja sageli pole võimalik näha, kus lõpeb looduslik ja algab kultuuriline. Kuid piir on olemas, isegi kui seda pole võimalik täpselt tabada — määratud kas siis Jumala tahte või inimese piiratud oskustega.

Alpide roll tegi 1780. aastatel läbi põhjaliku muutuse. Eelkõige tänu sellele, et esmakordselt ajaloos astus inimese jalg päris Mont Blanci tipule. Horace Bénédict de Saussure, kuulsa lingvisti Ferdinand de Saussure'i vanaisa, tõusis koos paari sõbraga tipule 14. augustil 1787. Mont Blanc polnud lihtsalt mingi tava-

²²Baggesen, *op. cit.*, lk 298jj.

line kalju, ja Alpid polnud päris tavaline mäestik.²³ Sajandeid oli Alpe käsitatud peaaegu mütoloogilise fenomenina — loodusliku ja kultuurilise, kui mitte müütilise piirina roomlastele: ladina eesliited *trans-* ja *cis-* olid suure semantilise koormusega, ning tõusta mõnele Alpide tipule või ületada Alpe tähendas väljakutset, mis peaaegu ületab inimlikke võimeid.

Alpid sümboliseerisid niisiis üleiniimlikku presentsena inimese maailmas. See oli ühtaegu nii materiaalne kui sümboolne reaalsus, märk looduses, mida inimestel tuli tõlgendada, määratlemaks oma tagasihoidlikku seisundit universumis. Säärane oli Alpide roll looduse kavakohasuse kontseptsiooni raames. Sellest vaateviisist lähtuvalt kasutas Albrecht von Haller linna kujundit, et seletada Alpide tähendust oma didaktilises luuletuses *Die Alpen*.²⁴ Linn, vastandatuna Alpidele, oli inimliku ahnuse ja korrupsiooni asupaik, kus inimesed unustasid, et olid loodud Jumala näo järgi, selleks et elada alandlikku, kuulekat ja töökat elu. Alpid ise olid Halleri järgi tegelikult jagatud kaheks. All orgudes olid inimesed seadnud end elama mittelinlike kogukondadena, elades tagasihoidlikku, kuid sündsat elu, sest nende silme ees püsis vahetu ja meeltülendav vaade Alpidele, mis meenutas neile Jumala lõpmatut võimu ja inimeste piiratud suutlikkust. Alpid võisid selle tähenduse säilitada vaid niikauaks, kuni jäid inimesest puutumata.

Sissejuhatuses oma raamatule *Reisid Alpides* (4 kd., 1779–1796)²⁵ märgib Saussure, et Mont Blanc on arvatavasti maailma kõrgeim mägi (mõned tipud Lõuna-Ameerikas vahest välja arvatud). Ükski inimene ei suudaks ta tippu ronida: eksisteeris ebausku, et teda kaitsevad mitmesugused vaimud ja ka kaine mõistus ütles, et seda pole võimalik teha ilma ööpeatuseta kõrgustel, mis tapaks igäihe. Ometi Saussure tegi seda, ja rohkem kui ühe korra. Järgnevatel aastatel tegid seda ka teised. Puhkes õitsele turism: näha ilmvõimatut teoks tehtuna! Kui ka mitte sinu enda, siis ik-

²³Vrd Numa Broc, Une découverte "révolutionnaire". La haute montagne alpestre. — Odile Marcel (ed.), *Composer le paysage*. Seyssel: Champ Vallon, 1989.

²⁴Albrecht von Haller, "Die Alpen". — *Gedichte*. Leipzig, 1923 [1729].

²⁵Horace Bénédict de Saussure, *Voyage dans les Alpes*, Neuchâtel, 1796.

kagi inimolevuse poolt. Nii Haller kui Saussure uurisid Alpide loodust ja kultuuri väga üksikasjalikult, Haller — vaadeldes asju kui Jumala märke ja süstematiseerides neid sellele vastavalt, Saussure — analüüsides neid nii, nagu teeks seda kaasaegne klassifitseeriv teadlane. Halleril polnud mingit soovi tippu ronida ja lasta sellega oma maailmavaatel puruneda. Talle ei tulnud säärane mõte pähegi. Saussure aga tahtis oma teadmise täiuseni viia ja klassifitseerida kõike, mis kuulus regiooni juurde ning järelikult — otse loomulikult — pidi ta üritama tippu tõusta. Kui see tal õnnestus, integreeriti Alpid ühtlasi Baconi ja Galilei loodusesse — reaalsuse sfääri, mis on inimesele ligipääsetav sõltumatult mis tahes jumalikest kavatsustest. Loodus enne ja pärast inimese sekkumist on seesama loodus, ainult määralt erinev.

Säärases olukorras on kirikutorn ja Mont Blanc ühesugused ning ühest või teisest inspireeritud emotsioonid samaväärsed. Ent sellega heidavad torn ja mägi kahtlusevarju looduse ainulisusele. Kuidas leida sõnu sellise looduse kohta, kui pole teada, millele nad osutavad, vaid üksnes see, kust nad pärinevad — nimelt inimeste kujutlusest? Kuidas määratleda subjekti, teadmata, kuhu teda paigutada? Ja kuidas määratleda loodust, kui ta on meile tuntud ainult meie oma meelevaldsete reageeringute kaudu? — Vastus anti 18. sajandi lõpupoole: turism ehk loodus kui meelelahutus — üks “nautima” kahest tähendusest. Kui miski muu annab sama naudingu mis loodus, siis pole erinevusel tähtsust. Säärane hoiak sarnaneb radikaalse utilitarismi omaga: loodus kui tooraine meie materiaalsete vajaduste rahuldamiseks ehk “nautima” teine tähendus. Kui miski muu peale loodussaaduste suudab meie vajadusi samahästi rahuldada, siis pole erinevusel tähtsust. Mont Blanci tipust või kirikutornist avaneb meie pilgule maailm, mis on läbi imbunud inimlikest kategooriatest. Kui see on looduslik maailm, siis on see meie loomuse maailm. See on urbaniitide maailm.

Shelley kirjutas Mont Blancist luuletuse sada aastat hiljem kui Haller, 1817. Ka tema kasutas linna kontseptualiseerimaks ja visualiseerimaks mägesid. Kuid linna mitte kui alternatiivset ümbrust, nagu Halleril, ega mitte ka mäe kujundi kaudu seletatava linnana, nagu Baggesenil. Vaid linna kui metafoori, mis seletaks nüüd lugejale kujutlematuid kaljukuhjatisi ja kaootiliselt järke

kuristikke. Eeldatakse niisiis, et linn on lugejale oluline tõlgendamisvõti. Mitte linn kui hästi määratletud entiteet, vaid kui teine kogemus inimtunnetuse piiridelt. Metafoor on kasutatav ka selle visualiseerimiseks, mis ei saa materiaalselt ühegi linna juurde kuuluda, ja isegi mittelinnalikku nähakse linna kaudu:

[---]; kuhjanud

on surelikku võimu põlates

Külm Päikesega kupleid, püramiide,

seal surmalinnaks, tornitipud tõusmas

ja läbimatuks müüriks kiiskav jää.

Ent siiski mitte linn, vaid rusuhoovus

on voog, mis rullub pilvepiirilt alla

nii igavesti; [---]²⁶

Tulles tagasi Baggeseni juurde reaalses Strasbourgi linnas, laskumas torni alpiliike kõrgustest, näeme, et linn ei ole tingimata lohutav kogemus. Seal ei leidu kohta, kuhu paigutada üleva kogemust. Niikaua kui ta meeles püsib, ollakse aheldatud kahe koha külge: üks maapinnal, teine õhus. Subjekti lõhestumine, mis aimus Baggeseni Strasbourg'i-külaskäigu kirjelduse alguses, saab nüüd teadvustatuks ja valuliseks. Tema mõistaks Shelley kujundeid:

Sillutis ja ümberkaudsed hooned tegid mu silmadele haiget; need otsisid silmapiiri, kuid ei leidnud seda; nad otsisid kuristikku, seda polnud — ometigi klammerdusin ma oma sõbra külge, kartes kaotada tasakaalu. Nii nagu ollakse merehaige veel maalgi, nii olin mina õhuhaigena tänaval. Ma vaatasin üles torni poole ja nägin end ikka veel seal. Nii komberdasin ma edasi kõrtsi poole.²⁷

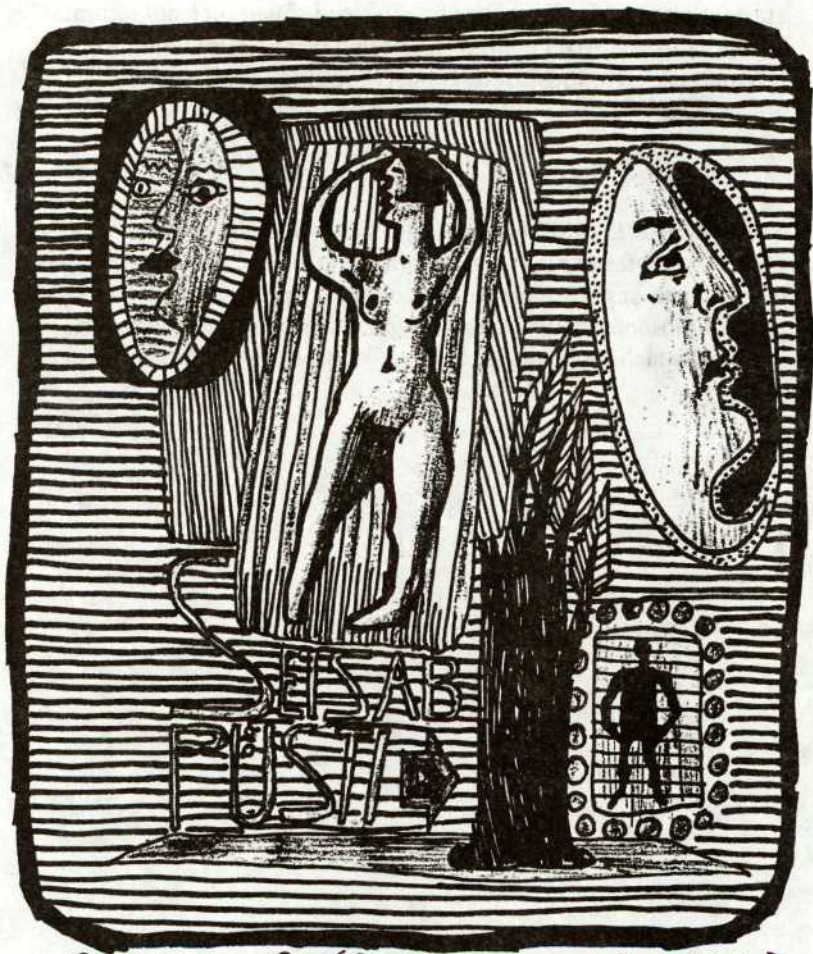
Elada või õigemini ellu jääda sotsiaalses ja looduslikus maailmas pärast sõnatu autonoomse vabaduse kogemist on piinav. Siin läheb vaja uut seost sõna, subjekti ja looduse vahel. Meil linlastel puuduvad esialgu selle tarvis sõnad, ja me ei tea enam, kas me üldse oleme millegi üle valitsevad subjektid. Kuid me teame, et loodus on olemas, ükskõik mis me teeme või ütleme. Nii

²⁶P. B. Shelley, "Mont Blanc". — *Norton Anthology of English Literature*, vol. 2. New York: Norton, 1974, p. 532.

²⁷Baggesen, *op. cit.*, lk 301.

et hea oleks leida selle jaoks sõnad. Need sõnad oleksidki kolmas lugu loodusest, m e i e lugu. Kas tuleb sellest lugu loodusest kui huvipargist? Kui tööstusettevõttest? Või lugu loodusest kui...?

SVEND ERIK LARSEN (sünd. 1946) on Odense ülikooli kirjandus- ja semiootikaproffessor ning teemat "Inimene ja loodus" arendava humanitaaruuringute keskuse juhataja. Doktoriväitekirj Viggo Brøndali lingvistikast ja filosoofiast (1987), arvukalt publikatsioone kirjandusteooria ja semiootika alalt. Põhjamaade Semiootikaassotsiatsiooni juhatuse liige.

PRIIT PANGSEPP VILDAHOIST
1993

PRIIT PANGSEPP. Seisab püsti (1993)

ÜHEKSA MINIATUURI

Albert Kivikas

RATTASÕIT

Istusin rahuliku kivi kukil, uppudes kevadpäikese kiirtejuustesse ja pakatavate puude õitsmislõhna nägematusse koske. Mu kõrval, seotuna puu külge, tukkus mu unistav ratsu.

Till! viskus maantee künarnuki kõveruse tagant vastu mu kõrvu jalgratta kuljuse kõlisev kivi.

Siis ilmus maantee tolmavale näole naine jalgratta kallistavate käte vahel, pea asemel sumisev mesilane — tiivutatud nõel.

Äkki mu unistav hobune naeratas nägemuste naudingus, haaras mu sadulasse ja nii me kihutasime rattasõitjale tuhatnelja järele maantee liivasel jõel.

Ent ees ei olnudki enam sõitjat — lendas vaid kollane liblikas — tantsiv võilill.

KANTSELEIS

Laudelevante turjalt mühab alla korve lõpustesse paberite räpane, rabisev kosk, mis pudeneb kui rõgisev heliredel barabani rusiklöögist oksendavate aktikaante sinilõuge vahelt. Sulg dokumendi laibal õnnelikus abielus tekstiga, ent suudlused kõik jagatakse märjult tinditähilt kirjapressile, kes vampiirina imeb elusate sõnanaiste ihusahvti, et jäävad need kahvatama valgeile lehile. Punane pliiats sülgab märkustomateid haigutavva registraatorisse, mis koidutähena lööb sirendama pappkaante krobelses taevas. Tindipotti, seda jumalikku ahtrat mullikat lüpsavad lapsed-sulgpääd, kaanides pigipiima, mida vähehaaval tindised read veavad kopsudesse sigarettide suitsuna. Läbi kantselei aga

jookseb purunedes vastu seinu kirjutusmasina klabisev menuett, ärakirjutet poognad — läbimängit noodid litsutakse ümbrikkude puhu, kes kannavad nad kilomeetrite näppude vahele aadressi aeroplanil. Põgeneval dokumendil küljeluude vahel paistab pitsar-kuu, alla aga kukkuv pudel kiviselle põrandalle — ringutav allkiri.

PIIMLUIK

Hommikul läksin uneküüsi silmist murdma ja ronisin ümiseva telefoniposti otsa. Istusin talle otse lagipähe ja kõigutasin jalgu.

Sealt nägin, kuidas väike tüdruk läks, piimapudel käes, trootuaaril minust mööda, vaatas üles ja nägi mind posti otsas, jäi seisma ja rõõmustas:

“Kui kena lind!”

Ning hakkas mulle liivaterakesi pilduma.

Kummardudes nende järele kukkus ta käest piimapudel ja purunes trootuaari kividele.

Pudeli rusude vahelt tõusis äkki lendu suur lumivalge luik.

Maas aga ei olnudki enam piima, läikisid ainult klaasikillud.

LENDAVAD SEAD

Varasel hommikul püüdsin haudvagases, klaassiledas järvevees liiviga kalu. Vihase tõukega kargas kõrkjastiku sahisedes liivi suur haug. Nägin ta vöödulist selga ja päraniaetud lõugu läbi vee. Kui tõstsin aga liivi üles veepinnale, oli see täis ruigavaid põrsaid. Enne kui märkasin neid hakata oma kaelkotti toppima, nad hüppasid liivist välja, kinnerde naksudes vastu raamipuud, ja sisbasid nobedasti ujuma kalda poole, veheldes sabarõngastega ja rõhkides isekeskis sõbralikult. Jõudnud kaldani nad tõusid lendu suure pardiparvena — ja liuglesid üle mu pea, laiade nokkade häälitsetes ülalt. Spiraaljoones loovisid nad ikka kõrgemale ja

kõrgemale, kuni kadusid aeroplaanide eskadrillina mootorite pa-
rina saatel kõrgete sagerikkude pilvede varju. . .

LEHMNAINE

See oli lõikheinas kraavikallas, kus istusin, nukrus vähjatõvena
südame lihaseis. Põlised puud juurte kihvu pidi sammaldunud
mullas, põõsail õied suus, õitel värvid põsil, kahin lehis, tuul.

Keset metsa oli ehitatud paberosside ja hülside vabrik, sel-
le võllide ja rataste tulikõrge laul omas tubakaparkimise lõhna,
lääge, mageda, veniva.

Siinsamas põõsastikus elas paberosside toppija — ürgaja nai-
ne, kes üksikul jalgraja ristmel mängis klaverit: linnud olid oksil,
orkestrid nokkade vahel.

Siis ta ilmus mulle tihnikust, jäi seisma säravana mu ette, istus
mu sülle ja ulatas mulle šokolaaditassi.

Kui teda suudlesin, mulle tundus nagu oleksid tal elaja lõuad
ja sõõrmed.

Ja kui ta lõpuks tõusis küllastununa mu sülest, sirutas surevaid
liikmeid ja hakkas sööma pikka lõikheina kraavikalda.

Lehm! Ja ammus ja vehkles händlehvikuga, kui kadus ihal-
datavana tihnikusse, kus hakkas jälle klaverit mängima.

Jämedat puutüve mööda ronis aga üles karu, otsima kargi ja
mett.

JÄNESHÄRG

Kusagil linnas, majas, kus vaevalt tundus valgust. Käes oli mul
pikk, haljas mõök tagaspidi kõver.

Mu ees sõi kaerateri lumivalge kodujänes. Ta oli nii vagusi, et
ainult ta rõkitsev suu liikus kahtpidi.

Virutasin talle mõõgaga turjale. Tapariist läigatas ähmases videvikus, kui langes jänese seljalülidele. Kuid jännes jäi rahulikult endiselt kaerateri närima.

Mõtlesin, et mõök on nüri, ja ihusin ta vahedaks ninarätiga. Ning hakkasin jagama hoope kõigest jõust lumivalge jänese turjale.

Kuid ikka näris jännes kaerateri endises rahu. Ei tilkagi verd ta selgroost, ei kübekestki karvu ta valgest villastikust.

Ent seal lõin kogemata hoobi mööda ta selgroost, mõök langes sihvatades jänese väikesele sabale.

Röögatas siis äkki ja tormas mu kallale lumivalge suure härjana, sarved ees, pistmaks mulle makku.

Lasksin langeda raske hoobi ta sarvedele, kuid need löid ainult kaks suurt hammast mu mõõgaterra.

Järgmise hoobi asemel lumivalge härg virutas mu oma sarvedega kõrgele õhku, et kukkusin otse kaksiti ta turjale.

Siis härg jooksis toast, trepist alla, välja tänavale.

Ma pidin ratsutama ta kukil.

Jooksis läbi linna, läbi tänavate, üle platside — suur valge härg.

Kuid tal polnud saba taga.

PÄIKESEJÄÄTIS

Suvemaastik uhkas õitest ja puupargist, päikesetuli keetis vääte, ta kiired sõid sisalikke, puresid inimest ja tungisid kui särisevad orad maasse.

Jooksin paljapäi, otsides varju, sest päike nõelus lagipähe kui kingsepa õmblusmasin.

Saavutasin puu, veriroheline ja jaheda kuuse, istusin ta alla ning mu peale langes ta okstelt okaste ja varju karastav dušš.

Kuid ma polnud üksi selle puu all: mu vastas seisis naine.

Ta naeratas mulle rõõmsal muhelusel, kusjuures ta suus tuli nähtavale lumivalgete hammaste rida.

Seal üks hammas pudenes ta igemest, kukkus välja suust ja langes maha. . .

Ning samast silmapilgust kogu maa oli kaetud lumivalge lumega. . .

SEE OLED SA ISE

Lahing käis lageda ja künklise mäe lagipeal.

Jooksime torni. Püssid peos tormasime röökides tulle. Täädgid lõikasid õhuliha ja valasid tuuleverd. Vaenlased jooksid surmahirmus laiali, igaüks ise kaarde. Valisime neist igaüks ühe ning olime kui hagijad hirmunud metsloomade kannul. Jooksin minagi kui verejanus metslane oma elava saagi järele.

Lahinguvendade kisa ja kära kustus varsti mu kõrvus, püsipaugud kostsid veel ainult kumedast kaugusest. Verejanu põgeneva vaenlase järele meelitas mind aga üha kaugemale — kuni ükski hääl ei teatanud mulle enam nende asupaigast. Olin vaenlast taga ajades metsikust võidurõõmust pime ja kurt.

Äkki märkasin oma üksiolu. Jäin nõutult seisma. Kuulatasin. Lahingukaaslastest polnud elumärki.

Vaenlane märkas mu kõhklust, pöördus ümber ja hakkas mulle kiiresti liginema. Olin kaotanud oma jälitamise initsiatiivi ja pidin omakorda ta eest surmahirmus põgenema. Nüüd oli ta kui vari mu kannul, järgnes mulle kui paratamatu surm.

Leidsin suure künka, heitsin selle taha maha ja hakkasin sihtima. Üle sihtraua nägin, et vaenlane lamas samuti künka taga ja sihtis minu poole püssiga. Lasksin. Laskis vastu. Kuulid põrkasid plaksudes vastamisi ja kukkusid otsapidi teine teise sees meie vahele maha. Lasksin veel. Laskis temagi veel. Jällegi põrkasid kuulid kokku.

Püssid said tühjaks. Padrunitaskud samuti. Nüüd vaenlane tõusis künka tagant ja tormas mu kallale. Jõudnud paraja täägilöögi maani, ta komistas kivile ja kukkus selili mu ette maha. Püss lendas tal käest, kukal raksatas vastu raudkivi. Ta jäi lamama

uimasena ega liigutanud ennast enam. Nüüd mu verivaenlane oli antud mu täieliku meelevalle alla.

Kui tõstsin oma püssi ta löömiseks, kihvatas korraga kõik pa-kitsev viha mu südames vaenlase vastu:

Nüüd maksan kätte oma kaaslaste, maksan kätte oma ven-dade vere, õe äranaermise ja isamaa eest!

Juba pidi surmahoop langema, kui järsku terastääk rippus püssiotsast alla kui elav keel ja pajatas:

“Ära tapa! Vaata!”

Vaatasin oma verivaenlast ja nägin:

Seal maas, mu ees lamasin mina ise, verine kukal vastu külma raudkivi.

KODUKÄIJA

Oli mehel kuri naine, kes sõimas ja kirus hommikust õhtuni ja peksis meest roobiga.

Kannatas mees aasta, kannatas teisegi, kuid kolmandal aastal mehel sai naisest himu täis, võttis kätte ühel ööl ja tappis naise une päält salamahti ära. Tappis ära, mattis maha, tuli surnuaialt kerge südamega tagasi ja heitis rahu magama.

Südaööl mees kuulis koputust aknale. Avab silmad ja vaatab välja: heledal kuuvalgel äsja maetud naine seisab akna taga lumehanges särgiväel ja paljajalu — tahab tuppa sooja.

Mees ehmatas hirmsasti ja puges ahju.

Aga naine seisab ja külmetab akna taga endiselt, koputab ruudule, nurub sisselaskmist ja nutab haleda häälega.

Nurus ja nuttis kuni mehe hirm kadus ja süda läks haledaks.

Ronis välja ahjust, avas ukse ja kutsus naise sisse.

Aga vaevalt naine sai tuppa kui pistis kiruma ja sõimama meest koledate sõnadega, haaras nurgast ahjuroobi ja peksmal

— ja kadus siis.

Nii naine käis peksmas meest igal ööl, ei annud armu, peksis mehe päris vigaseks ja sandiks. Polnud mehikesel enam seda-kestki elu mis enne naise surma — ööd olid täis õudu, päevad täis hirmu ööde ees.

Kannatas mees öö, kannatas teise, aga kolmandal ööl süda läks täis, võttis päeval kätte, tegi kargud ja komberdas targa juurde küsima nõu.

Tark mõistis mehe häda ja andis talle peotäie kibedaid nõia- kirpe.

Läks mees koju, tegi juba varakult enne pimedat ukсед-aknad pärani ja jäi ootama naist.

Öö saabudes naine tuligi jälle. Vaevalt ta sai astuda üle läve, kui mees talle peotäie kirpe kaela karkauhh!

Ei olnud naisel nüüd enam aega sõimamiseks, istus uksepakule ja hakkas otsima kirpe. Kogu öö ta istus säääl ja püüdis kirpe, aga mida enam ta neid tappis, seda enam neid sai. Kuke kiremisel ta oli kadund ühes karpudega ega tulnud peksma meest kunagi enam — oli muud ametit!

HULKUR

Igal täiskuisel augustiööil ma saan paratamatuks hulkuriks. Nagu palavikus kuutõbine ma lähen siis üle lagedate väljade ja nõmmede, mööda lõputuid kanarbikke ja vaikset merekallast. Vesi on täis tuhmi hiilgust, käharad pihlakad ta kaldal täis kobaraisse hangunud tõmmu verd, veest uhutud sile paas läigib rannas kui elavast tulest ning vana pehastanud paaditükk põleb põõsa all kui lummutav rahaaugutuli. Öitsva kanarbiku lõhn seguneb merehõnguga, mille sekka viskub kusagilt magusat piparmünti ning noodamajade tagant lehkab kodust paaditõrva ja imalat meriadrut.

Kaugel merel uhuvad kanged tuuled, mere karge kohin tõuseb kõrgesse taevasse ja kustub sealpool pilvi ja tähti. Kuid lähemal ümberringi on kõik hääletu, õhk on nii neitsilikult puutumatu, otsegu poleks rikkunud iialgi ta rahu ühegi looma ega inimese häääl. Ma olen korruga sattunud paika, mille rahu iialgi ei ole seganud

Üheksa miniatuuri

ühegi looma ega inimese hää! Ma olen korraga sattunud nagu tundmata maale, kus kõik on uudne, iseäralik ja ennenägematu.

Kaame kuuvalgus peidab kui viirastuslik surilina kaugused ja lähedused ning näib, nagu oleks kogu maailm juba ammu surnud, nii ammu, et see on kustunud juba mu mälestusestki. Sest kõik, mis liikus, jooksis ja käratses siinsamas paigas, on nüüd hingetu ja elu on saanud need, mis näisid päeval ainult surnud mateeriana. Ma kuulen, kuidas kivid hingavad ja paas rändab kanarbiku all, kuidas all sügaval maakihid ärkavad ja tungivad üles valguse poole, kuidas tuikavad allikasooned õõnestavad endale teed läbi igavese pae mere piiramatu vabaduse poole, näen, kuidas sinisavi saab elusaks, võtab vormid ja saab nägematu kujuri meisterteoseks, kuidas graniidist ja liivakivist pudeneb kõik ülearune, säilib ainult jõuline monumentaalsus, millest sünnib sünge hauasammas kõigile tormihädas hukkunuile, kes ohkavad sügavas merepõhjas, kuna paagituli kõrgelt kaldalt valgustab nende kustunud silmi läbi roheka vee. . .

Ma pole enam elusate maailmas, vaid rändan juba kaugel sealpool reaalsuse piire. Ma eksin siin surnuteriigis ringi kui mingi vari, nagu ainult hajuv mälestus oma endisest, kunagi olnud minast. Ma olen vaim, keda on karistatud igavese rahutusega, kes peab hulkuma järelejätmata ja otsima oma algolemust, oma sihti. . .

Ning hirmus kahtlus rabab mind siis: Ma ei leia seda vist küll iialgi!

REALISTI VÄIKESED VALLATUSED

1

ALBERT KIVIKAS (18. I 1898 Taevere vald Viljandimaal — 19. V 1978 Lund) kuulub nii elukäigu kui ka loominguga eesti kirjanike esimesse sõjapõlvkonda. Sünniaeg määras tavatult palju. Isiklik sõjakogemus — osavõtt Vabadussõjast — puudutas sügavuti inimese kujunemist ja isiksuse struktuuri. Sõda hävitas tähtsaid illusioone, mida ei läinudki enam korda taastada. Samasse aega langes kirjandusse tulek ning kujunemine kirjanikuna. Õhtumaade kultuuri ja humanismi Esimeses maailmasõjas

tabanud katastroof mõjutas Euroopa kirjandust (futurism, ekspressionism). Kivikas oli neid eesti prosaiste, kelle loomingus need ajaomased liikumised kõige tugevamini vastu kajasid.

Karl Ristikivi ütleb oma *Eesti kirjanduse loos* (1954), et Kivika loomingus puudub areng. Tõepoolest, kunstilist edenemist ja muutumist esindav looming mahub ajavahemikku, mis ei täida kümmet aastatki. 1919. aasta sügisel ilmus umbes aastase hilinemisega novellikogu *Sookaelad*: juba laotud käsikiri oli 1918. aasta lõpul Vabadussõja sündmuste jalgu jäänud, selle ladu hävinud ning osa käsikirjast niisamuti. Kaheksa aastat hiljem — 1927 — ilmus novellikogu *Punane ja valge*, mis märgib muutumise ja aktiivse loomingu lõpulejõudmist. Kolmekümnendate keskel valminud romaani *Nimed marmortahvlil* esimene raamat äratas ilmumisel ja hiljemgi rohkesti tähelepanu kui Vabadussõja sündmuste ja ideede realistlik kujutus. Kunstiliselt jääb see varasema loomingu varju. Väheste eranditega võib sedasama ütelda ka Kivika järgnevate, juba paguluses valminud raamatute kohta.

Poleemikasse laskumata seadis Ristikivi teesi juba nelikümmend aastat tagasi kahtluse alla Raimond Kolk oma essees "Õppursõdur ja kirjanik". Kolk juhtis tähelepanu sellele, et Kivika looming "ajaliselt üht väga kitsast perioodi käsitleb. Vabadussõja ja selle revolutsiooniliste eelsündmustega alustades võtab Kivikas vaatluse alla ainult 1920. aastad, nendestki rõhutatult ainult esimese poole, just sõjajärgsed aastad. Otseselt Vabadussõda puudutavate teoste kõrval — peale *Nimed marmortahvlil* esimese köite veel romaan *Ristimine tulega*, novellikogud *Verimust* ja *Punane ja valge* — mahuvad siia ka ta asunikuroomanide *Jüripäeva*, *Jaaniapäeva* ja *Mihklipäeva* seeria, samuti kui alles palju hiljem kirjutatud *Karuskose*. Koguni ta osalt ajatuteks mõeldud ekspressionistlik-futuristlikud mõlgutlused ja miniatüürid *Lendavate sigade* päevilt kuuluvad orgaaniliselt siia kui kirjanduslikku aega" (*Tulimuld*, 1958, nr 1).

Võib lisada, et sedasama aega kujutavad ka romaan *Veksli-võltsija* (1913) ja *Nimede marmortahvlil* paguluses kirjutatud järg.

Väljapoole seda ringi jäävad üksnes *Sookaelad* ja *Tulililled*.

Raimond Kolk arendas oma mõttekäiku edasi: "... Kivikal on oma aine, oma teema, millest ta kirjutab, mida ta nii tähtsaks ja oluliseks peab, et sellele kogu oma loomingu pühendab. Ja kui me lühidalt katsuksime seda teemat iseloomustada, sellele nime anda, siis peaksime ehk ütleva, et see on Eesti Vabariigi rajamine, selle vabariigi sõjas kättevõitlemine ja järgnev ülesehitamine, nähtud moonakapoja, õppursõduri ja kirjaniku Henn Ahase perspektiivist."

Kolk on näinud kõige olulisemat. Kirjaniku klammerdumises ühte aega ja eesti rahva iseseisvumispingutusse on midagi väga ilusat. Sellest keskendumisest ja pühendumisest saab ilmselt alguse ka see, mida Ristikivi nimetas arengu puudumiseks. Loomulik on veel küsida, kas ei olnud A. Kivika looming üsna erandlik ka selles tähenduses, et areng ja muutumine toimus kohe algusajal ning tavalisest märksa kiiremini. Nii nagu hoopiski ilma kirjandusliku ja üldse ilma erilise sihiseadeta kirjutatud *Sookaeltele*, mis koolipoiss kirja pani, järgnesid maksimaalselt programmilised, eesti proosa varast ja radikaalset modernismi esindavad lühivormid. Lühiproosa näitab kõige selgemini Kivika loomingut avarat kunstilist ulatust.

2

1926. aasta lõpul avaldas "Looduse" kirjastus Tartus A. Kivika väikese-mahulise raamatu *Miniatuurid* (102 lehekülge, 34 lühipala viide tsüklistse jaotatud). Poole sellest raamatust liitis kirjanik oma lühiproosa valikokogusse *Verimust*, mis ilmus 1968. aastal Lundis. Algul tundus loomulikuna käesoleva minivaliku tegemisel lähtuda just *Verimustast*, ent pärast tulin siiski teistsugusele otsusele. Kaks siin esitatud paladest, "Kantseleis" ja "Kodukäija", on võetud 1926. aastal ilmunud raamatust. 1968. aasta valikuga näitas kirjanik omaenda eelistusi ning asetas rõhu sellele laadile, mille tunnussõnaks sobib "Lendavad seed": minivormilised lood, mis jutustavad mitmesugustest kummalistest muutmistest, sari metamorfoose, kus kõik toimub unenäolise selguse ja enesestmõistetavusega, kui ootamatud need üleminekud iseenesest oleksidki. N-õ ajaloolise pildi tõepärasust silmas pidades tundus loomulikuna liita kivikaliku miniatuuri tuumosale paar perifeersemat näidet, mis näitavad teda rohkem katsetajana, ka sõnamängurina. Palade järjestus on ilmumiskronoloogiline. "Rattasõit" ja "Kantseleis" on pärit Erni Hiire ja Albert Kivika ühisraamatust *Ohverdet kann*, mis ilmus 1919. aasta kevadel (8 lk!). Oma Kivika-lühimonograafias (Lund, 1971), mille kirjutamisel on rohkesti kasutatud kirjanikult endalt saadud teateid, kommenteerib Herbert Salu "Kantseleid" niimoodi: "Kivikas, kes tol ajal teenis õpilas-pataljoni kantseleis, vaatas oma teenistuspaika [...] futuristlikust kõverpeeglist nähtuna."

Teine pala, mis siin kirjaniku enda hilisvalikut laiendab, on "Kodukäija". See ilmus esimest korda 1926. aastal *Loomingus* (nr 9) ning esindab rühma, milles muinasjutusüžeed on ümbersõnastatult nagu muistenditeks saanud: tõestisündinud lood, mis ei mahu argireaalsuse raamidesse, kuigi toimuva eluline taust ja sisu otse rõhutatult esile tuleb ("Libahunt", "Pisuhänd", "Koerakoonlane", "Toonesep" jt).

Niisiis ei ole miniatuur žanrisõnana Albert Kivika loomingus kuigi siduv ega ühetähenduslik. Seda on küllap silmas pidanud ka Raimond Kolk, kui ta eespool esitatud tsitaadis “ekspressionistlik-futuristlikest mõlglutlustest ja miniatuuridest” kõneles. Kui Kolk samas nimetab “Lendavate sigade” päevi, siis ongi jutt Kivika miniatuuride kõige olulisemast loomisajast — aastatest 1919–1920. “Lehmnaine” ja “Jäneshärg” ilmusid esmatrükis 1920. aastal (*Ilo*, nr 3). Samas võtmes on kirjutatud ka “Päikesejäätis”. “Tarapita” ajast on pärit sõjavastane, selgesti ekspressionistliku intonatsiooniga “See oled sa ise” (*Tarapita*, 1921, nr 10). Pärast pausi pöördus ta veel kord tagasi väga lühikese proosa juurde, mida siin esindab “Kodukäija”.

Kui sellest kirevast seltskonnast Kivika päris oma lugusid otsida — neid, milletaolisi eesti kirjanduses teistelt autoritelt ei leia —, tuleb ilmselt rääkida “Piimluige” ja “Lendavate sigade” tüüpi lugudest. Eriti mõjuv on nende lugude lihtsus.

Mida siis ikkagi arvata Albert Kivika andelaadist? Tema loomingu realismist on palju kõneldud, talle on püütud — küllalt vaieldavalt — omistada realismi uuendaja rolli eesti kirjanduses. Kuidas jääb siis miniatuuride ja nende fantastikaga? 1921. aasta eesti kirjanduse ülevaates arutles selle üle ka Fr. Tuglas: “Albert Kivikas on läbi ja läbi realistlikkude tendentsidega kirjanik. Ta “Lendavate sigade” ja teiste miniatuuride fantastika on nii sisult kui vormilt mõistuslik. Tal puudub fantastiku mõttekujutus sõna otseses tähenduses, sest ta fantaasia ei ammuta alateadvusest, vaid ajust. Ta teoste näiline fantastika oleneb ainult vormilisest liialdusest, stiililisest ülepingutusest, nõnda siis tehnilisist võttest.”

Tuglase väidet Kivika loomingu realistlikust põhilaadist kinnitas edasine loomingukäik. Kaugeltki sama veenvalt ei kõla see, mis Tuglasel on ütelda Kivika fantaasia ja fantastika kohta. Miniatuurid annavad märku võimalustest ja eeldustest, mis jäid enamsti teostamata. Napid fantastika-leheküljed lisavad realisti loomingule värve ja salapära.

Ülo Tonts

INTERTEKSTUAALSUS JA HÜPERTEKSTUAALSUS

Michel Riffaterre

Tõlkinud Aare Pilv

Interpretatsiooni viisid on jäänud suuresti muutumatuks Aristotelese ajast alates — ühe erandiga. Nimelt on peaaegu märkamatuna humanitaaria tagaaias sündinud arvutiprogrammeerimine, mida alguses peeti mingiks pelgaks kirjandusteadlaste käsutuses oleva uurimistehnika täiustuseks, arenenud peaaegu üleöö infootsimis-süsteemist reaalse analüüsi süsteemiks, mis on võimeline tekitama esmalt kriitilist diskursust ja hiljem loovat kirjutust. See ümberkehastumine on tähenduslik, esimene murrang traditsioonilises humanismis, lugejate traditsioonilise passiivse rolli põhjaliku revisjoni esimene juhtum hermeneutikas, ja selle tulemusena peab interpretatsiooni epistemoloogia esmakordselt kaaluma võrdsete õiguste andmist nii lugejaile kui tekstile.

Lühidalt, asendades reaktiivse lugemisprotsessi interaktiivsega, sai arvutirevolutsioon samavõrd sümboliks kui kirjandusemõiste revolutsiooni enese vahendiks. Selle muutuse märkimine 1989. aastal *New Literary History* artiklis “Technology, Models, and Literary study” on üks Ralph Coheni teeneid. Selle äkilise nihkega kirjandusliku komputriseeringu eesmärkides kaasnes

“Intertextuality vs. Hypertextuality”. — *New Literary History*, 25 (1994), pp. 779–788.

Täna Peeter Toropit, kelle kursuse lugemisvara hulka see kirjutis kuulus, ja Kalju Kruusat, kes abistas tõlkimisel. *Tlk.*

niisama äkiline hüpe pessimismist või selgest ettevaatusest enesekindla või isegi võistlusliku hoiaku poole. Ettenägelik on siiski Roseanne G. Porteri vaid aasta varem kõlanud hoiatus, kes veenis analüütikuid määratlema kirjandusteaduse parameetreid ja seega andmeid, mis enne statistika poole pöördumist peaksid olema arvesse võetud.¹ Seda võib pidada hüppeks *New Literary History*'s ilmunud William Paulsoni usaldusväärse ennustuseni, mis käib arvuti ähvardava võimu kohta täieõigusliku loojana: "Kompuutrid ja informatsioonitehnoloogia on kirjanduse jaoks intellektuaalse ja sotsiaalse konteksti kontseptuaalsete mudelitena ja vormijate-na palju tähtsamad kui konkreetsete seadistena, mida saab vahe-tult kasutada tekstide produktsioonis, salvestamises ja nendega manipuleerimises."² Paulson on ettevaatlik ja hoolikas ega lähe kaugemale näidetest arvuti- ja kirjandustoodangu sarnasuste kohta, mis on veenvad, kuid alluvad raskesti üldistustele (nagu näiteks Oulipo eksperimendid või Pereci lipogrammid). Tagasihoidliku ja mõtlikuna uurib Rutherford Axis sugulust "poeedi ja matemaatilise modelleerija tegevuste vahel"³ ja W. John Harker uurib infotöötluse paradigma rakendatavust kirjandusteaduse dis-kursusele⁴. Kuid teised, nagu näiteks Richard Ziegfeld ja David Porush, pakuvad vähem usutavaid arvuti loodud tekstide visan-deid, millele nad omistavad kirjandusliku staatuse, nimetades seda interaktiivseks fiktsiooniks.⁵

¹Vt Roseanne G. Potter, "Literary Criticism and Literary Computing: The Difficulties of a Synthesis". — *Computers and the Humanities*, 22 (1988), 91–97.

²William Paulson, "Computers, Minds, and Texts: Preliminary Reflections". — *New Literary History*, 20 (1989), 299.

³Rutherford Aris, "Ut Simulacrum, Poesis". — *New Literary History*, 20 (1989), 323.

⁴Vt W. John Harker, "Information Processing and the Reading of Literary Texts". — *New Literary History*, 20 (1989), 465–481.

⁵Vt Richard Ziegfeld, "Interactive Fiction: A New Literary Genre?" — *New Literary History*, 20 (1989), 341–371; David Porush, "Cybernetic Fiction and Postmodern Science". — *New Literary History*, 20 (1989), 373–396; vt ka David Porush, "Reading in the Servomechanical Loop". — *Discourse*, 9 (1987), 53–63.

Sellest alates on Uue Aleksandria — elektrooniliste raamatukogude — pioneeride eesmärgid muutunud palju radikaalsemaks. Nende jaoks on leheküljega piiratud teksti ja raamatutega piiratud raamatukogu lõpp silmaga näha. Põrutavaim uuendus, siiani veel kaugel täielikust teostusest, on hüpertekst, arvuti võimalus astuda üle kirjaliku teksti lineaarsusest, ehitades kujutletavate seoste lõputuid seeriaid, sõnalistest assotsiatsioonidest võimalike maailmadeni, laiendades märksõna või marginaaliat eilse päeva joonealustest märkustest metatekstideni. Pärast süvenevat levikut metatekstidest kirjandusteaduse diskursuseni peavad selle idee loojad P. Landow ja Paul Delany "intertekstuaalsuse peaaegu hämmastusväärseks otseseks kehastuseks".⁶

Ma kardan, et see hüpertekstuaalsuse samastamine intertekstuaalsusega põhineb kahesugusel eksitusel. Esiteks, arvuti lugemise piiritu võimalikkuse ja inimese lugemise piiritletud gelikkuse erinevusest järeldavad Landow ja Delany ekslikult, et esimene on viimase suhtes üliluslik. Sel eeldusel oleks väärtust vaid siis, kui need kaks lugemismudelit oleksid analoogsed, mida nad aga pole. Järgnevalt püüan näidata, et elava inimese lugemine säilitab eelise, sest piiritletus pole pelgalt võimetus dešifreerida nii palju märke, kui arvuti registreerib. Lugejad esindavad sisuliselt positiivseimat võimet reageerida vaid teatud signaalidele, mida arvuteid pole veel õpetatud märkama. Inimlugejad piiravad end nende märgisüsteemidega, mis on püsivalt omased kirjanduslikkusele. Arvuti kahtlemata asendab inimlugemist, kuid vaid siis, kui on programmeeritud end piirama seda laadi süsteemidega⁷. Teine eksitus ilmneb hüperteksti kui teksti sõnaliste seoste kogusumma ja hüperteksti vahel, mis on konstrueeritud üldise mudeli-

⁶George P. Landow ja Paul Delany, "Hypertext, Hypermedia and Literary Studies: The State of Art", raamatus *Hypermedia and Literary Studies*, toim. Paul Delany ja George P. Landow (Cambridge, Mass., 1990), lk 6. Vt ka George P. Landow, *Hypertext: The Convergence of Contemporary Critical Theory* (Baltimore, 1992).

⁷Tekstide kompuuterlugemise ettenähtavate tehniliste arenguvõimaluste selge ja tundliku vaatluse koos kõigi vajalike reservatsioonidega siin esitatavate põhimõtete suhtes võib leida raamatust *Computers and Written Texts*, toim. Christopher S. Butler (Oxford, 1992), eriti John F. Burrow, "Computers and the Study of Literature", lk 167–203.

na nende seoste loovaks ringluseks. Segadus on nüüd uurimise ja imitatsiooni vahel ja põhineb oletusel, nagu toodaks kirjandusliku materjaliga traditsioonilistes või uutes kombinatsioonides mängitsemine uut kirjandust.

Näib, et need eksitused on tüksteisega seotud tõlgendusprotsessi mõistmise jaoks olulisel viisil. Samal põhjusel, et relevantsete märgisüsteemide äratundmine on olemuslik kirjanduse lugemisele, on ainult selliste süsteemide kasutamine olemuslik kirjanduse kirjutamisele. Mõlemal juhul on relevantsuse määratlejaks intertekstuaalsus.

Ei saa hakata arutama kirjandusfenomene, teadvustamata kirjanduse tekstuaalsust — s.t fakti, et sõnalise kunsti kõiki aspekte saab vaadelda üksnes tekstides. Mis tahes väiksem või lühem või lihtsam asi kui tekst on fragment, tsitaat või allusioon. Lihtsuse nimel võime märkamata jätta piirijuhtumid, kus tekst on piiritletud üksiku lausena. Neid ilmneb harva, v.a moraalimaksiimi või aforismi žanris. Kui nad ilmnevad, kompenseerib niiviisi sublimeeritud lause oma lühiduse kõigile teistele kirjanduslikele tekstidele iseloomulike tunnuste paljusega, nagu näiteks semiootilised muundused, mida nii literaalses kui figuratiivses diskursuses põhjustavad ruumilised tegurid: sulg, sümmeetria, riim, kordus, rütm jne.

Kuid tekstuaalsus on lahutamatu intertekstuaalsusest. Oma praktiliste, pragmaatiliste, utilitaarsete eesmärkide tõttu toetuvad mittekirjanduslikud tekstid referentsiaalsusele tähenduse kandmiseks ja eksplanatoorsele tunnustele tähenduse selgendamiseks. Kirjanduslikud tekstid, vastupidi, asendavad referentsiaalsuse *ad hoc* lülitustega ühest märgisüsteemist teise. Edasi, et tasa teha sümboolsust, fiktsionaalsust, kujundlikkust jne, peavad nad suunama lugejate tõlgendusi, ja selle saavutavad nad peamiselt referentsi intertekstuaalsusega asendades: mida tekst ei ütle või ütleb varjatult, selle ütleb välja intertekst. Kuid et jõuda arusaamiseni, peavad lugejad tegema oletusi, taasehitama või lihtsalt küsima, neil pole vabadust seda ülesannet eirata, sest seda dikteerivad lüngad tekstikoes või keelelised anomaaliad, mida kujundlikkusehüpotees ei suuda lahendada. Need on kõigist märkide, lünkade ja ebagrammatilisuste tüüpidest sellised, mida lugejad vähima tõenäosusega eiravad. Iga eksplitsiitset ja normaalset (sotsiolektili-

selt vastuvõetavat) märki ei tarvitseta kas üldse või peaaegu üldse tähele panna, neid võidakse ka valesti mõista. Vastuvõetamatut märki (lugejate keelekompetentsi suhtes) aga võidakse tähele panna. Kuid puuduv lüli, implitsiitne märk peab olema teadlikult välditud, ületatud ja viimseni täidetud (*skirted, negotiated, and ultimately filled out*).

Intertekstuaalsus sõltub seega arvesse tulevate takistuste süsteemist, meie valikuvabaduse piirangute süsteemist, eksklusioonide süsteemist, sest ühtimatutest tekstisisesest seostest loobumise teel saavutame nendega sobivate vastete identifitseeringu intertekstis. Samas pakub hüpertekstuaalsus lõputut valikuvõimaluste asendust ilma igasuguste piiranguteta peale keelepiiride. Või lühemalt üteldes, intertekstuaalsus — lugeja vastuvõtu tekstist-genereeritud piirangute struktureeritud võrgustik — on selge vastand lugejast-genereeritud vabade assotsiatsioonide lõdvale võrgule, mis ongi hüpertekstuaalsus.

Ma väidan, et oletus, nagu tuleks igas kirjandusliku teksti üksikasjalikus vaatluses üle vaadata kõik ettetulevad sõnad, muudaks hüpertekstuaalse lähenemise kõlbmatuks. Ainsa viisina seda ravida näib mulle tingimuste eritlemine, mille järgi teksti sõnad on relevantssed teksti tekstuaalsuse suhtes, enne kui arvutisilm neid valgustab. Õnneks võib näidata, et selle eritlusega tuleb toime tekst ise.

Tekst ise teeb selgeks, milline tema sõnajärjestuse segmentatsioon on relevantne tema kirjanduslikkuse suhtes — s.t millised sõnagrupid või milline eraldi sõna või isegi milline sõnaosa suunab märgi elektroonilisele analüüsile. See segmentatsioon leiab aset igas punktis, kus intertekstuaalsuse pealispind on tehtud ilmsiks kas süllepsise või lünga poolt või siis ebagrammatilisuse poolt. Need kolm intertekstuaalsusele osutavate märkide kateooriat olgu siinsest nimetatud konnektoriteks. Igaüks neist on vahetult tajutav lugejale, kes ei vaja tekstile vastamiseks muud kui looduse poolt antud meeli. Ja ma arvan, et tehniliselt peaks olema võimalik kohandada arvuti pilku igale osutajale.⁸

⁸Ma olen hästi teadlik, et Jean Jacques Thomas on hiljuti tõstatanud kahtlusi võimaluse suhtes, et teksti kompuuteranalüüsi selle praeguses seisus võib programmeerida tootma Charles Sanders Peirce'ist

Kõik kolm konnektoritüüpi nõuavad, et arvutiprogrammeerijad vabastaksid end oma eksklusiivsest tähelepanust sõnade vastu. Selle asemel et võtta üht sõna iseenesestmõistetavalt ühe tähendusühikuna sõltumata sellest, kas tal on kirjanduslik funktsioon või mitte, peavad nad olema valvsad võimaluse suhtes, et kirjanduslikkus (siin: intertekstuaalsus) võib muuta sellise ühiku sõnast suuremaks või väiksemaks või et anomaalne dekodeering võib panna sõna funktsioneerima nii, nagu oleks see fraas.

Ma toon viimase näiteks juhu sülleptilise konnektoriga. Süllepsist teame kui tuttavat troopi, mis seisneb ühe sõna kahe, teineteist vastastikku välistava tähenduse samaaegses kohalolus. Eelnenud konteksti poolt sõnale omistatud tähendus surub maha selle kontekstiga ühtimatu tähenduse. Mahasurumine leksikaalsel tasandil genereerib süntagma (s.t sülleptilisele sõnale järgneva konteksti), milles mahasurutud mõte tõuseb pinnale. Kui süllepsis käitub konnektorina, esitab intertekst selle mahasurutud mõtte tema täielikus, eksplitsiitses arengus. Minu näites Dickensi *Bleak House*'ist sunnib konflikt kontekstuaalse ja intertekstuaalse tähenduse vahel lugejat eraldama seda sõna eraldi lekseemideks ja selle fraasina või liitsõnana lugema. Dickens kirjeldab Londoni kehvimat agulit, viktoriaanliku metropoli rāpaseimat pahupoolt. Aguli nimi Tom-All-Along's võimaldab kollektiivset isikustamist: "Darkness rests upon Tom-All-Along's... as the lamp of Life burns... heavily, heavily, in the nauseous air... All-Along's is fast asleep [Pimedus lasub üle Tom-All-Along'si... kui Elu lamp põleb... raskelt, raskelt, vastikus õhus... All-Along's on sügavas unes]."⁹ Isikustamine saab siin kohe toeks, et hõlbustada tõepärase hallutsinatsiooni nähtavaletoomist: "The blackest nightmare in the infernal stables grazes on Tom-All-Along's [Mus-

inspireeritud semiootilist interpretatsiooni, mida ma kaitsen ja praktiseerin (J. J. Thomas, "Texts on Line". — *Computers and Humanities*, 27 (1993), 93–104, eriti 102–103). Thomas' reservatsioonid ei puuduta siiski neid konnektoreid, mida ma määratlen siin, ja olemasolevad andmetöötlusmeetodid näivad küllalt kõlblikud identifitseerima selliseid konnektoreid aktualiseerivaid sõnu (näiteks leksikoloogilised filtrid, mis on mõeldud mõõtma sõnade lähedusastet).

⁹Charles Dickens, *Bleak House*, toim. George Ford ja Sylvere Monod (New York, 1977), lk 551.

tim luupainaja (otsetõlkes *öömära*) põrgulikes tallides tallab Tom-All-Alone'sit].”

Poleks mõtet proovida seletada kujundi mõju pideva metafoori mõjuna. *Stables* ja *grazes* osutavad sõnamängule, ja *nightmare*'st tuletatud kontekstina teevad meile möödapääsmatuks lugeda “halb uni” “õiseks märaks”. Siin Nortoni väljaande toimetajad peatuvad ja vaatlevad asja täpsemalt: “*Nightmare* tähendab öövaimu [night-spirit], mitte õist hobust. Dickensi sõnamäng võib olla inspireeritud Charles Lambi esseest “Nõiad ja teised ööhirmud”, kus räägitakse “tallist” täis luupainajaid [“stud” full of nightmares].”¹⁰ Dickens ei vaja Charles Lambi. Sõnamäng on kõikjal. Selle populaarsuse üks embleeme on Fuseli kuulus maal *The Nightmare*, millel peibutavas negližees naine võitleb unes tema kõhul oleva *incubus*'e raskusega. Voodikardinate tagant paistab suure hobuse pea. Pealkiri viitab, et see hobune on mära. Siiski ei õigusta ainuüksi sõnamäng selliseid erijooni nagu *stables*, või pigem, nagu Lambi loos, *stud* (palju tehnilisem termin talli jaoks, mida ainult tallipoisid võisid teada). Kõigil neil realistlikel detailidel, millele me võime lisada *graze*, sõna, mis täiendab mära aktuaalsust, on kaks funktsiooni. Esiteks — nad teevad nägemuse tõeliseks hallutsinatsiooniks — s.t nad peidavad sõnademängu puhta irrelevantsi. Teiseks — see “hobuse”-detailide poolt loodud ja samas tema ilmse mittereferentsiaalsuse poolt eitatud realism võimaldab adjektiiv *infernal* lisamist. Sõna *stables* laiendajana on ta segadusseajav; ja realistlikus kontekstis on ta vastuoluline, välja arvatud muidugi juhul, kui ta suunab meid otsima interteksti, milles halvad unenäod tulevad otseteed Põrgust — s.o nii Homeros kui Vergilius ja nende kujutused allmaailmast, kust unenäod ilmuvad läbi sarvest ning vandlist värvate.

Siin saavutab huumor dickensliku, närvidelekäiva puudutavuse, ja klassikalise stiili ning kõrgkultuuri suurte kujundite paroodia suunatakse šokeerival viisil sotsiaalsete haiguste kibedasse reaalsusse: *infernal* ilmneb nüüd kui kõige sobivam süüdistus hüljatute saatuse pihta. Selle transformatsiooni saavutamine — konventsioonist tõeni — on väärt prestiižika interteksti mahasurumist.

¹⁰Ford ja Monod, toimetajate märkus Dickens *Bleak House*'ile, lk 551, märkus 2.

Pole vajadust ütelda, et kogu see kompleksne tähistaja ei saa jääda lugeja tähelepanust kõrvale, sest ühe sõna segmentatsioon tingib, et lugemine tunneb märgi ära, kuid interpretatsioon nõuab tema vale-dešifreeringut. Seepärast ei saa ta hoiduda ka elektroonilisest uurimisest, kuivõrd on võimalik programmeerida sõnaprotsessoreid paigutama lekseeme süllaabliteks, mida võib dekodeerida erinevate tähistajatena.

Teine näide, mida iseloomustab uimastav ebaproportsioon piisikeste konnectorite ja ääretu interteksti laialdaste konnotatsioonide vahel, näitab lugeja vabadust piirava intertekstuaalsuse sundivat loomust ja seda, kui totaalselt need piirangud välistavad vabakäigu-interpretatsioonid, mida pooldavad hüpertekstuaalsuse eestkõnelejad. Minu tekst on üks prantsuse sonett hullult poeedilt Gérard de Nervalilt, kes on kuulus oma salapärase teoste poolest.¹¹ Kahtlemata on tema hullumeelsus olnud kriitikas seletuseks tema obskuursusele. Kuid üks luuletus eraldi näib õigustavat toda hooletut järeldust. See jutustab armastusloost Apollo ja sibüllil vahel, viimane on Delfi jumalate templi püütia, Delfica. Tema nimi on ka soneti pealkirjaks. Seega hullumeelsus kui jumalik inspiratsioon (*furor poeticus*), armastus kui hullumeelsus ja luule kui keele korratus — kõik segunevad omavahel. Kaks diskursust, üks müstiline, teine erootiline, arenevad kõrvuti, kumbki teise interpreteerituna. Pöördudes sibüllil poole, lubab jumal tema juurde naasta, kui kristlus on kord hääbunud. Sellele lubadusele eelnevad tema retoorilised küsimused, esimene osa armunute duetist. Kas sibüll ikka veel mäletab armulaulu, mida laulis mitmesuguste puude all? (Igatiüks neist puist on armunute kohtumiskoha, erootilise pastoraali *locus amoenus*'e variatsioon.) Kas ta ikka veel tunneks ära Delfi pühamu? Kas ta mäletab kaevu pühamu lähedal ja lohet selles kaevus? Apollo on tapnud ilge koletise, kelle nahagä kaeti sibüllil troon.

¹¹ Esimest korda proovisin ma selle soneti, "Delfica", vähem süsteemaatilist lugemist kirjutises "La Trace de l'intertexte". — *La Pensée*, 215 (1990), 4–18, eriti 14–18. Itaalia intertekst funktsioneerib interpretandina Nervali ja kreeka interteksti vahel. See on näide peirce'ilikust analüüsist, millele Thomas vihjab. Nagu näeme, on see elektrooniliselt võimalik perifeerse *spellcheck*'i abil.

Kuid lubadus, säilitatud usk ja meeleshoitud armastus näib lõppevat murelikul toonil, sest teine tertsett kirjeldab sibüllil ikka magavana, ilmselgelt kurdina naasva jumala häälele. Kahtlemata oleks luuletuse lõpp vastuolus üheteistkümnnes reas väljendatud kindla lootusega, kui see poleks nii interteksti pärast. Ainult intertekstis avanevad katräänide ja esimese tertseti paljud, põhiliselt perifeersena näivad detailid, igatsetava mineviku maastikku kirjeldavad sünekdohhid võimsa iha ilmnemise katalüsaatoreina.

Vastused armunu küsimustele, mis lõpetavad mure, on eksplitsiitselt antud ühes Goethe luuletuses, kus nende tähendus on eranditult libidinoosne. Need küsimused on lugejaid õrritanud (kas see on lootus või hoopis kallite meenutuste järele nuttev melanhoolia?), kuni nad viivad teksti ja interteksti omavahel vastavusse ja ühendavad unisooni täielikuma, palju tänuväärsema (*rewarding*) tähenduse väljahäldamises. See on kahtlemata interaktiivne protsess — interaktiivne, kuid täiesti teksti poolt programmeeritud protsess: lugejad märkavad oma mõistuse privaatsuses vaimse ühisuse kogemust: vaimulik (tekst) küsimas küsimusi, usklik (siin intertekst) vastamas lugejate eestpalve — tagaplaanil antifoone laulva koori kaudu.

See intertekst pole midagi muud kui romantilise Euroopa kirjanduse kuulsaim lembelaul, Goethe luuletus “Mignon”, võetud *Wilhelm Meisterist*, tõlgitud kõikjal ja prantsuse keelde ei kellegi muu kui Nervali poolt. Esmakordselt kirjutas sellele muusika Beethoven ise. “Kas tunned maad, kus sidrun õitseb nüüd?”¹² Siin on siis see vana viis, mille kohta rääkija sibüllilt küsis. Goethe esimeses stantsis kasvavad Nervali esimese katrääni puud: kuid saksa mudel kasutab neid ainult metonüümiliselt, et näidistada Itaalia suurepärasest kliimat. Goethe teine stants kujutab kohta, kus armastatut ootavad varasema õnne mälestused, lihtsat maja, kuid sellist, mis uhkeldab Nervali templi sammastega. Isegi lohed on Goethel olemas, kuigi tema värssides ei suuda müütiline mõiste rohkemat kui ilustada pitoreskset vihjet kohalikele madudele.

¹²Johann Wolfgang Goethe, *Wilhelm Meisters Lehrjahre* (1787), 3. rmt., 1. ptk. [Eesti keeles *Wilhelm Meisteri õpiaastad*, tlk L. Kibuvits, 1958, lk 120.]

Me võime mõelda, et interteksti äratundmiseks piisab lugejail vaid Nervali visandatud või vihjeliste kirjeldustele vastavate detailide leidmisest igäühele tuntud *Lied'*is. Kuid see teeks interpretatsiooni sõltuvaks teose retseptiooni ajaloost, muutuvaist või aeguvaist tegureist ja piiraks nii tema kultuurilist kehtivust. Piisab intertekstuaalsuse mehhanismist, sellest *absentia* ja *praesentia* külgetõmbest, et dikteerida vaidlustamatu interpretatsioon, sest ta annab võtmed, mis pole ajaloolised ega loomult subjektiivsed, vaid grammatilised või leksikaalsed ja objektiivsed. On kahtlemata olemas iseenesest ilmne konnektor, mis on suunanud 19. sajandi lugejate veel värsket mälu, kuid mis nüüd sunnib kaas-aegset lugejat küsima endalt küsimust, mis määratleb interteksti.

Selleks konnektoriks on ühesama kirjatähe erinevus kahes nimes: Delfi sibüllil tähistus *Delfica*¹³ ja tema enese nimi *Dafne* (s.o kreeka keeles "loorber", Apollo embleem), mõlemad kuuluvad kreeka nimed, milles algupärase *f*-hääliku prantsuse transliteratsioon pidanuks olema *ph*. Siiski valis Nerval selle asemele *f*-transliteratsiooni, mis on itaalia transliteratsioon kreeka keelest. Nihe on veel märgatavam seetõttu, et kreeka häälduse itaaliapärase edasiandmine mõjub keskmisele, veidi ksenofoobilisele prantsuse lugejale paroodilisena: nad näevad *f*-tähte kui vaese mehe *ph*-d. Kuid see pole kõik: kui eesmärk oleks olnud pelgalt sisendada Itaalia- või Vergiliuse-konnotatsioone, oleks Nervalil olnud kaks tuntud ladina sibüllil, *Cumae* ja *Tiburtina*, mõlemad levinud kirjanduslikud kujud. Miks on siis vaja visalt säilitada Delfi denotatsiooni Itaalia laiendiga? Miks täpsustada (12. värss), et tal on ladina nägu, kui tal oleks võinud olla kreeka nina? Mõistete vastuolu ei saaks olla paradoksaalsem ega kahe *-f*-nime eagrammatilisus mõjuvam. Samuti ei saaks kogu mehhanism olla efektiivsem, sest märk, mis kogu süsteemi käivitab, on vähim võimalik keeleline ühik. Pole vajadust ütelda, et interpreteeri-

¹³Gérard de Nerval, *Les Chimères* (1854), toim. Jean Guillaume ja Claude Pichois (Nouvelle Pléiade, 1989), vol. 1, lk 733, 1773–1775, ja vol. 3, lk 674. [Siin on originaalile lisatud sõnasõnaline eesti tõlge. Mis puutub kreeka nimede transkriptsiooni, siis kirjutatakse eesti keeles *f*-i asemel *ph*, nagu oligi selle hääliku varasem hääldus, *c* asemel *k* ja *Apollo* asemel *Apollon*. Inglise ja prantsuse traditsioon lähtub ladina uususest. Toim.]

tud nihkena, alarmeerib kirjanduslik ebagrammatilisus kompuutri *spellcheck*'ki.

Mis puutub soneti tähendusse, siis seisneb tema lüüriline pinge kahes komplementaarses vastandis: kahetsuses ja igatsuses leida kaotatud ihaobjekt taas. Omada mitte enam, omada mitte veel — nostalgia määratlus, ning nostalgiast räägib Goethe laul tervenisti. Siit püha, igavese armastuse, müstilise ühenduse (mis peitub Nervali kreekalikus tekstis) ning selge erootilise tungi (mida sisendab Goethe itaalia-intertekst) kombinatsioon. Need koostisosad, mis võiksid olla vastandlikud või üksteist välistavad, on nüüd ühtlaselt ühendatud ja tihedalt läbi põimunud kui klassikaline vorm ja romantiline sisu. Kui me poleks avanud interteksti, oleksid luuletuse topograafilised detailid võimaldanud igat sorti eraldiseisvaid ja seega irrelevantseid sümboolseid interpretatsioone (ja kahtlemata on just selline Nervali-spetsialistide masendav praktika). Siin rakendatav hüpertekstuaalsus viiks samasuguse kujundisegaduseni, ja kahtlemata nende lõputu hulgani. Teksti ühtsus oleks lõhutud.

Kontroll, mis intertekstil ja tekstil üksteise üle on, ei ole kaugel entroopilise süsteemi funktsioneerimisest. Mis tahes tähendusi ilmsiks toov jõud, mida intertekst sisaldab, mõjub ainult ühes punktis — konnektor(e)is, otsekui “kulutaks” luuletus sümbolite küllust, kasutades neid ja nende autoriteeti ainult selleks, et korrata ikka ja jälle sama sõnumit, rakendades mimeetilist tulva semiootilise ühtsuse huvides.

Siin asub minu arvates esimene põhimõte, mis eristab intertekstuaalsust hüpertekstuaalsusest: viimane kogub kõiki võimalikke andmeid, kuid see põhjalik kõige arvestamine viib lugeja kokku suure hulga irrelevantse materjaliga. Intertekstuaalsus, vastupidi, välistab irrelevantsed andmed. Ta tõmbab teksti põhipunktidele kriipsu alla, tehes ilmseks need andmed, mis on tekstisse ainult implitseeritud või eeldatud, määratledes niiviisi nende relevanttsuse. Ülejäänud lülitatakse välja — kuid ei kustutata — entroopia abil. Lõpetuseks esitan hüpertekstuaalsuse ja intertekstuaalsuse vaheliste erinevuste loetelu.

Esiteks, hüpertekstuaalsus tuleneb tekstist püüde kaudu läheneda ideede, deskriptiivsete ja narratiivsete märgisüsteemide, temaatilise materjali kogusummale, mille tekst on omandanud omaenese eesmärkide jaoks, ja lõpuks — püüde kaudu läheneda

teksti sotsiaalsetele, kultuurilistele ja ajaloolistele tagamaadele. Intertekstuaalsus on loodud tekstuaalsuse poolt; s.t ta jätkab teksti piiride taga nende formaalsete tunnuste loomist, mis moodustavad teksti ühtsuse ja mis asendavad üleüldise tähenduse teksti diskreetsete koostisosade (sõnade, fraaside ja lausete) üksteisele järgnevate tähendustega.

Teiseks, hüpertekstuaalsus on metalingvistiline vahend olemasoleva teksti analüüsi ja interpretatsiooni jaoks. See analüüs võib minna teispoole teksti, luues selle põhjal variatsioone. Intertekstuaalsus on lingvistiline võrgustik, mis ühendab olemasolevat teksti teiste, juba varem olemasolevate või tuleviku võimalike tekstidega. Ta juhib lugemist.

Kolmandaks, hüpertekstuaalsus kontekstualiseerib teksti, analüüsides kirjandust millegi valguses, mis ei ole kirjandus, kuid võib viia selle loomiseni. See pole siiski alus väärtushinnangute jaoks eraldivõetuna ega analüüsiva lugejareaktsiooni jaoks üldiselt. Intertekstuaalsus dekontekstualiseerib teksti, fokuseerub tema autotelismile ja selle kaudu tema kirjanduslikkusele.

Neljandaks, hüpertekstuaalsus on avatud lõpuga ja üha edasi arenev; kuid kuigi ta võib olla loovusülesanne, ei või ta teha vahet kirjandusesarnaste väljenduste loomise ja kirjandusest erinevate väljenduste tekitamise vahel. Intertekstuaalsus on suletud ringlus teksti ja interteksti vahel. Et see suletud ringlus määratleb teksti autonoomsuse ja sõltub tingimatult märgatud märkidest, on tema abil seletatav kirjanduslik kommunikatsioon kitsamas mõttes. S.t temaga on seletatav lugejareaktsioon, mida tekst tugevasti kontrollib.

Delfica

*La connais-tu, DAFNE, cette ancienne romance,
Au pied du sycomore, ou sous les lauriers blancs,
Sous l'olivier, le myrte ou les saules tremblants,
Cette chanson d'amour qui toujours recommence?...*

*Reconnais-tu le TEMPLE, au peristyle immense,
Et les citrons amers où s'imprimaient tes dents?
Et la grotte, fatale aux hôtes imprudents,
Où du dragon vaincu dort l'antique semence?...*

*Ils reviendront, ces Dieux que tu pleures toujours!
Le temps va ramener l'ordre des anciens jours;
La terre a tressailli d'un souffle prophétique...*

*Cependant la sibylle au visage latin
Est endormie encor sous l'arc de Constantin
— Et rien n'a dérangé le sevère portique.*

Kas tunnend, Dafne, seda vana romanssi, / [lauldud] sükomooripuu
jalal või valgete loorberite all, / oliivipuu all, mürdi või värisevate
pajude all, / seda armastuslaulu, mis aina uuesti algab? ... // Kas
tunnend ära Templi ja selle ääretu peristüüli, / ja kibedad sidrunid,
millesse jätsid jälje su hambad? / Ja koopa, kurjaendelise ette-
vaatamatuile külalisile, / kus magab alistatud lohe iidne sugu? //
Nad naasevad, need jumalad, keda sa ikka veel itked! / Aeg toob
tagasi iidsete päevade korra; / maa on värisenud prohvetlikust
tuulest ... // Siiski ladina näoga sibüll / magab veel Constantinuse
kaare all: / ja miski pole häirinud ranget portikust.

28. M. 1996. N. ©. TARTU

ALBERT GULK. Lendav mootorrattur (1996)

ARVUSTUS

SOOME SILLAST NII JA TEISITI

Eesti ja Soome suhted 1920–1925. Dokumentide kogumik. Koostanud Heino Arumäe. Eesti Riigiarhiiv. Tallinn: Umara, 1997. 511 lk.

Seppo Zetterberg. Jüri Vilmsin kuolema. Viron varapääministerin teloitus Helsingissä 13. 4. 1918. Helsinki (Keuruu), 1997. 352 s.

Vähe leidub riike, mille pealinnad asuksid üksteisele nii lähedal nagu Tallinn ja Helsingi. Eesti ning Soome suhted on alati olnud väga tihedad. Ajaloost leiame palju niisugust, mis kahte maad lisaks sarnasele keelele lähendab. Teiselt poolt leidub palju ka ebaselget, niihästi meeldetuletamist kui põhjalikku uurimist väärivat.

Teineteisest sõltumatult, aga peaaegu ühel ja samal hetkel ilmusid Tallinnas ja Helsingis trükist kaks erinevat, kuid väga lähedasel teemal kirjutatud raamatut. Mõlemad võtavad vaatluse alla Eesti ja Soome suhted vahetult nende riikide iseseisvumise ajal ja selle järel. Teoste autorid ei vaja pikemat tutvustamist. Heino Arumäe on koostanud juba mitu dokumendikogumikku, tema sulest on ilmunud ridamisi Eesti välispoliitika ajalugu valgustavaid artikleid ning monograafiaid. Seppo Zetterberg on rahvusvaheliselt tuntud ajaloolane, mitme mahuka monograafia autor ja Soome Instituudi kauaaegne juhataja Eestis.

H. Arumäe alustas dokumentide kogumist Eesti—Soome suhete ajaloost sellest perioodist, milleni jõudis S. Zetterbergi varasem (1977) uurimus Soome ja Eesti suhetest aastatel 1917–1919. Ilmunud kogumik mõjub omamoodi jätkuna Zetterbergi raamatule ja vist ongi algselt sellena mõeldud. Kuigi kogumiku pealkirjas lubatakse esitada dokumente aastatest 1920–1925, leidub seal ka 33 dokumenti 1919. a teisest pooltest ning viimane, järjekorranumbriga 386, pärineb jaanuarist 1926.

H. Arumäe selgitab kogumiku saatesõnas, milliseid dokumente võib teosest leida. Ta rõhutab, et tegemist on peamiselt julgeolekuprobleemide ning poliitiliste suhete arengut kajastavate paberitega. Miks aga sellist kogumikku üldse vaja oli ja millistest põhimõtetest dokumentide valikul on lähtunud, jääb täpsemalt selgitamata. Vaevalt on põhjuseks ainuüksi Eesti Riigiarhiivi otsus alustada dokumendipublikatsioonide sariväljaannet.

Oletamisi võiks pakkuda mitu võimalikku vastust. Esiteks peegeldab säärane kogumik Eesti uuema perioodi ajaloolaste huvi poliitilise ajaloo vastu. Euroopas (ja Soomes) oli 1920.–1930. aastate poliitilise ajaloo kirjutamine eriti populaarne 1960.–1970. aastatel. Olulise tõuke selleks andis lääneriikide II maailmasõja eelsete ja aegsete arhiivide avanemine.

Poliitilise ja diplomaatia ajaloo mitmele traditsioonile pani aga juba eelmisel sajandil jõulise aluse tuntud saksa ajaloolane Leopold von Ranke. Tema suunda iseloomustab pedantne toetumine kirjalikule allikale: otsiti peamiselt riigi välispoliitilise juhtkonna toodetud ametlikke dokumente, ideaaliks sai mingi juhtumi, sündmuse, fakti jms võimalikult täpne ajalooline rekonstrueerimine. Poliitilise ja täpsemalt diplomaatilise ajaloo uurijale on eriti olulised välisministeeriumi, välisesinduste ja nende asutustega seotud inimeste eraarhiivid. Rankeliku suuna jaoks on iga uue dokumendi otsimine ja leidmine äärmiselt oluline, eriti kui see lisab midagi tema loodavasse rekonstruktsiooni. Seesuguse lähene-mise järgi tuleb mingi põhjalik rekonstruktsioon ära teha (ajalugu valmis kirjutada) ja siis edasi minna juba järgmise teema või perioodi juurde. Samasuguseid taotlusi kostab tänaseni ka Eesti ajaloolaste poolt.

Seda suunda on XX sajandil tugevasti kritiseeritud ning ka täiendatud. Eriti prantslastest Pierre Renouvinist ja Jean-Baptiste Duroselle'ist alates on poliitilise ajaloo kirjutajad arvestanud ka majandus-, sotsiaal-, kultuuri-, ideede- (teadus-) ja teiste ajaloo valdkondade uurimistulemu-si. Soomes on 1960.–1970. aastaid nimetatud poliitilise (diplomaatia) ajaloo ülemvõimu aastateks. Seda kinnitavad näiteks nn poliitilise aja-loo õppetoolide rajamine nii Turu kui ka Helsingi ülikooli juurde. Tänu riigi avatusele pole aga sealsetele ajaloolastele olnud mingiks probleemiks tutvuda ka uuemate suundadega ja neid oma kirjutistes kasutusele võtta. Seda tõestab suurepäraselt ka käesolev S. Zetterbergi raamat Jüri Vilmsist.

H. Arumäe koostatud kogumikust leiame vaid 23 dokumenti, mis ei pärine otseselt kas välisministrilt, saadikult, konsulilt või mõnelt teiselt välisesindajalt ning ei ole nimetatud ametimeestele adresseeritud. Kuid kaudselt on enamik neistki 23 dokumendist mõeldud eeskätt välissuht-

lemisega tegelevatele asutustele või inimestele. Eranditult on tegemist nn arhiivianesega, mis tundub selgitavat ka koostaja kujutlust sellest, mis asi üldse on dokument. Seega võiks käesolevat dokumendikogumikku pidada üheks poliitilise ajaloo populaarsuse ilminguks Eestis.

Välispoliitika ja diplomaatia alaste dokumendikogumike koostamine pole XX sajandil mingi uudis. Selle traditsioonid ulatuvad aga hoopis varasemasse aega. Väga sageli on selliste kogumike suunitlus silmanähtav. Publikatsioon kasutatakse kas mingi riigi välispoliitika illustamiseks ja õigustamiseks või vastupidi — teise riigi süüdistamiseks. Eriti aktiivselt on seda silmas peetud maailmasõdade ja teiste konfliktide eel, ajal ning järel. Enamasti on suurriikide välispoliitika ajaloo kohta koostatud dokumendisarjade taga märgata just neid, objektiivsuse taotlemise seisukohalt pisut kahtlasi motiive. Antud juhul langeb niisugune selgitusvõimalus ära. Eesti ja Soome vahel on küll olnud arusaamatusi, aga H. Arumäe koostatud kogumik pole kindlasti mõeldud nende klaarimiseks. Seda näitab kasvõi tõsiasi, et ühele Eesti—Soome suhetes asetleidnud arusaamatusele, Jüri Vilmsi tapmisloole, pühendab H. Arumäe vaid 4 dokumenti, mis ei täienda aga kuigivõrd Zetterbergi käsitlust.

Siiski näib antud kogumik midagi olulist lisavat. Arumäe selgitab saatesõnas põhjalikult Eesti välispoliitikat iseseisvuse esimestel aastatel. Ta rõhutab selle poliitika peamise nurgakivi — “soov sõlmida sõjaline liit Soome, Läti, Leedu, ja Poolaga” — tähtsust. Eesti suhetest siinjuures loetletud riikidega ongi Riigiarhiivil kavatsus edaspidi dokumendikogumikke välja andma hakata. H. Arumäe ise juba on kirjutanud sel teemal monograafia *Võitlus Balti liidu loomise ümber 1919–1925* (Tallinn, 1983). Seega oleks käesolev väljaanne ja tulevikuski samal teemal ilmuvad kogumikud lisa- või täiendmaterjal mainitud monograafiale.

Tegemist on oma aja kohta suurepärase käsitlusega. Kui H. Arumäe juba ligi 15 aastat tagasi eesti keeles ilmunud raamatut lugedes jätta kõrvale pisut kunstlikult lisatud lõigud — katsed leida Balti liidu loomisloo küllsidade tagant midagi eriliselt varjatut (et see oli N. Venemaa vastu ja Lääne suurriikide poolt suunatud) —, sobib seda monograafiat soovitada eeskujuna kõigile Eesti välispoliitika uurijatele. Kas autor polnud tulemusega piisavalt rahul või on keegi kahelnud monograafias avaldatud üldistustes? Vaevalt küll. Pigem on Riigiarhiivil piisavalt materiaalseid võimalusi ja vahendeid H. Arumäe monograafia täiendamiseks igati sobivate ja teema mõistmise seisukohalt oluliste dokumentidega. Käesoleva kogumikuga tutvujal süveneb kindlasti veendumus, et H. Arumäe kirjutas juba siis, sügaval sovetiajal, suurepäraseid uurimusi Eesti välispoliitika ajaloost.

Veel mõni aeg tagasi põhjendati selliste kogumike avaldamist väitega, et nii tuuakse seal esitatavad dokumendid n-ö teaduslikku käibesse. Tegemist oli ajaga, mil juurdepääs arhiividele Eestis ning mujal N. Liidus oli raske või hoopis välistatud. Tänapäeval pole õnneks kahtlust selles, et kui kellelgi tekkitab soov või vajadus H. Arumäe monograafia seisukohti revideerida, siis leiab ta kergesti tee vastavate originaalmaterjalide juurde.

Muidugi võib loota, et iga huviline saab kogumiku abil ise tähtsaid dokumente lugeda ja vastavaid (õigeid?) järeldusi teha. Samas tundub niisugune arvamine pisut naiivne. Uurijad kalduvad olema umbusklikud ja tahavad ikka ise ka originaale ning kellegi teise valikust kõrvale jäänud pabereid näha. Tavalisele ajaloo huvilisele ning isegi õpetajale (õppejõule) ei piisa üksikutest dokumentidest, et mingit külge Eesti—Soome suhetest põhjalikumalt tundma õppida või neid materjale õpilastele iseisvaks tööks välja jagada. Nii tekib küsimus: kellele on dokumentide kogumik mõeldud? Võimalik, et seda polegi vaja piiritleda ja seega on tegemist nn fundamentaaluuringuga. Ent kogumik ei täida oma eesmärki, kui tal puudub sisukord või dokumentide register.

Seppo Zetterbergi monograafia Eesti asepeaministri J. Vilmsi hukkusloost on midagi enam kui poliitilise ajaloo kirjutamine. Tegemist on suurepärase näitega sellest, kui allikakriitiliselt tuleks suhtuda kõikvõimalikesse dokumentidesse. J. Vilmsi nooruse ja revolutsioonilise tegutsemise aega (esimesed 50 lehekülge) kujutatakse küll pisut pealiskaudselt ja enamasti mälestustele ning varasematele J. Vilmsi elulugudele tuginedes. See toob kaasa Eesti lugejale ehk veidi igava kirjelduse poliitilistest oludest enne I maailmasõda; on ka mõned vasturääkivused. Näiteks jääb ebaselgeks, kas J. Vilms oli ikka aktiivne võitlev karsklane (vt lk 27) või hoopis mees, kes sageli nautis veine, likööre ning veelgi kangemaid jooke (lk 29). Arvestades, et raamat on kirjutatud soome keeles ja mõeldud seega sealsele lugejale, on aga niisugune sisseejuhatus hädatarvilik ning mõõdapääsmatu.

Hoopis põnevaks läheb raamat sellest hetkest, kui J. Vilms lahkuib koos kaaslastega 27. märtsil 1918 Käsmust ja kavatseb üle Soome lahe jää põhjakaldale ning sealt edasi Euroopasse pääseda. Põnevaks mitte niivõrd seejärel juhtunu, kuivõrd materjali esitlusviisi pärast. S. Zetterberg annab esialgu nn ametliku versiooni J. Vilmsi hukkusloost, mida Eestis veel hiljaaegu usuti ja üha korralditi populaarteaduslikes artiklites. Seejärel toob ta mängu väga huvitava saatusega, end agronoomiks ja Soome armee leitnandiks nimetava 30-aastase mehe Peeter Matzi. Viimase vastu oli Tallinna võimudel olemas teatud usaldus, sest just te-

ma oli takistanud Soome vabatahtlike poolt siinsetest mõisatest 1919. a kevadel kokkuriisitud varanduste Eestist väljaviimist.

S. Zetterberg tõestab üsna veenvalt, et see mees suudab järgnevalt ninapidi vedada nii Eesti valitsust kui ka sõjaväevõime ning luuretki ja loob koos paari kahtlase kaaslasega oma versiooni J. Vilmsi hukkumisest. Selle järgi lasti J. Vilms ja tema kolm kaaslast maha Helsingis suhkrutehase maa-alal, nüüdse Soome ooperimaja lähedal, 13. aprillil 1918 ja hukkamismomenti isegi pildistati. P. Matz hankis mainitud foto ning Eesti tasus talle rikkalikult kõik vaevad. Kohe tekkisid küll kahtlused foto autentsuses, kuid Eesti pool ei suuda või ei taha mitmel põhjusel seda Soomes kontrollida lasta. Soome poolele P. Matzi kogutud andmeid ja seda fotot üldse ei näidatagi, kuni iseseisvusaja lõpuni. S. Zetterberg tõestab veenvalt, et tegelikult mingeid välismaalasi suhkrutehase õuel ei hukatud, vähemalt mitte sel ajal. P. Matz aga leidis sealt 1920. a sügisel haua, kuhu oli maetud üle 30 punaste poolel 1918. a kevadel võidelnud inimese. Tema tõestas Tallinnale, et nende hulgas on ka eestlased J. Vilms, A. Jürgens, J. Peistik ja A. Rünk.

Soome võimude ja avalikkuse üllatuseks nõudis Eesti pool seejärel haua avamist ja 10. detsembril 1920 saigi see asi teoks. Kaevati välja 28 poollagunenud laipa ning kolm kohal olnud Eesti arsti, sealhulgas Jüri Vilmsi vend Juhan, leidsidki otsitavad. Jüri Vilms tunti ära nii riie-tuse, kehakuju kui ka arstidele teadaoleva kehavea järgi. Seega ei tohiks enam kahtlusi olla. S. Zetterberg aga selgitab järgnevalt, et külmal ja kiiresti pimeneval päeval, kui otsijad olid välja kaevanud juba enamiku poolteist aastat tagasi ühishauda maetutest, said määravaks muud tegurid. Alustatud aktsiooni tuli kuidagiviisi õigustada Soome võimude ees, aga veel olulisemad olid Tallinna ootused. "Noorele vabariigile oli õnnestumine nii olulises ja kalliskski minevas rahvuslikus ürituses vältimatu." Hukkunud tuli leida "ükskõik mis hinna eest", arwab raamatu autor (lk 184). Zetterberg annab ka mõista, et märtreid oli Eestile tarvis arveteklaarimiseks sakslastega, sest J. Vilmsi mahalaskjateks peeti Soomes 1918. a kevadel valgetele appi läinud Rüdiger von der Goltzi mehi. Ta selgitab, et Saksa okupatsioon oli eestlastel nii värskest meeles ja revanšiiha otsis väljapurskumisteid (lk 232). Viimases võiks küll pisut kahelda, sest mõisate äravõtmise ja Võnnu lahinguga teatud rahuldus juba saadi. Vaevalt loodeti J. Vilmsi tapmise sakslaste arvele panemisega mingit uut kättemaksu korraldada.

Pole siiski välistatud, et noor riik vajas oma kangelasi ja oli seepärast valmis P. Matzi versiooni kriitikata vastu võtma. Siin kipub kuju võtma kummaline paralleel. On nimelt väidetud, et ajalugu kordub ainult farsina. Kuidas sel juhul suhtuda Konstantin Pätsi ja Georg Lurichi

säilmete kojutoomise üritusse taasiseseisvumise järel? Aga see on juba omaette teema.

Detsembris 1920 Helsingis väljakaevatud surnukehad asetati seal-samas, ilma lahkamata, tinakirstudesse ja toodi Eestisse, kus nad äärmiselt suure pidulikkusega maeti. Seega peaks J. Vilms, nii nagu ta leiti, puhkama Piliistvere surnuaial. Teoreetiliselt ei tohiks tänapäeva tehnilisi võimalusi arvestades olla võimatu lõplikult selgitada, kas ikka on tegemist J. Vilmsi säilmetega või toodi tookord Eestisse neli Soome punakaartlast. Et lahkamist ei toimunud, võiks vist kirstust leida ka kuule(i), mis mehe elu kustutasid. Sel teel saaks tõenäoliselt selgitada relva päritolu, millest ohvrid tulistati. Nii jõuaks ehk vastuseni, kas tapjateks olid sakslased või siiski Soome valged. S. Zetterberg kahtleb kogu loos ja suudab oma kahtlused veenvalt esitada. Ta toetub Soomes 1920. aastatel kaks korda teostatud juurdluse materjalidele J. Vilmsi surma asjus. Kokkuvõttes tunnistab ta, et täiesti kindlaid fakte J. Vilmsi ja tema kaaslaste hukkamisest pole tänaseni olemas. Seega jäävad edaspidigi püsima erinevad, kuid lõpliku tõesta(ma)tuse poolest võrdsed versioonid:

1) eestlased uppusid Soome lahte, jõudmata seda jäävälja ületada; jääolud polnud märtsi lõpus 1918 tõesti mitte kõige paremad nii pika teekonna jaoks;

2) mehed hukati ringihulkuvate või mõnel laeval sõitvate punaste poolt kas juba kohapeal või veeti nad enne seda Venemaale;

3) nad hukati märtsis 1918 lahejääle Eestist põgenemisi peatama saadetud Saksa patrullide poolt;

4) langesid juhuslike ohvritena Soome kalurite või valgete kuulist;

5) hukati rannikule jõudes või hiljem Helsingis soomlaste poolt;

6) mahalaskjateks olid Helsingis suhkrutehase õuel vange kinni hoidnud sakslased, kes selleks võisid korralduse saada isegi Tallinna jõudnud Saksa okupatsioonivägede käest.

Kõigile neile variantidele leidub nii poolt- kui vastuargumente. Ükski fakt pole aga nii veenev, et kallutaks pooldama vaid üht versiooni. Pealegi võib S. Zetterbergi vihjetest lugeda välja veel paar varianti. Pole eriti tõenäoline, et J. Vilmsi kõrvaldamisest olid huvitatud Eesti enda poliitikud, kuigi 1930. aastail K. Pätsi selles süüdistati.

Kuid Zetterberg oletab, et hukkamise ametliku versiooni välja pakunud Peeter Matz ja tema kaks kaaslast pidid olema kindlad, et "J. Vilms ühel päeval Arhangelskis, Siberis või Kanadas välja ei ilmu" (lk 296). Seega pidid nad teadma, et mehed on tõesti surnud. Zetterberg kirjeldab P. Matzi rahaahne tegelasena, kes ei löönud risti

ette ühegi võimaluse ees Eesti riigilt raha välja pressida. Siit kerkib veel üks võimalus — kas J. Vilmsile ja ta kaaslastele ei saanud mitte saatuslikuks need ligi 100 000 rubla, mis meestele teele kaasa anti? Raha oli mõeldud nii neile endile reisikuludeks kui ka varem lahkunud Eesti esimese välisdelegatsiooni varude täiendamiseks. Summa oli nois oludes üsna soliidne ja rublad maksid veel kõikjal mõnda aega. Kuid vaevalt oli tegemist etteplaneeritud röövmõrvaga, sest informatsioon J. Vilmsi lahkmise kohta Eestist ja ammugi talle kaasa antud rahast ei jõudnud kuigivõrd levida.

Tõe teadasaamisest J. Vilmsi ja ta kaaslaste hukkamise asjaolude kohta olid 1920.–1930. aastatel huvitatud eeskätt meie põhjanaabrid. Põhjus oli selge. Soomlaste peale jäi kahtlus, et valged olid kas ise hukkamises osalised või suhtusid liiga ükskõiksele sakslaste tegutsemisele 1918. a kevadel. Seetõttu on üllatav, et kuigi Soome pool viis 1920. aastatel läbi koguni kaks juurdlust, ei suudetud jõuda peatunnistaja Peeter Matzini. Viimane oli Soome võimudele üsnagi tuttav kuju ja tiirles ka Eesti riigitegelaste ümber. Soome politsei pidanuks kergesti jõudma oletuseni, et kogu selle ametlikuna esitatud Vilmsi hukkamisloo taga võis olla P. Matz.

Zetterberg käis 1973. a Tallinnas surnud P. Matzi haual. Vestles ka tema abielust soomlanna Fanny Kantalaga sündinud tütre Liisaga. Siinjuures oleks aga põnev teada, kas P. Matz jutustas midagi oma seiklustest aastatel 1919–1920 ka oma teisele naisele Meetale või sellest abielust sündinud kahele tütrele. Või koguni 1940. aastate lõpus endast ligi poole nooremale elukaaslasele Leida Kurskile ja sellest kooselust sündinud tütrele Annikale.

Vahetult pärast Stalini surma märtsis 1953 P. Matzi arreteerinud julgeolekumehed ei kuulnud J. Vilmsi loost ilmselt kuigi palju või ei osatud seda tema käest küsidagi. S. Zetterbergile oleks aga P. Matzi kohta MGBs avatud toimikuga küll tutvuda soovitanud. Mõnele oma minevikuga seotud küsimusele andis ta ülekuulamistel piisavalt selged vastused. Ka võinuks tollest toimikust leida nii temast endast kui ka J. Vilmsi hauaplatsist päris häid fotosid.

P. Matzil kokkuvõttes siiski vedas kogu ta pika elu jooksul (ta suri ligi 85-aastaselt). Kuigi talle määrati Nõukogude võimu poolt 25 aastat, istus ta sellest ära vaevalt 18 kuud. Juba 1955. a ta amnesteeriti ja aastatel 1966–1968 saavutas P. Matz tema suhtes tehtud kohtuotsuse tühistamise. Ka osa konfiskeeritud varast õnnestus tal tagasi saada. 25 aastat ei antud talle aga mitte selle eest, mis ta tegi või jättis tegemata Eesti riigi heaks. Karistus määrati pigem seetõttu, et ta 1919. aastal, parema karjääri lootuses, andis valetunnistuse, et võitles Soome valgete pooltel.

Nagu tõestas veenvalt S. Zetterberg ja P. Matz ise hiljem ülekuulamistel GBs kinnitas, tegelikult ta Soome vabadussõjast siiski osa ei võtnud. Võimalik, et ta polegi kunagi midagi erilist teinud, ei head ega halba. Kas ei tuleks tänapäevase Eesti tavaid silmas pidades P. Matzile hoopis au anda, et ta suutis nii osavalt ära kasutada segaseid olusid eeskätt enda huvides ning täitis ühtlasi noore riigi tellimust kangelase hankimiseks?

Me ei leia S. Zetterbergi raamatust selget ja täpset rekonstruktsiooni sellest, kuidas ja miks J. Vilms siiski hukkus. Tema uurimus on aga eeskujuks neile, kes püüavad ajalugu kirjutada elavalt, põnevalt ja kaasa mõtlema sundivalt. J. Vilmsi saatuslik retk 1918. a kevadel on selline lõik Eesti—Soome suhete ajaloost, mille kohta tõenäoliselt polegi võimalik mingeid lõplikku tõde avavaid dokumente leida ega esitada.

Eero Medijainen

EDITORIAL NOTE

Early in 1995, new members — Finland, Sweden and Austria — joined the European Union. On 12 June 1995 Estonia and the EU concluded an association agreement, which by now has been ratified by nearly all the members of the EU, and on 28 November 1995 Estonia presented an official application to become a full member of the EU. In July 1997 the European Commission included Estonia in the list of these countries with whom unification negotiations would be started. Thus, the prospect of Estonia joining the EU has changed from an abstract possibility to concrete reality. Bibliographer Mait Talts and head of the research group for ethnopolitical studies Aksel Kirch from the Centre for European Studies at the Institute of International and Social Studies investigate the positive and negative aspects of Estonia's possible unification with the EU, and their reflection in the discussion going on in the Estonian press. Their article tries to find answers to these questions on the basis of the materials published in the Estonian printed media during the first half-year of 1997. In sum, the following can be said about the general standard and background of the ongoing discussion in the Estonian press. First, the positive events for Estonia have developed greatly faster than the Euro-discussion. The situation when Estonia has been admitted to the list of countries with which the EU will start entrance negotiations in the first order, requires a much higher level and a more substantiated approach from the discussion. Second: the Euro-discussion in the Estonian press has until now often attempted to inculcate simple attitudes based on stereotypes. Although in the best case the phase of formulating concrete questions has been reached, the shortcomings in the analysis of economic, political and cultural consequences of unification hinder finding answers to these questions. Third, until now the Euro-discussion in Estonia has been too abstract, bearing little relation to ordinary citizens'

everyday life. This, in its turn, causes people's disinterest in the problems connected with the EU. This kind of attitude is understandable in the situation where the official Euro-propaganda of Estonia stresses the lack of alternatives, and while watching the activity of Estonian and European politicians one can easily reach the conclusion that everything has been decided already. Fourth: several Estonian political observers have justly drawn our attention to the fact that before unification Estonia should state the aims for the sake of which it is worth to strive for unification with the EU. Entering the EU should not be a goal in itself, but first of all a means to achieve a higher level of human development in Estonia. This would help Estonia to formulate its own provisions which could serve as a basis for further integration.

Member of the Estonian Parliament and historian Viktor Niitsoo gives an overview of the resistance movement in Estonia from 1987–1988, concentrating mainly on the activities of the Estonian Group for Disclosing the Molotov-Ribbentrop Pact (MRP-AEG). A notice about the foundation of MRP-AEG was published on 15 August 1987. Simultaneously it was announced that a meeting would take place at 12 at noon on 23 August in Town Hall Square of Tallinn to commemorate the Estonians who fell victim to the pact concluded between Hitler and Stalin. The authorities did not ban the event, but instead of Town Hall Square they allowed to organise it in a park (Hirvepark). This was the first political demonstration in occupied Estonia into which the authorities did not intervene and which was not followed by direct repressions. The issues connected with MRP were soon overshadowed by the article "Proposal: The whole the Estonian SSR to self-financing" by Siim Kallas, Tiit Made, Edgar Savisaar and Mikk Titma, published in the newspaper *Edasi* on 26 September. The idea of a self-financing Estonia put the questions posed in Hirvepark in background because achievement of economic independence seemed to be more realistic. On the contrary, the efforts of MRP-AEG to finish historical injustice offered little hope as in reality even the smallest tangible prerequisites for achieving these goals were missing. After the Hirvepark meeting a lively discussion broke out in Estonia about MRP and its significance for the fate of Estonia. Keeping this in mind, the members of

MRP-AEG decided to draw public attention to another date of major importance — 2 February 1920 — when, as a result of the Tartu Peace Treaty between the Republic of Estonia and the Russian Federation, Russia recognised the Estonia's independence and abandoned forever all the claims for the territory of Estonia. After the events of 2 February 1988 it became evident that the communist regime was unable to curb Estonian people's endeavours for independence. Although Soviet militia managed to disperse the demonstration planned by MRP-AEG to mark the 68th anniversary of the Tartu Peace Treaty, it became clear that it would be impossible to prevent massive celebration of the 70th anniversary of the Republic of Estonia. The last major event organised by MRP-AEG was a demonstration in early spring 1988 to commemorate the deportations to Siberia in March 1949.

Thereafter we publish a treatise by Paracelsus on alchemy, "the third foundation of medicine".

Scholars have been arguing till the present whether the Reformation in the 16th century should be regarded as a phenomenon marking the end of the Middle Ages in Europe or the beginning of Modern Times. Neither is there any reason to speak about a single, clearly defined source of the Reformation. To reduce the reforms only to the ideas of Luther seems to be even more debatable. For example, simultaneously with Luther and independently of him, a similar development led by Huldrych Zwingli (1484–1531) emerged in Zürich. Even in Wittenberg, during Luther's lifetime, his colleague and close friend Philipp Melanchthon became another prominent figure of the Reformation with a doctrine that clearly differed from Luther's. Although Melanchthon could not escape the ideas of former times either, it is inarguable that he had close ties with humanism, the contemporary innovative movement in intellectual life, which formed a basis for major ideas in the present-day world of thought. Actually, the tension between these two men has survived in Lutheran theology till the present. Melanchthon's life and teachings are viewed in close-up by Urmas Petti, a doctoral student at the Faculty of Theology of the University of Basel. There are differences between Martin Luther's and Philipp Melanchthon's theologies in exculpation, in the problem of free will, in the doctrine of the Eucharist, in

the attitude to secular government, in understanding the relation between the Scriptures and tradition.

In Jac de Bruyn's opinion we are in a paradoxical situation: being forced into a normative and structural framework, we still have to make our personal choices. The aim of his article is to stress the importance of hermeneutic and dialogical approach to religious upbringing and religious instruction. He introduces us to a few concepts and educational ideas whereas, when speaking about a pedagogic relation, he prefers to use the expression "a functional relation with educational opportunities". This means that parents and children are engaged in a dialogue which proceeds towards the formation of a human being — an ego, someone with their own individuality, someone who could be defined as a personality. One should become someone who has developed all their abilities or at least a possibly large number of them. In upbringing, this can be achieved only through a functional relation. Both development and education are part of the process of upbringing, which in its essence is a dialogue: parents and children make an equal although an essentially different contribution to it. In addition to that there are also intentional "goals", educational aims, but these form only part of the functional relation, in the contrary case we would have to do with indoctrination.

The stories about nature always deal with the same basic elements — the interaction between word, nature and the subject. Aristotle states in Chapter VII of his *Politics* that the city, the polis, has a natural basis — both as a material and social entity, and in its essence. Since those times the city has had a privileged status in stories about nature both as a metaphor and as a social and material entity. The ideal city embodies the ideal relation between human beings and nature. A good city is the same as a good relation with nature: it provides a human being with the position of a real human subject and determines the communicative space where one can utter and exchange words which convey stories about nature — in philosophy, science and arts. But along with this utopian city, the historical city also offers vivid examples about effective or destructive approach to nature. When the city is concerned, the cases of relations between humans and nature undergo a metamorphosis — single events become generalised ex-

amples. Svend Erik Larsen, professor of literature and semiotics at the University of Odense, gives first an example about using the 18th-century city as a metaphor which supports the thesis of harmony between the word, the subject and nature. Thereafter he concentrates on the role of the 18th-century material city in the destruction of the complex word-subject-nature and attempts to restore it under new conditions.

To mark the centenary of the Estonian writer Albert Kivikas we publish in the belles-letters section nine of its miniatures.

Almost overnight, computer programming has developed from an info retrieval system into a system of real analysis which is capable of producing critical discourse and creative writing. The most stunning innovation, although still far from perfection, is hypertext, the potentiality of the computer to overcome the linearity of the written text, building endless series of imaginable links from verbal associations to all kinds of possible worlds, enlarging the keywords or marginalia from the footnotes of yesterday to metatexts. Michel Riffaterre proves that it is erroneous to equal hypertextuality and intertextuality, and he points out the differences between them. Hypertextuality collects all kinds of possible data, but by taking everything into consideration it leads the reader to a large amount of irrelevant material. Intertextuality, on the contrary, excludes irrelevant data. It underscores the main points of the text, revealing the data which were only implied or presupposed in the text, thus determining their relevance. The rest will be switched off, but not deleted, by entropy.

In the section of book reviews Eero Medijainen analyses two books — a collection of documents compiled by Heino Arumäe and Seppo Zetterberg's monograph on Jüri Vilms. Both books deal with Estonian-Finnish relations during the period when these countries gained their independence and immediately after it.

The issue ends with the second and last part of *Quining Qualia* by Professor of Philosophy Daniel C. Dennett, Director of the Centre for Cognitive Studies at Tufts University. The afterword has been written by Bruno Mölder, a graduate student of philosophy at the University of Tartu.

KVAALIDE KVAINIMINE

Daniel C. Dennett

Tõlkinud Bruno Mölder

II

Quining Qualia. — *Consciousness in Contemporary Science*,
A. Marcel & E. Bisiach (eds.). Oxford: Oxford University Press,
1988. Pp. 42–77.

Copyright ©1988 by Daniel C. Dennett
Avaldatakse autori nõusolekul.

See annab mõista, et kvaalid ei ole fenomenoloogi (või professionaalse kohvidegustaatori) sõnavaras tähtsamal kohal kui füsioloogi sõnavaras (Dennett 1978b). Et seda näha, vaatle jälle näidet minu vastumeelsusest lillkapsa suhtes. Kujutle nüüd (*intuitsioonipump # 11: lillkapsa ravim*), et keegi pakub mulle pilli selleks, et ravida mu jälestust lillkapsa vastu. Ta lubab, et pärast selle pilli allaneelamist maitseb lillkapsas mulle täpselt niisamuti nagu alati, aga et mulle hakkab see maitse meeldima! "Pea kinni," võiksin ma vastata. "Ma arvan, et sa räägid praegu endale vastu." Kuid pilli võtan ma ometi ja see toimib. Hetkega saab minust lillkapsa-armastaja, kuid kui minult pärida, kumba kahest võimalikust toimest (Chase'i või Sanborni tüüpi) see pill mulle avaldas, murran ma pead ja ei leia *oma kogemusest* midagi, mis asjale valgust võiks heita. Ma tunnen muidugi, et maitse on (umbes) sama — pill ei ole lõppude lõpuks muutnud lillkapsa maitset šokolaadikooigi maitseks —, kuid samas on mu kogemus praegu sedavõrd teistsugune, et ma ei taha öelda, et lillkapsas maitseb mulle nii nagu varem. Mingil juhul ei anna miski põhjust sundida meid oletama, et minu lillkapsa-kogemustel võiks peale nende erinevate dispositsionaalsete, reaktsioone esilekutsuvate omaduste olla ka veel mingeid seesmisi omadusi.

"Kuid põhimõtteliselt peab ju leiduma õige vastus küsimusele, mis tunne sul on praegu, seesmiselt, isegi kui sa pole võimeline seda kindlalt ütlema!" Miks? Kas võiksime sedasama öelda kogemuse kõikide muude omaduste kohta? Vaatle *intuitsioonipumpa # 12: pöördprillide kandmisest tingitud nägemisvälja ümberpöördumine*, nähtust, mida on juba aastaid empiirilisel uuritud. (G. M. Stratton avaldas teedrajava töö 1896. a ning J. J. Gibson ja Ivo Kohler olid peamiste uurijate seas. Sissejuhatavat käsitlust vt Gregory 1977.) Pärast mõnepäevast pöördprillide kandmist kohanevad katseisikud hämmastavalt edukalt. Oletame, et surume neile peale järgmise küsimuse: "Kas sinu kohanemine seisneb sinu nägemisvälja ümberpööramise või pöörad sa kompenseerimiseks kogu ülejäänud vaimu tagurpidi?" Kui nad kõhklevad, kas võime siis peale käia, et õige vastus peab leiduma, isegi kui nad ei suuda täie kindlusega öelda, milline see on? Seesugune pealekäimine viiks otseteed uue versioonini vanast pööratud spektri

mõtteesperimentidest: "Kuidas ma tean, kas mõned inimesed näevad asju tagurpidi (ja on ise sellega täiesti harjunud), ning et teised näevad asju õiget pidu?"

Üksnes väga naiivse arusaama korral nägemistajust oleks võimalik taluda mõtet, et nägemisväljal on õigetpidisuse või tagurpidisuse omadus *sõltumatult dispositsioonidest neile reaageerida* — võiksime seda kutsuda "seesmiseks õigetpidisuseks". (Vaata mu arutlust robot SHAKEY poolt töödeldud "kujutiste" omadustest, Dennett 1982.) Järelikult ei kutsu ega nõua mitte kõik teadvusliku kogemuse omadused käsitlemist "seesmiste" omadustena. Kas leidub midagi, mis tõstaks esile teatava omaduste (oletatavasti "kvalitatiivse või fenomenilise") alamklassi, ning sunniks meid käsitlema neid — mitte nagu subjektiivset õigetpidisust — seesmiste omadustena? Kui mitte, siis ei mängi sellised omadused mingit rolli ei kogemuse füsioloogilistes ega introspektiivsetes teooriates.

Mõni võiks kippuda väitlema järgmiselt: ma suudan kindlasti kujutleda seestpoolt "spektri pööramise" kogemust; lõpude lõpuks olen ma tegelikult samalaadseid ajutisi toimeid kogunud, nagu vahtrasiirupi "maitset muutev" toime apelsinimahlale. Mis on kujuteldav või tegelik, on ühtlasi võimalik. Järelikult on spektri ümberpööramine või nihutamine võimalik (kõikides meelemodaalsustes). Kuid sellised nähtused *ongi* otseselt kvalide või seesmiste subjektiivsete omaduste ümberpööramine või nihutamine. Järelikult peavad olemas olema kvalid: seesmised subjektiivsed omadused.

See on ekslik. See, mida kujutletakse, ja see, mida öeldakse end kujutlevat, võivad olla kaks eri asja. Nägemisvälja ümberpööramise kujutlemiseks nii, nagu seda kogesid Strattoni ja Kohleri katseisikud, ei ole tarvis kujutleda nägemisvälja absoluutset ümberpööramist (isegi kui katseisikutele "tundub nii", nagu oleks sellega tegu). Vähem enesestmõistetavalt ei tähenda subjektiivse värvitaju nihutamise kujutlemine — nii elavalt kui soovid — tingimata selle kujutlemist, milleks filosoofid seda nähtust tavaliselt peavad: *kvalide* pööratud või nihutatud spektrit. Kuivõrd see termin kannab endaga siin põlglikult tagasi lükatud problemaatilisi implikatsioone, ei saa tema kasutamine leida toetust lihtsalt kujuteldava võimaluse elavusest ega loomulikkusest.

Kui selliseid omadusi nagu kvalid olemas ei ole, kas tähendab see siis, et "pööratud spekter" on võimatu? Jah ja ei.

Klassikaliselt vaidlusalune pööratud spekter on võimatu, ent midagi sellesarnast on täiesti võimalik — miski, mis sarnaneb “kvaalide pööramisega” nii, nagu nägemisvälja pööramine sarnaneb võimatu *absoluutse* nägemiskujutise ümberpööramisega, mis sai just kõrvale heidetud.

5. MÕNED MÕISTATUSLIKUD JUHTUMID TÕSIELUST

Ei piisa sellest, kui keelduda avaldamast oma teoreetilisi eelitusi kuni selle ilusa päevani, mil filosoofid lõpetavad kvaalide tavamõiste puhastamise keerulise ülesande. Kui me ei astu samme selle allikmõiste maharaputamiseks ja tema asendamiseks paremate ideedega, jätkab ta meie kujutlusvõime halvamist ja häirib süstemaatiliselt meie püüdeid mõista juba kohatud nähtusi.

See, mida leiame, kui vaatleme näiteks värvitaju anomaalseid nähtusi tõsielust, kinnitab rikkalikult meie kahtlusi traditsioonilise kvaalimõiste puudulikkuse suhtes. On teateid *tserebraalse akromatopsia* (ajukoorel põhinev värvinägemise häire) mitmesugustest vormidest ja ehkki leidub mõndagi, mida nende analüüs ei ole kindlaks määranud, pole kahtlust, et filosoofilised mõtteeksperimentid on kas alahinnanud või ei ole märganud intuitsioonide-vastaste sümptomikogumite võimalusi, nagu ilmneb mõningatest nappidest haiguslooväljavõtetest.

Vertikaalsest meridiaanist paremal pool asuvad objektid paistsid olevat normaalse värvitooniga, sellal kui vasakul pool tajuti neid üksnes halli varjundites, ehkki ilma vormimoonutusteta. ... Ta ei olnud võimeline tundma ära ega nimetama värvusi kummagi silma vasaku nägemisvälja ühelgi osal, kaasa arvatud erepunast, -sinist, -rohelist ja -kollast. Niipea kui värvilise objekti mis tahes osa ületas vertikaalse meridiaani, oli ta kohe võimeline tundma ära ja korrektselt nimetama selle värvust. (Damasio *et al.* 1980.)

Esmapilgul tundub, et seda patsienti saab kirjeldada lihtsalt kui [isikut], kelle nägemisvälja vasakus pooles on värvuse kvaalid muutunud või kaotsi läinud, kuid siin on probleem tõlgendamisega, mille toob esile järgmine haiguslugu:

Patsient ei täitnud ühtki ülesannet, kus tal tuli nähtud värvus viia kokku selle väljaöeldud nimetusega. Seega ei suutnud patsient anda värvidele nimetust ega välja valida nimetusele vastavat värvust.

Seevastu sooritas ta edukalt kõiki neid ülesandeid, kus kokkuvii- mine oli kas puhtalt verbaalne või puhtalt mitteverbaalne. Seega suutis ta verbaalselt seada vastavusse värvuste nimetused nimetatud objektidega ning vastupidi. Ta suutis viia kokku nähtud värvu- sed üksteisega ja objektide piltidega ja värvusi veatult sorteerida. (Geschwind, Fusillo 1966.)

See teine patsient ei olnud oma puudest sugugi teadlik. Ta "ei vastanud kunagi lihtsalt "ei tea" nõudmisele värvust nimetada" (Geschwind, Fusillo 1966: 140). Nende kahe pat- siendi vahel on silmatorkav erinevus; mõlema võime nimetada asjade värvust on vähemalt mõnes nende nägemisvälja osas puudulik, kuid esimene on oma hälbest äärmiselt teadlik, tei- ne mitte. Kas see erinevus muudab asja kvaalide suhtes? Kui nii, siis mida paganat me peaksime ütlema kolmanda patsien- di kohta?

Tema teiseks suureks kaebuseks oli, et "kõik tundub must või hall" ja see põhjustab talle igapäevaelus teatavaid raskusi. ... Tal esines märkimisväärseid raskusi värvuste äratundmise ja nimetamisega. Näiteks tavaliselt kirjeldas ta erepunaseid objekte kas punaste või mustadena, ererohelisi objekte kas roheliste, siniste või mustadena ja eresiniseid objekte mustadena. Raskus tundus olevat tajumuslikku päritolu ja ta tegi sellele viitavaid märkusi; näiteks kui talle näida- ti erepunast objekti, ütles ta "määrdund, plekiline punane, mitte selline punane, nagu tavaliselt punast nähakse". Väiksema inten- siivsuse või eredusega värvilisi kujutisi kirjeldati selliste mõistetega nagu "hall", "koltunud valge" või "must", kuid kui tal paluti värvust aimata, oli tal õigus 50 protsendil juhtudest, ning siniste ja roheliste toonide puhul oli ta märgatavalt vähem edukas kui punaste puhul. (Meadows 1974).

Selle mehe teadlikkus oma hälbest on pehmelt öeldes kahel- dav. See vastandub üsna teravalt veel ühele juhtumile:

Ühel novembrihommikul 1977. a märkas ta pärast ärkamist, et kuigi ta võis näha objektide ja inimeste detaile, tundusid värvid olevat "ära kuivanud" ja "valed". Teisi kaebusi tal ei olnud ... tema nägemine oli hea, 20/20 mõlemas silmas ... Probleem värvitajus püsis ja tal tuli paluda, et tema mees aitaks tal valida, mida selga panna. Kaheksa nädalat hiljem märkas ta, et ei suuda enam oma mehe ja tütre nägu ära tunda ... [Seega] lisaks akromatopsiale oli patsiendil ka proso- pagnoosia, kuid tema ülejäänud keeleline ja kognitiivne sooritus oli

korras. Patsient oli võimeline oma lugu veenvalt jutustama ja tal oli oma puudusest märkimisväärne arusaamine. (Damasio *et al.* 1980.)

Meadows märgib: “Nõnda kaebavad mõned patsiendid, et nende värvitaju on puudulik, teistel aga endal kaebusi pole, ehkki kontrollimise käigus ilmnevad silmatorkavad kõrvalekalded.”

Mida tuleks nende juhtude kohta ütelda? Kui omal algatusel kaebusi ei esitata, ent patsiendi värvitaju on kahjustatud, on see siis märk sellest, et tema kvaalid on puutumata? (“Tema eristusvõime on kohutavalt kahjustatud, ent tema õnneks on tema siseelu jäänud puutumata sellest pelgalt välisest hälbest!”) Võiksime kvaale kujutada ette sellisel moel, ent sama hästi võime ka väita, et patsient lihtsalt ei märganud seda tema kehvas soorituses ilmnenuid kvaalide arvatavalt astmelist ärakuivamist või kokkusulamist. (“Tema siseelu kaotas oma keerukuse ja mitmekesisuse nii aeglaselt, et ta ei märganud kunagi, kui vaeseks see oli muutunud!”) Mis siis, kui meie viimase patsiendi kaebus oli just selline, ent ta sooritas teste normaalselt? Üheks hüpoteesiks oleks, et tema kvaalid on tõesti kahvatuks muutunud, nagu ta arvas. Teine oleks, et värvuse eristamise testide täisverelise soorituse valgel on tema kvaalidega kõik hästi, aga et ta kannatab mingi hüsteerilise või depressiivse anomaalia, teatava värvinägemise hüpohondria all, mis sunnib teda kaebama värvitaju kadumise üle. Või ehk tuleks väita, et tema kvaalid on puutumata ning tema häire on puhtverbaalne: et anomaalne on vaid arusaamine neist sõnadest, mida ta kasutab oma kogemuse kirjeldamiseks. (Erialases kirjanduses on teateid teiste hämmastavalt spetsiifiliste värvus-sõnade häirete kohta.)

Traditsiooniline mõiste ei lase meil näha ehtsaid võimalusi. Niipea kui oleme näiteks saanud teada Geschwindi ja Fusillo kirjeldatud imelikust puudest, saame aru, et meie esimest patsienti ei ole kunagi testitud, et kindlaks teha, kas ta suudaks siiski sorteerida vasakul pool nähtud värvusi või läbida teisi mittenimetamise, mitteverbaalseid värvipimeduse teste. Nood testid ei ole mingil juhul üleliigsed. Võib-olla oleks ta need läbinud; võib-olla on tema kvaalid vasakul pool sama puutumatud kui paremal pool, *ükskõik mis ta ise ütleb!* — kui võtame “kriteeriumiks” võime selliseid teste läbida. Võib-olla on tema probleem “puhtverbaalne”. Ja kui sa selle hüpoteesi peale kostad, et see on võimatu, peab see tähendama, et sa pead tema verbaalset raporteerimiskäitumist asja lahen-

damisel autoriteediks — kuid siis tuleb sul *a priori* välistada sellise seisundi võimalus, mida ma kirjeldasin kui värvinägemise hüpoondriat.

Pole väljavaadet *leida* nendele pähklikele lahendust meie tavakasutusest või intuitsioonidest, mida see tekitab, kuid filosoofil on muidugi võimalik *luua* teatud põimuvate teeside kogumi kaitseks mingi teooriaehitis. Probleemiks on see, et kuigi harilikult tekitab kindel stiimulite ja kehaliste tingimuste kogum kindla tagajärgede kogumi, saab iga konkreetset tagajärge [tema põhjusest] lahutada ja meie intuitsioon ei ütle meile, millised tagajärjed on kvaali identsuse või kvaalide püsivuse tarvis “olemuslikud” (vrd Dennett 1978a, ptk 11). Mulle tundub päris ilmne, et ühtki neist tõlgenduse tõiendest probleemidest, millega seisame silmitsi nende imelike haiguslugude puhul, ei saa lahendada analüüsides, kuidas tuleks rakendada *kvaalide* mõistet — kui me ei taha just pakkuda välja mõnd uutset tehnilist tähendust, mille jaoks võiks traditsioonilise termini kohandada. Kuid see oleks vähemalt taktikaline viga: on näidatud, et need intuitsioonid, mis ümbritsevad käibelolevat arusaamist terminist ja *püüavad* seda kinnistada, paiskuvad täiesti segi, kui nad satuvad vastamisi mõne sellise juhtumiga.

Minu mitteametlik valim näitab, et mõnel filosoofil on kindlad veendumused iga juhtumi ja selle kohta, kuidas seda kvaalide kaudu kirjeldada, kuid nad leiavad end olevat teravas (ja äärmiselt koomilises) lahkarvamuses teiste filosoofidega selles, millised peaksid need “ilmselged” kirjeldused olema. Teised filosoofid avastavad, et nad tõesti ei tea, mida ütelda — mitte sellepärast, et nende juhtumite kirjeldustes pole esitatud piisaval hulgal fakte, vaid sellepärast, et neile hakkab koitma, et nad on aastaid rääkinud millestki, millest nad tegelikult midagi ei tea.

6. VAAKUMI TÄITMINE

Kui kvaalid on nii halb idee, miks on nad siis paistnud nii hea ideena? Miks tundub nii, nagu leiduks meie kogemuses neid seesmisi, sõnuleletamatuid, privaatseid ja “kvalitatiivseid” omadusi? Ülevaade meie teadvusliku kogemuse omaduste oletatavatest teise astme omadustest võimaldab meil hinnata

nende ligitõmbavust ning leida sobivaid asendajaid. (Selletaolist harjutust on teinud ka Kitcher 1979.)

Vaatleme esmalt "seesmist". Pole kaugeltki selge, mis asi võiks olla seesmine omadus. Ehkki see termin on olnud filosoofias teataval määral moes ning tundub tihti tagavat olulise vastanduse, ei ole seesmisuse [*intrinsicity*] teise astme omadusele kunagi leidunud üldiselt aktsepteeritud definitsiooni. Kui isegi nii briljantsel teooria-müüjal nagu David Lewis võib püüd välimise/seesmise eristust koherentselt defineerida tema enda tunnistuse järgi luhta minna, võime hakata endalt küsima, kas see mõiste üldse veel meie tähelepanu väärib. Tegelikult toob Lewis (1983: 197) oma ülevaate alguses selle eristuse versioonidest ühe võimalusena esile järgneva: "Me võiksime paljutki kvainida, loobuda tervest [mõistete] pesakonnast kui arusaamatust ja tarbetust", kuid ta heidab selle võimaluse kohe kõrvale: "See oleks absurdne." Lõpuks nurjub siiski tema jõupingutus päästa Chisholmi (1976) ja Kimi (1982) käsitlusi ning ta oletab, et "kui me ikka veel tahame sisse murda, oleks targem teist akent proovida" (Lewis 1983: 200).

Isegi kui eristusest loobumine on meile niisama vastumeelne kui Lewisele, kas ei peaks järgmine huvitav tõik meis kahtlusi äratama? Olles kutsutud seletama seesmise omaduse ideed algajale, kasutaksid paljud inimesed mingit niisugust näidet: vaatle Tomi palli, sel on palju omadusi: ta on tehtud india kummist, kuulub Tomile, on viimase nädala mööda saatnud seinakapis, ja tema punasus. Kõik peale viimase on selgelt palli *relatsioonilised* või *välimised* omadused. Kuid tema punasus on seesmine omadus. Kõik on kena peale selle, et see ei ole nii. Juba Boyle'ist ja Locke'ist peale oleme paremini teadnud. Punasus — avalik punasus — on kõige täiuslikum relatsiooniline omadus, nagu näitavad mitmed "sekundaarsete kvaliteetide" kohta käivad mõtteeksperimentid. (Üks esimesi oli Berkeley (1713) anum leige veega* ning üks paremaid on Bennetti (1965) fenooltiokarbamiid.) Saades teada, et avalik punasus (nagu ka avalik mõrusus jne) on siiski relatsiooniline omadus, tekib ahvatlus klammerduda seesmisuse külge ("*miski* peab olema seesmine!") ning nihutada see isiku pea sisse. Tegelikult on tihti arvatud, et kui võtame omaks locke'iliku, relatsioonilise seisukoha objektiivse mõrususe, pu-

*Vt ka *Akadeemia*, 1997, nr 8, lk 1778. *Toim.*

nasuse jne suhtes, *peame* oma kõnealuse relatsioonide käsitluse lõpetama pöördumisega mitterelatsiooniliste, seesmiste omaduste poole. Kui objektiivne mõrusus tähendab avaldada teatavat mõju normaalsete vaatelejate klassi liikmetele, siis *peame* olema võimelised seda mõju kindlaks tegema ning eristama seda mõjust, mida avaldab objektiivne hapusus ja nõnda edasi.

Mis peale mõne seesmise omaduse võiks veel seda mõju eristada? Miks mitte mõni relatsiooniline või välimine omadus? Rahalise väärtuse relatsiooniline käsitlus ei vaja oma lõpuleviimiseks seesmise väärtusega ühikute (mille väärtus on sõltumatu väärtustajate kalduvustest käitumuslikult reageerida) eeldamist. Väide, et teatud tajumuslikud omadused on teistsugused, on toetavate argumentide puudumisel lihtsalt demagoogiline. Ei piisa sellest, kui öelda, et on lihtsalt ilmne, et nad on seesmised. See võib mõnele ilmne paista, kuid Chase'i kimbatusest sugenenud kaalutlused näitavad, et pole kaugeltki ilmne, et mõni seesmine omadus (mis iganes ta on) võiks täita ankru rolli avalike tajumuslike omaduste locke'ilikus relatsioonilises käsitluses.

Miks mitte loobuda seesmisusest kui teise astme omadusest täienisti või vähemalt niikauaks, kuni pole lahendatud segadus filosoofilistes arvamustes selle kohta, mis võiks seesmisus olla? Kuni selle ajani on rõhutamine, et kvaalid on kogemuse seesmised omadused, parimal juhul tühipaljas žest; keegi ei saa väita, et see looks selge, koherentse ja arusaadava eeltingimuse teooriaks.¹¹

Mis saab siis sõnulseletamatusest? Miks tundub meie teadvuslikel kogemustel olevat sõnulseletamatuid omadusi? Sellepärast, et neil on *praktiliselt* sõnulseletamatud omadused. Oleta *intuitsioonipumbas* # 13: *kalakotka hüüd*, et ma pole kunagi kuulnud kalakotka hüüdu, isegi mitte salvestuse-na, kuid tean linnuraamatutest loetu põhjal umbkaudu, mida kuulata: "lühikeste, teravate, piuksuvate vilede seeria, *tsip-*

¹¹Kangelaslik (ja minu jaoks hämmeldust tekitav) keeldumine seesmisusest loobuda on Wilfrid Sellarsi aastatepikkune mõtisklus tema kuulsast roosast jääkuubikust, mis paneb teda postuleerima revolutsiooni mikrofüüsikas, mis taastaks objektiivsed "absoluutsed sensoorsed protsessid" hoolimata Boyle'ist, Locke'ist ja peaaegu kõigist, kes nende järel tulid. Vt Sellars 1981 ja minu kommentaari (Dennett 1981).

tsip või *tsuk-tsuk*, jne; kõlab häiritult" (Peterson 1947) (või muid sellesarnaseid või paremaid sõnu). See verbaalne kirjeldus piirab osaliselt võimalike linnuhüüete loogilise ruumi. Selle põhjal oskan ma välistada palju linnuhääli, mida ma olen kuulnud või võin kuulla, kuid alles jääb ikkagi lai valik minu poolt eristatavaid võimalusi, mille seas aktuaalsus on minu eest peidus nagu nõi heinakuhjas.

Seejärel ühel päeval, relvastatult nii verbaalse kirjelduse kui binokliga, identifitseerin ma visuaalselt kalakotka ning kuulen siis tema hüüdu. Nii et *selliselt* see siis kõlabki, ütlen ma enesele, osutades — nagu näib — konkreetsele seesmis- te, sõnulsetamatute kvaalide mentaalsele kompleksile. Ma ristin selle kompleksi *S*-iks (*pace* Wittgenstein), kordan seda lühiajalises mälus, võrdlen seda linnuraamatus kirjeldatuga ja tõden, et kuigi verbaalne kirjeldus on tõene, korrektne ja kõlab isegi poeetiliselt — ma otsustan, et ka tuhande sõnaga ei saaks seda paremini edasi anda —, jääb see ikkagi jänni kvaalikompleksi *tabamisega*, mida ma kutsun *S*-iks. Sellepä- rast ma vajangi tegelikult neologismi "*S*", et otseselt osutada sellele sõnulsetamatule omadusele, mida ma ei suuda kirjeldusega välja valida. Minu tajukogemus on mulle täpselt näi- danud kalakotka hüüu asupaika võimaluste loogilises ruumis sellisel viisil, nagu verbaalne kirjeldus seda näidata ei saa.

Olgugi et selline vaade asjale on ahvatlev, on see üle paku- tud. Esiteks on ilmne, et üksiku seda liiki kogemuse põhjal ei saa ma teada ega teagi, kuidas üldistada seda teistele ka- lakotka hõigetele. Kas hüüd, mis erineb selle poolest, et on ainult pool oktavit kõrgem, on samuti kalakotka hüüd? See on empiiriline ornitoloogiline küsimus, mille jaoks mu koge- mus pakub napilt tõendeid. Aga veelgi enam — ja see on psühholoogiline, mitte ornitoloogiline seik —: ma ei tea ega saagi teada üksiku sellise kogemuse põhjal, millised füüsika- lised muutused ja konstantsused stiimuleis tekitavad minus eristamatu kogemuse. Samuti ei või ma teada, kas ma rea- geeriksin samamoodi (kas mul oleks seesama kogemus), kui mulle oleks esitatud selline uus stiimul, mis on kõikide füü- sikaliste näitude poolest esimesega identne. Ma ei saa teada muutuste moduleerivat toimet oma kehale (ega psüühikale).

Küllap on see projektsiooni läbitungimatus üheks tõepära- suse allikaks Wittgensteini skepsisele privaatterkele suhtes.

Wittgenstein rõhutab, et ostensiivsest definitsioonist võib põhimõtteliselt alati valesti aru saada, isegi sellise värvuse nime nagu "seepia" ostensiivsest definitsioonist. See, kuidas keegi sõnast aru saab, ilmneb sellest, mis ta edasi teeb, "kuidas ta defineeritud sõna kasutab". Paljalt minimaalse seletuse järgi võidakse minna edasi õiges suunas, kuid teisest küljest võidakse minna edasi ka teises suunas, olenemata sellest, kui palju on lisatud selgitusi, sest ka nendest võib valesti aru saada ... (Kripke 1982: 83, vt ka 40–46).

Kuid selles, mis tundub esmapilgul läbitungimatu ja pärast mõningat testimist mõnevõrra mitmemõtteline, võidakse õigustatult näha äärmiselt spetsiifilise, usaldusväärse ja projitseeritava omadusedetektor avaldust, niipea kui seda on katsetatud sobivalt erisugustes tingimustes.

Teisisõnu, kui ma kuulen esimest korda kalakotka hüüdu, võin ma olla eneses identifitseerinud omadusedetektor, kuid mul ei pruugi olla (veel) üldse aimu sellest, millise omaduse ma äsjaleitud omadusedetektor avastab. Siis võib paista, et ma pole üldse midagi uut teada saanud — et uus kogemus ei ole minu episteemilist olukorda vähimalgi määral parandanud. Kuid muidugi ei ole see nii. Ma ei pruugi suuta omadust (veel) kirjeldada või määratleda seda kergesti kasutatavate avalike orientiiride suhtes, kuid ma olen temaga mõõdukalt tuttav: ma saan osutada omadusele, mille olen avastanud: see on omadus, mille ma avastasin *tolle* sündmuse käigus. Kalakotka hüüu kogemine on mulle andnud kalakotka hüüetest mõtlemise uue viisi (millegi väga lihtsa ütlemiseks möödapääsmatult ülespuhutud viis), mis on praktiliselt sõnuseletamatu nii seepärast, et ta on (mulle veel) läbitestimata profiil vastuseks tajumuslikele tingimustele, kui seepärast, et ta on — nagu tõendab linnuraamatu kirjelduse vaesus — niivõrd kõrgelt informatiivne viis mõelda: avaldus minu närvisüsteemi informatsiooniliselt väga tundlikust osast.

Siinkohal mõistan ma infot termini formaalses, infoteooria tähenduses. Vaatle (*intuitsioonipump # 14: Jello karp*) vana spioonitrikki, mis on kõige kuulsamaks saanud Julius ja Ethel Rosenbergi puhul, kus täiustatakse paroolisüsteemi, rebides midagi kaheks osaks (Rosenbergide puhul oli see Jello karp) ja andes ühe poole mõlemale asjaosalisele, kes peavad olema hoolikad teineteist identifitseerides. Miks see toimib? Sest paberi kaheks osaks rebimine tekitab nurga, mis on informatsiooniliselt nii keeruline, et seda on samahästi kui võimatu

sihilikult konstrueerides järele teha. (Jello karbi sirgeservaline habemenoaga poolitamine nurjaks eesmärgi täielikult). Ühe tüki ainulaadsest sakilisest nurgast saab selle paarilisele *praktiliselt* unikaalne mustri äratundmise vahend; see on seadeldis kujuomaduse M avastamiseks, kusjuures M -i kehas-
tab [*instantiate*] unikaalselt tema paariline. Selle triki olemuseks on see, et me ei saa oma lühipredikaati " M " asendada pikema, komplekssema, kuid omaduse korrektse ja hõlmava kirjeldusega, sest kui me seda saaksime, võiksime kasutada seda kirjeldust retsepti või võimaliku algoritmina, et tekitada uut M -i instantsi või M -i detektorit. Ainus *käepärane* viis öelda, mis omadus on M , on viidata meie M -i detektorile ja öelda, et M on kujuomadus, mida avastatakse selle asjaga siin.

Ning just seda me teemegi, kui näime osutavat sisemise kavatsuse mentaalse sõrmega kvaalile või kvaalide kogumile oma kogemuses. Me osutame omadusele — mahamärkimata piiridega avalikule omadusele — sellega, et osutame oma isiklikule ja eripärasele võimele sellele reageerida. See eripära on meie privaatsuse pikenduseks. Kui ma mõtisklen, kas sinu sinine on minu sinine, kas sinu keskmine *do* on minu keskmine *do*, saan ma koherentselt mõtiskleda, kas meie eristusprofiilid oleksid umbkaudu samad ka väga erinevates tingimustes. Ja nad ei pruugi seda olla; inimesed kogeavad maailma üsna erinevalt. Kuid see on kõikide harilike objektiivsete testimisprotseduuridega empiirilisel avastatav.¹²

Peter Bieri juhtis mu tähelepanu sellele, et infot Dretske (1981) tähenduses saab loomulikult viisil kasutada sõnas-
tamaks ümber minu kolme esimest kvaalide teise astme omadust: seesmisus, sõnulseletamatus ja privaatsus. (Dretske katse infoteooriat sellisel viisil rakendada tekitab probleeme — vt mu arutlust [artiklis] "Evolution, error and intentionality" (Dennett 1987) — kuid need ei ole siinkohal olulised.) Me võiksime rääkida sellest, mida Bieri kutsuks psühholoogiliste sündmuste "info fenomenalisteks omadusteks". Vaatle infot — Dretske kutsuks seda *naturaalseks tähenduseks* —, mida võiks kanda sisemise tajusündmuse tüüp. Et ta seda infot kannab, on objektiivne (ja järelikult lõdvas tähenduses

¹²Stich (1983) arutab ühismõõdutuse probleemide implikatsioone psühholoogilise teooria jaoks, mis võivad kerkida esile seda laadi erinevustest eristusprofiilides. Vt eriti ptk 4 ja 5.

seesmine) küsimus, kuna see on sõltumatu sellest, millist infot *arvab* subjekt sündmusetüüpi kandvat (kui üldse mingit). See, millist infot täpselt kantakse, on (praktiliselt) sõnulseletamatu just esitatud põhjustel. Ning see on privaatne just antud tähenduses: omanduslikult ja potentsiaalselt eripärane.

Vaatle, kuidas rakenduksid Bieri pakutud "info fenomenilised omadused" (kutsugem neid *ifodeks**) Chase'i ja Sanborni juhtumile. Nii Chase kui Sanborn peaksid endalt küsima, kas nende ifod on muutunud. Chase'i jutt näitab, et tema meelest tema ifod muutunud ei ole (normaalsetes tingimustes — kõik maitseid on vastikud, kui ta oleks äsja mädarõigast sünnud). Ta usub, et ühed ja samad maailma objektiivsed asjad — täpsemalt, keemiliselt identsed kofeiinirikkad vedelikud — tekitavad tema konkreetset tüüpi maitsekogemusi praegu ning tekitasid kuus aastat tagasi.

Sanborni meelest on tema ifodega teisiti. Ta arvab, et tema objektiivsed omadusedetektorid on segi aetud. Ta ei ole enam kindel, et nende väljundid informeerivad teda täna sellestamast mis kuus aastat tagasi. Ning millest täpselt need teda tookord informeerisid? Kui Sanborn oleks tavaline isik, ei ootaks me temalt eksplitsiitset vastust, kuna enamik meist kohtleb oma maitseidektoreid pelgalt *M*-detektoritena, mis avastavad just seda, mida nad parajasti avastavad. (Selleks leidub häid põhjendusi, mida on analüüsinud Akins (1987).) Ent professionaalsed kohvidegusteerijad on arvatavasti teistsugused. Arvatavasti on neil üsna selge ettekujutus sellest, mis liiki keemilise analüüsi ülekande masinavärk on nende suus ja närvisüsteemis.

Seni on kõik korras. Võiksime Chase'i ja Sanborni jutte tõlgendada kui hüpoteese nende tajumusliku infotöötuse masinavärgi väljundite konstantsuse või muutuste kohta ning just seda laadi empiiriline testimine, nagu varem kujutlesime, püüaks kinnitada või ümber lükata nende arvamusi, mis on selliselt tõlgendatud. Kuid mis õigustaks sellise infot kandva omaduse kutsumist "fenomeniliseks"?

**Ifod* — katse "tõlkida" Dennetti tõlkimatut sõnademängu. *Phenomenal information properties* laseb end esitähedega järgi lühendada kui *pips*, mis on ühtlasi inglise hariliku keele sõna ja tähendab muu hulgas 'terasid', 'punkte' ja 'pagunitärne'. *Tlk.*

Nagu ilmneb Chase'i ja Sanborni tunnistusest, on sellisel ifol võime kutsuda esile Chase'is ja Sanbornis (näilise) taasidentifitseerimise või äratundmise akti. See võime on muidugi Locke'ilik dispositsionaalne omadus, mis on võrreldav kibedate asjade võimega kutsuda inimeses esile teatud reaktsioone. Ainuüksi see võime, kuidas iganes aju seda ka täide saadaks, annab Chase'ile ja Sanbornile "juurdepääsu" nende individuaalsete omadusedetektorite avaldustele.

Me võime "sisemiselt osutada" mõnele oma eripärase, omandusliku omadusedetektorite avaldusele, ent millele me seda tehes osutame? Millest see avaldus ise koos seisab? Või mis on tema teadvuslikult hoomatavad omadused, kui mitte meie ärapõlatud sõbrad kvaalid? Me peame olema siin ettevaatlikud, sest kui me kutsume appi sisemise tajuprotsessi, milles vaatleme avaldusi mingi sisemise silmaga ja eristame seeläbi tema omadusi, oleme astunud tagasi räästa alla seisukohaga, et kvaalid on lihtsalt meie siseseisundite harilikud omadused.

Kuid sellise appikutse järele ei ole mingit vajadust. Me ei pea teadma, kuidas me identifitseerime või taasidentifitseerime selliseid sisemisi vastusetüüpe või kuidas me neile juurdepääsu saavutame, selleks et olla võimeline neid identifitseerima. Selle asja on jõuliselt ära näidanud teerajajad funktsionalistid ja materialistid ning seda pole kunagi ümber lükatud (Farrell 1950; Smart 1959). "Kogetud asja" omadusi ei tohi segi ajada kogemust realiseeriva sündmuse omadustega. Kujundlikult väljendudes, füüsikaline erinevus nende vahel, kes kujutavad ette lillat lehma ja rohelist lehma, ei pruugi olla enam kui konkreetse nulli või ühe esinemine või puudumine ühes aju "registritest". Selline toores füüsikaline kohalolek on kõik, mida on vaja, et kinnistada seda laadi dispositsionaalseid erinevusi lilla lehma ja rohelse lehma ettekujutamise vahel, mis võivad siis kausaalselt sugeneda tollest "seesmisest" faktist. (Ma kahtlen, kas kvaalisõbrad seda silmas pidasid, kui väitsid, et kvaalid on seesmised omadused.)

Enamgi veel, see on meie endi võimetus neid tooreid dispositsioone laiendada või modifitseerida nii, et saaks identifitseerida või ära tunda selliseid seisundeid, mis loovad "homogeensuse" või "atomaarsuse analüüsi jaoks" või "teralisuse" [*grainlessness*] doktriinliku illusiooni, mis iseloomustab filosoofilise traditsiooni kvaale.

Mul on hüpotees, et see oletatav teralisusetus pole midagi muud kui teatud laadi funktsionaalne muutumatus: see on lähisuguluses sellega, mida Pylyshyn (1980, 1984) kutsub *kognitiivseks läbistamatus*eks.* Enamgi veel, see funktsionaalne muutumatus või läbistamatus ei ole absoluutne, ta on ise ajas muutuv. Nagu närvisüsteemi eferentset poolt, *baastegusid* — Danto (1963, 1965) ja teiste (vt Goldman 1970) tähenduses — on peetud muutlikuks ja kuni lahustamiseni treenitavaks (“biotagasisidestuse” abil võidakse õppida tahtega “otseselt” valitsema konkreetse motoneuroni aktiivsust), nii on treeninguga muudetav ka see, mis indiviidi jaoks tuleb arvesse kui kogetud ühikute lihtne või atomaarne omadus.¹³

Vaatle veinidegusteeriija maitsemeele “harimise” või muusiku “kuulmise treeningu” tulemusi. Mis on olnud “atomaarne” ja “analüüsimatu”, saab märkimisväärselt liitseks ja kirjeldatavaks; eristamatud paarid saavad eristatavaks ning kui see juhtub, ütleme, et *kogemus muutus*. Kiire ja tabava näite annab selle kohta *intuitsioonipump # 15: kitarrikeel*. Sõrmitse lahtist bassi ehk madalat e-keelt ja kuula tähelepanelikult. Kas sellel on kirjeldatavaid osi või on ta üks tervik ja sõnul-seletamatult kitarrilik? Paljud hääletaksid viimase sõnastuse poolt. Nüüd sõrmitse jälle lahtist keelt ja vii sõrm ettevaatlikult alla kergelt üle oktavikünnise, tekitamaks kõrget “ülem-

*Kognitiivne läbistamatus [*cognitive impenetrability*] on Zenon Pylyshyni loodud termin, mis tähistab teatavate funktsionaalsesse ülesehitusse kuuluvate psüühikaprotsesside omadust mitte olla mõjutatav uskumuste ja teiste kõrgemate kognitiivsete seisundite sisu poolt, just niisamuti nagu kõrgema taseme tarkvara protsessid ei saa mõjutada arvuti riistvara. Termin tuli käibele mentaalsete kujutiste [*mental images*] loomuse alase vaidluse kontekstis, kui Pylyshyn argumenteeris, et mentaalsete kujutised on propositsioonilise iseloomuga representatsioonid ning ei ole vaimsed pildid erilises analoogilises keskkonnas. Ta väitis nimelt, et kui kujutised on uskumuste propositsioonilise sisu poolt kognitiivselt läbistatavad, peavad nad ise olema samuti propositsioonilised ning alluma samadele reeglitele mis teisedki mentaalsed representatsioonid. *Tlk.*

¹³Vt Churchland 1979, eriti ptk 2, toetavaid tähelepanekuid tajumuslike omaduste muutlikkuse kohta ja uudseid argumente “seesmistest omadustest” kasutamise vastu tajupredikaatide tähenduse määrajatena. Edasisi argumente ja tähelepanekuid siin visandatud seisukoha toetuks vt ka Churchland 1985.

- Churchland, Paul M. 1979. *Scientific Realism and the Plasticity of Mind*. Cambridge, MA: Cambridge University Press
- Churchland, Paul M. 1985. Reduction, Qualia and the Direct Inspection of Brain States. — *Journal of Philosophy*. Vol. 82, pp. 8–28
- Conee, E. 1985. The Possibility of Absent Qualia. — *Philosophical Review*. Vol. 94, No. 3, pp. 345–366
- Damasio, Antonio *et al.* 1980. Central Achromatopsia: Behavioral, Anatomic, and Physiological Aspects. — *Neurology*. Vol. 30, pp. 1064–1071
- Danto, Arthur 1963. What We Can Do. — *Journal of Philosophy*. Vol. 60, pp. 435–445
- Danto, Arthur 1965. Basic Actions. — *American Philosophical Quarterly*. Vol. 2, pp. 141–148
- Davis, L. 1982. Functionalism and Absent Qualia. — *Philosophical Studies*. Vol. 41, No. 2, pp. 231–251
- Dennett, Daniel C. 1969. *Content and Consciousness*. London: Routledge & Kegan Paul
- Dennett, Daniel C. 1976. Are Dreams Experiences? — *Philosophical Review*. Vol. 85, pp. 151–171. (Taastrükk teoses Dennett 1978a)
- Dennett, Daniel C. 1978a. *Brainstorms*. Cambridge, MA: MIT Press / A Bradford Book
- Dennett, Daniel C. 1978b. Two Approaches to Mental Images. — Dennett 1978a
- Dennett, Daniel C. 1978c. *The Philosophical Lexicon*. (Privately printed, available from the American Philosophical Association. University of Delaware. 8th edition.)
- Dennett, Daniel C. 1979. On the Absence of Phenomenology. — *Body, Mind, and Method*. (Festschrift for Virgil Aldrich). Ed. by D. F. Gustafson and B. L. Tapscott. Dordrecht: Reidel, pp. 93–114
- Dennett, Daniel C. 1981. Wondering Where the Yellow Went. — *The Monist*. Vol. 64, pp. 102–108
- Dennett, Daniel C. 1982. How to Study Human Consciousness Empirically: Or Nothing Comes to Mind. — *Synthese*. Vol. 53, pp. 159–180
- Dennett, Daniel C. 1987. *The Intentional Stance*. Cambridge, MA: MIT Press / A Bradford Book
- Dretske, Fred 1981. *Knowledge and the Flow of Information*. Cambridge, MA: MIT Press / A Bradford Book
- Elster, Jon 1985. *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press

- Farrell, B. A. 1950. Experience. — *Mind*. Vol. 59, pp. 170–198
- Gert, B. 1965. Imagination and Verifiability. — *Philosophical Studies*. Vol. 16, pp. 44–47
- Geschwind, N., M. Fusillo 1966. Color-Naming Defects in Association With Alexia. — *Archives of Neurology*. Vol. 15, pp. 137–146
- Goldman, Alvin 1970. *A Theory of Human Action*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall
- Gregory, R. 1977. *Eye and Brain*. 3rd ed. London: Weidenfeld and Nicolson
- Hofstadter, Douglas, Daniel C. Dennett 1981. *The Mind's I: Fantasies and Reflections on Mind and Soul*. New York: Basic Books
- Kim, Jaegwon 1982. Psychophysical Supervenience. — *Philosophical Studies*. Vol. 41, pp. 51–70
- Kitcher, Philip S. 1979. Phenomenal Qualities. — *American Philosophical Quarterly*. Vol. 16, pp. 123–129
- Kripke, Saul A. 1982. *Wittgenstein on Rules and Private Language*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Lehrer, A. 1983. *Wine and Conversation*. Bloomington, Indiana: University of Indiana Press
- Lewis, David 1983. Extrinsic Properties. — *Philosophical Studies*. Vol. 44, pp. 197–200
- Locke, John 1690. *An Essay Concerning Human Understanding*. (A. C. Fraser edition). New York: Dover, 1959
- Lycan, William 1973. Inverted Spectrum. — *Ratio*. Vol. 15, pp. 315–319
- Malcolm, Norman 1956. Dreaming and Skepticism. — *Philosophical Review*. Vol. 65, pp. 14–37
- Malcolm, Norman 1959. *Dreaming*. London: Routledge & Kegan Paul
- Meadows, J. C. 1974. Disturbed Perception of Colours Associated With Localized Cerebral Lesions. — *Brain*. Vol. 97, pp. 615–632
- Millikan, Ruth 1984. *Language, Thought and Other Biological Categories*. Cambridge, MA: MIT Press / A Bradford Book
- Nagel, Thomas 1986. *The View from Nowhere*. Oxford: Oxford University Press
- Nagel, Thomas 1996. Mis tunne on olla nahkhiir? — *Akadeemia*, nr 10, lk 2090–2107
- Peirce, Charles 1931–58. *Collected Works*. Vol. V. Ed. by C. Hartshorne and P. Weiss. Cambridge, MA: Harvard University Press

- Peterson, R. T. 1947. *A Field Guide to the Birds*. Boston: Houghton Mifflin
- Putnam, Hilary 1965. Brains and Behavior. — *Analytical Philosophy*. (Second Series). Ed. by J. Butler. Oxford: Blackwell
- Pylshyn, Zenon 1980. Computation and Cognition: Issues in the Foundation of Cognitive Science. — *Behavioral and Brain Sciences*. Vol. 3, pp. 111–132
- Pylshyn, Zenon 1984. *Computation and Cognition: Toward a Foundation for Cognitive Science*. Cambridge, MA: MIT Press / A Bradford Book
- Sellars, Wilfrid 1981. Foundations for a Metaphysics of Pure Process. (The Carus Lectures.) — *Monist*. Vol. 64, pp. 3–90
- Shoemaker, Sydney 1969. Time Without Change. — *Journal of Philosophy*. Vol. 64, pp. 363–381
- Shoemaker, Sydney 1975. Functionalism and Qualia. — *Philosophical Studies*. Vol. 27, pp. 291–315
- Shoemaker, Sydney 1981. Absent Qualia Are Impossible — A Reply to Block. — *Philosophical Review*. Vol. 90, pp. 581–599
- Shoemaker, Sydney 1982. The Inverted Spectrum. — *Journal of Philosophy*. Vol. 79, pp. 357–381
- Shoemaker, Sydney 1984. Postscript (1983). — *Identity, Cause, and Mind*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 351–357
- Smart, Jack C. 1959. Sensations and Brain Processes. — *Philosophical Review*. Vol. 68, pp. 141–156
- Stich, Stephen 1983. *From Folk Psychology to Cognitive Science: The Case Against Belief*. Cambridge, MA: MIT Press / A Bradford Book
- Taylor, D.M. 1966. The Incommunicability of Content. — *Mind*. Vol. 75, pp. 527–541
- Von Der Heydt, R., E. Peterhans, G. Baumgartner 1984. Illusory Contours and Cortical Neuron Response. — *Science*. Vol. 224, pp. 1260–1262
- Walzer, M. 1985. What's Left of Marx. — *New York Review of Books*. Nov. 21, pp. 43–46
- White, N. 1985. Professor Shoemaker and So-Called 'Qualia' of Experience. — *Philosophical Studies*. Vol. 47, pp. 369–383
- Wittgenstein, Ludwig 1958. *Philosophical Investigations*. Ed. by G. E. M. Anscombe. Oxford: Blackwell

JÄRELSÕNA: DENNETT JA KVAALID

Ei ole vist liialdus öelda, et Daniel Dennett on üheksakümnendate aastate kõige enam kõneainet pakkunud filosoof. Sellest, et tema ideedest ei saa niisama lihtsalt üle või mööda vaadata, annab tunnistust kasvõi tõsiasi, et enamik olulisemaid filosoofiaajakirju on avaldanud erinumbri, kus käsitletakse tema teadvuseteooriat. Eesti keeles saab Dennetti evolutsiooni- ja teadvusealaste seisukohtadega tutvuda *Vikerkaar* 1997. a kolmandas numbris, kus on avaldatud tõlge ühest intervjuust Dennettiga ning Margo Laasbergi ülevaade tema teadvusekäsitusest ja sellele esitatud vastuargumentidest. Tänu sellele ei ole mul siinkohal tarvis Dennetti teadvuseteooriat¹ enam tutvustama hakata, püüan selle asemel anda ülevaate Dennetti filosoofia mõningatest nurgakividest ja üldisest hoiakust, keskendudes ühtlasi kvaalidele ja nende kvainimisele.

Enne sisulist arutelu olgu antud ka traditsioonilise ja formaalsem tutvustus. Daniel Clement Dennett sündis 1942. aastal Bostonis. Filosoofiat õppis ta Harvardi ülikoolis W. V. O. Quine'i käe all, kelle seisukohtadega ta algul sugugi nõustuda ei tahtnud (vt autobiograafilist märkust raamatust Dennett 1995: 385 või Dennett 1994: 237). Saanud sealt 1963. aastal bakalaureusekraadi, jätkas ta oma õpinguid Oxfordis Gilbert Ryle'i juhendamisel, mis tipnesid *DPhil* kraadi kaitsmisega 1965, mil Dennett oli kõigest 23 aastat vana. Doktoritöö põhjal avaldas Dennett neli aastat hiljem oma esimese raamatu *Content and Consciousness* (1969), millest avaldatakse kordustrukke tänaseni. Seal on esitatud tema filosoofiline positsioon, mis üldjoontes pole enam kui veerandsajandi jooksul märkimisväärselt muutunud. 1965–1971 õpetas Dennett California ülikoolis Irvine'is; seejärel kolis ta üle idarannikule Tuftsi ülikooli, kus töötab tänini filosoofiaprofessorina, ühtlasi kunstide ja teaduste teenelise professorina (*Distinguished Arts and Sciences Professor*) ning kognitiivsete uuringute keskuse direktorina. Lühiajaliselt on ta külalisena õpetanud Harvardi, Pittsburghi ja Oxfordi ülikoolis ning Pariisis asuvas *École Normale Supérieure*'is. 1978. aastal ilmus tema artiklite kogumik *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology*, kus tutvustatakse "intentsionaalse seisangu" ideed, ehkki selle algeid võib leida juba Dennetti esimesest raamatust. 1981. aastal toimetas ta koos Douglas Hofstadteriga trükki paradoksaalsete vaimufilosoofiliste

¹Tõsisemad huvilised leiavad artiklist Akins 1996 Dennetti teooria asjatundliku käsitluse, kus eksplitseeritakse Dennetti teadvuseteooria eeldused ning näidatakse, kuidas neist tuletuvad Dennetti järeldused.

novellide ja artiklite koguteose *The Mind's I*. Sellele järgnesid *Elbow Room* (1984), mis keskendub tahtevabaduse probleemile, artiklite kogumik *The Intentional Stance* (1987), kurikuulus, s.t paljukõneldud ja tihti valesti mõistetud *Consciousness Explained* (1991), evolutsioonitemaatikale pühendatud *Darwin's Dangerous Idea* (1995) ja laiemale publikule mõeldud *Kinds of Minds: Towards an Understanding of Consciousness* (1996). 1998. aasta jaanuaris ilmub tema uus raamat *Brainchildren: Essays on Designing Minds, 1984–1996*.

*

Daniel Dennett on psühholoogia- ja vaimufilosoof ja tema vaated tunduvad paljudele küllaltki ekstsentrilised. See ekstsentrilisus, julgus käia välja ning kaitsta seisukohta, mis esmapilgul tundub uskumatu (näiteks kasvõi seesama katse kummutada veendumust, et kogemusel on kvalitatiivseid omadusi), on ehk üheks põhjuseks, miks tema ideedele on saanud osaks nõnda palju kriitikat. Teine põhjus võib peituda käsitlusalas eneses. Oma vaim on igauhele kõige lähem. Tundub, et inimestel on oma ettekujutus sellest, mis see vaim on ja kuidas ta töötab. Muidugi tekib siis vastuseis, kui tuleb keegi ning püüab näidata, et vaim pole hoopiski mitte see, milleks me seda ikka pidanud oleme. Personaalse aspekti kõrval on oluline ka vaimumõiste kultuuriline roll. Üha pisemaks jääb see ala, mille kohta teadusel midagi öelda ei ole. Võidakse mõõnda, et teaduslikult saab seletada (ükskõik mida see siis tähendab) küll inimkeha funktsioneerimist, ent mitte inimese vaimu. Richard Rorty rõhutab, et sellele aitab kaasa vaimu mõiste ähmasus: “[V]aimu mõiste on see hägu, mis sai lääne intellektuaalide sundmõtteks siis, kui nad lõpuks loobusid tollest hägust, milleks oli teoloogide Jumala mõiste. Mentaalse tabamatus täidab sedasama kultuurilist funktsiooni mis jumaluse tabamatus — ta annab ähmaselt mõista, et viimane sõna ei kuulu teadusele.” (Rorty 1982: 344.) Dennett seevastu on näide filosoofist, kes paigutab vaimu ja teadvuse nende nähtuste kilda, mida saab teaduslikult edukalt seletada: “Minu projektiks on demonstreerida, kuidas üldlevinud, normaalne respekt teaduse suhtes ... viib vältimatult minu vaadeteni teadvuse, intentsionaalsuse, vaba tahte jne suhtes.” (Dennett 1993a: 205.)

Oma sihi saavutamiseks tuleb Dennetil muuta lugejate mõtlemist. Ta võtab ette mõne kalliks peetud veendumuse ning näitab siis, kuidas see viib kas tupikusse või absurdsete järeldusteni. Dennett on kui *zen master*, kes püüab äratada oma õpilastes valgustatu seisundit. Ka meetod on neil sarnane: nii nagu *zen master* esitab oma õpilastele paradoksaalseid lookesi, *koane*, on Dennetti relvaks “intuitsioonipumbad”, mis peaksid lugeja pea pumpama tühjaks eksitavatest intuitsioonidest

ning aitama tekitada uusi ja õigeid intuitsioone. Dennett ise ütleb oma meetodi kohta järgmist:

Olen kogenud, et argumendid, olgu nad nii vettpidavad kui tahes, langevad kurtidele kõrvadele. Ma olen ise esitanud argumente, mida ma pean rangeteks ja ümberlükkamatuteks, aga enamasti pole neid mitte ümber lükatud ega isegi tagasi lükatud, vaid lihtsalt ignoreeritud ... Mul tuleb kasutada kunstilisemaid meetodeid. Mul tuleb jutustada lugu. Te ei taha lool end veenda lasta? Ma tean, et teid ei veena formaalsed argumendid: te isegi ei järgi kunagi formaalset argumenti minu järelduseni, niisiis alustan ma sealt, kust mul tuleb alustada. (Dennett 1995: 12.)

“Kvaalide kvainimine” on seesuguse stiili parimaks näiteks. Siin kasutab ta intuitsioonipumpi tema meelest eksliku arusaama eksplitseerimisest kuni oma seisukoha esitamiseni. Ning kui Dennetti pumbad on edukad, siis peab see tekst lugeja senisele ettekujutusele kvaalidest mõjuma hävitavalt.

Toon siinkohal ära veel kaks Dennetti intuitsioonipumpa — nii näitlikustamise mõttes kui ka selleks, et pakkuda seletust artikli teises märkuses sisalduvatele salapärasele mõistetele *pärast* ja *väsimused*.

“Kui vana on Smithi pärast [sake]?”

“Pärastid ei eksisteeri ajas.”

“Kuid olemas nad on, eks ju?”

“On küll.”

“Siis kui Smithi pärast on ajatu, oleme võimelised tegema midagi tema heaks ka siis, kui ta on surnud.”

“Ei, kuigi pärast on ajatu, pole temast kasu peale tema omaniku surma.”

“Siis võiksin ma üksnes arvata, et tegin midagi Smithi pärast, samas kui tema oli juba surnud, ilma et ma seda oleksin teadnud?”

“Ei, sa oleksid seda teinud Smithi pärast, ainult et tema pärastist poleks enam olnud kasu, olenemata sellest, mida sa tegid.” (Dennett 1969: 11.)

See vestlus illustreerib metafüüsilist eksitust, arvamust, nagu peaks sõnadele, mida me kasutame tavakeeles, tingimata vastama mingi objekt. Dennett eristas oma esimeses raamatus kahte liiki nimisõnu: esiteks need, millel on osutus — nad osutavad asjadele, mis eksisteerivad, s.t neil asjadel on olemas identsuskriteeriumid; teiseks nimisõnad ja muud nominalisatsioonid, millel osutus puudub, näiteks “hää!”, “miil”,

“pärast” [sake]². Teise klassi kuuluvad sõnad esinevad üksnes väga piiratud, konkreetsetes kontekstis ja nende identsusest rääkimine ei ole mõttekas. Dennett võttis omaks taktika mitte enne analüüsi algust ära otsustada, kas mentaalsetel mõistetel on osutusi või mitte, ning vaadelda, kas mentaalsetele nähtustele saab pakkuda sellise seletuse, mis ei sisaldaks ise osutust mentaalsetele entiteetidele (vt Dennett 1969: 13–17). Tõrjuv hoiak (eksplitsiitsete) ontoloogiliste otsustuste suhtes on Dennettile omane ka hilisemates töödes. Tema püüdeks ei ole ontoloogia esitamine ega metafüüsika arendamine. Pragmaatikuna arvab ta, et ontoloogia ei ole oluline, kuna see ei ole sotsiaalselt vahetult kasulik. Pealegi märgib Dennett (1993a: 213), et filosoofide ontoloogia on teadusest ikka samm tagapool ning on viimast isegi takistanud. Nüüd võib see, kellele “Kvaalide kvainimise” viimane lause meelde tuleb, küsida, et kui Dennett ütleb, et kvaale ei ole, kas siis see ei ole ontoloogiline väide? Enne sellele küsimusele vastamist kuulame, millise loo jutustab meile Dennett.

Oletame, et leiame ühiskonna, kus puuduvad meie teadmised inimese füsioloogiast ja kus räägitakse keelt, mis sarnaneb täpselt inglise keelega, kui välja arvata üks omapärane idioomide perekond. Kui nad on väsinud, räägivad nad, et neid ründavad väsimused [fatigues]: mentaalsed väsimused, lihaste väsimused, väsimused silmas ja vaimu väsimused. Nende spordialastes teadmistes sisalduvad sellised maksimumid nagu “ülemäära väsimusi nurjab sinu eesmärgi” ja “viis väsimust jalges on väärt kümnet kätes”. Kui me nendega kohtume ja neile oma teadusest räägime, tahavad nad teada, mis väsimused on. Nad on murdnud pead selliste küsimuste üle, kas numeeriliselt sama väsimus võib tulla ja minna ning tagasi tulla, kas väsimustel on ajas ja ruumis kindlat asukohta, kas väsimused on identsed mõnede kindlate füüsikaliste seisunditega või protsessidega või sündmustega kehades, või on nad tehtud mingit laadi ollusest. Me näeme, et nad hakkavad nende küsimustega valet otsast peale, kuid mida me peaksime neile ütlema? Üks asi, mida võiksime neile öelda, on see, et selliseid asju nagu väsimused lihtsalt ei ole — nende ontoloogia on segadusse aetud. Võime oodata, et mõned neist sähvavad vastu: “Te arvate, et väsimusi ei ole? Jookske paar korda ümber kvartali ja te saate paremini teada. Neid asju, mida teie teadus võiks meile õpetada, on palju, kuid väsimuste mitteeksisteerimine pole nende killast.” (Dennett 1978: xix–xx.)

²‘Sake’ on inglise keeles nimisõna, ‘pärast’ eesti keeles määrsõna.

Dennett (1978: xix) märgib, et nagu tolles ühiskonnas räägitakse väsimustest, nii räägime meie valust, uskumustest, soovidest, kogemustest ja kvaalidest ning arvame, et tegemist on “loomulikke liike” tähistavate terminitega, s.t terminitega, millele vastab maailmas midagi selgepiirilist. Võib aga juhtuda, et lähemal analüüsil osutuvad need mõisted üsna segaseks ja et meie intuitsioonid, mis neid mõisteid ümbritsevad, ei ole omavahel kooskõlas. Sellisel juhul ei ole mõtet neid mõisteid teaduses kasutada. Lihtsalt ei õnnestu luua näiteks sellist teaduslikku teooriat valu kohta, mis säilitaks kõiki neid vastukäivaid intuitsioone ning oleks ühtlasi kooskõlaline ja edukas (pikemalt selle kohta vt Dennett 1978: ptk 11). Kes tahab valu uurida teaduslikult, muudab tahes-tahtmata valu mõistet. Võib juhtuda näiteks, et endist tervemõistuslikku valumõistet ümbritsevad intuitsioonid ühtivad osaliselt kolme uue mõistega, ent mingi osa jääb katteta ja teoreetikute poolt loodud uued mõisted kannavad endaga selliseid intuitsioone, millele varasemas mõistes ruumi ei olnud. Sellisel juhul peaksime Dennetti meelest kuulama seda, mida teoreetikud meile valu kohta ütlevad. Me võime jätkata sama mõiste kasutamist, ent peaksime endale aru andma, et selle mõiste sisu on muutunud. Niisiis kui Dennett ütleb, et kvaale ei ole, siis ütleb ta umbes midagi sellist nagu “Kui teadvuslikule kogemusele omistada selliseid teise astme omadusi, nagu on omistatud kvaalidele, siis satume ületamatutesse raskustesse nii kvaalide omistamisel keerukamates tõsielu olukordades kui ka selle teaduslikul seletamisel, mis need kvaalid on. Seega oleks taktikaliseks kasulik eeldada, et kogemusel selliseid omadusi üldse ei ole.” Mõne filosoofi meelest tähendaks see kitsikus, et kvaalid on midagi ülimalt mõistatuslikku ning et meil ei ole lootustki neid kunagi teaduse objektiivse vaatevinkli alla painutada (kui me ei teeks oma fundamentaalsetes mõistetes (objektiivne, mentaalne, füüsikaline jne) olulisi muudatusi, lõpetaksid selle lause ehk Nagel 1996 ja McGinn 1989). Dennett nii kergesti alla ei anna, nagu võib siinsast artiklistki näha, vaid asendab kindlameelselt kogemuse teaduslikult seletamatud omadused teaduslikult seletatavate omadustega. Ja kuna see kõik võib tunduda kontraintuitiivne, ei lase Dennett meil unustada, et ka intuitsioonid on õppimise teel muudetavad.

Esialgse küsimuse juurde tagasi tulles võib tõdeda, et kui Dennett räägib sellest, et valu ja kvaale ei ole, ei tegele ta ontoloogiaga selle sõna *traditsioonilises tähenduses*, kuid temagi ei pääse varjatud otsustustest selle kohta, mis on olemas ja mida mitte. Ta ei esita valu mõistet sisaldavate lausete loogilist vormi ega näita, nagu saaks seda teha ilma, et kvantifitseeritaks üle objekti *valu*. Dennett (1991: 460) märgib pigem, et uskumused ja valud on “sama reaalsed kui soengud ja dollarid

ja võimalused ja isikud ja gravitatsioonikeskmed, ent kui reaalne see on?" Ta mõtleb sellega, et kuna ontoloogid pole saanud siiani selgust isegi sedavõrd igapäevaste nähtuste ontoloogilises staatuses nagu tervitus, naeratus, hääled või kehtetu kinopilet, mis sisu saab siis olla väitel, et valu või kvaalid on või ei ole reaalsed (vrd Dennett 1993a: 212). Dennett ütleb, et uskumused pole ei reaalsed ega ebareaalsed, vaid pigem n-ö poolreaalsed, abstraktsed objektid.

Kunagi nimetas Dennett oma seisukohta valu ja uskumuste suhtes eliminatiivmaterialismiks (Dennett 1978: xx). Hiljem on ta tunnistanud, et seesugune lahterdus oli viga. Nimelt siis ei hakata esitama argumente mitte tema konkreetse seisukoha vastu, vaid lahtri vastu, kusjuures need argumentid ei pruugi üldse tema vaadete kohta käia. Samal põhjusel ei taha Dennett ka enam, et teda biheivioristikks või instrumentalistikks kutsutaks (Dennett 1993a: 210–214).

Võrreldes uskumust gravitatsioonikeskme, rõhutab Dennett nende mõlema abstraktsust, teoreetilisust. Me võime omistada kellelegi uskumusi ja soove ning need omistused võivad olla tõesed. Sel juhul oleme kellegi või millegi suhtes võtnud *intentsionaalse* seisangu, mis tähendab, et uskumuste ja soovide omistamine sellele süsteemile võimaldab meil edukalt ennustada selle süsteemi käitumist (vt Dennett 1987: ptk 2). Seesugune omistamine on ratsionaalne — ütleme, et süsteem *peaks* nii viisi uskuma, arvestades tema soove ja seda, millist infot ta oma keskkonnast vastu on võtnud. Süsteemile omistatakse alati tõeseid uskumusi ja kui talle ka mõni väär uskumus omistatakse, siis eeldab see ikkagi tõeuste uskumuste olemasolu. Mis puutub soovide omistamisse, siis selle puhul kehtib samasugune reegel — omistatakse neid soove, mis süsteemil peaksid olema, alustades soovist põhivajaduste rahuldamise järele ja lõpetades sekundaarsete vajadustega: "Omista soove nende asjade järele, mida süsteem peab parimaks vahendiks teiste eesmärkide saavutamiseks, mida ta soovib." (Dennett 1987: 20.) Intentsionaalsest seisangust lähtudes võib öelda, et on tõene, et isikul või süsteemil on uskumused ja soovid. Et tegemist on teoreetiliste entiteetidega ja teooria (abstraktsioonitaseme) sisese tõesusega, ilmneb asjaolust, et mõnest teisest seisangust lähtudes seda öelda ei saa. Dennett kasutab veel *disaini* seisangu mõistet — süsteemi järgmist sammu ennustatakse tuginedes selle süsteemi funktsionaalsele disainile, tema programmile; ja *füüsikalise* seisangu mõistet — ennustatakse süsteemi füüsikalise seisundi alusel, arvestades loodusseadusi (vt Dennett 1978: 4–5). Ei disaini ega füüsikalises seisangus selliseid teoreetilisi konstruktsioone nagu uskumusi ja soove ei kasutata.

Selle ideega haakub ka üks teine, Dennetti varasemates töödes kasutatud eristus: personaalne ja subpersonaalne tase. (Esmakordselt vt Dennett 1969: 93–96.) Personaalsel tasemel esitatakse tervemõistuslik seletus tervemõistuslikele ehk rahvapsühholoogilistele entiteetidele — valule, uskumustele, soovidele jne. Keskseks on viide isikule. Isik on see, kes tunneb valu, usub ja soovib. Sellel tasemel toimib igapäevakõne, samuti jääb personaalse taseme piiresse suur osa (vaimu)filosoofiast. Subpersonaalsel tasemel seevastu esitatakse hüpoteese isiku mehaanilise funktsioneerimise ja tema ehituse kohta. Subpersonaalsel tasemel ei seletata enam personaalse taseme konstrukte, seal on omad probleemid ja seletust nõudvad nähtused. Eespool esitatud Dennetti hilisema eristuse paistel tuleb märkida, et ka subpersonaalse taseme nähtuste suhtes võib võtta intentsionaalse seisangu. Näiteks saab subpersonaalsel tasemel mõnda süsteemi võimet modelleerides seda allsüsteemideks lammutada ning viimaseid mustade kastide, homunkuluste või *otsekui* intentsionaalsete süsteemidena käsitleda. Dennett (1969: 93–94) ise väljendab seda eristust niiviisi:

Kui me oleme ütelnud, et isikul on valuasting, et ta lokaliseerib selle ja on sunnitud teataval viisil reageerima, siis oleme öelnud kõik, mida saab öelda selle sõnavara ulatuses. Me võime nõuda edasist seletust sellele, kuidas isik kuuma ahju küljest käe ära tõmbab, kuid me ei saa nõuda edasist seletust "mentaalsete protsesside" terminis. Kuna analüüsimatute mentaalsete kvaliteetide mängutoomine lõpetab seletuse enneaegselt, võime otsustada, et see oli viga, ning otsida teisi seletusviise. Kui me nii teeme, tuleb meil hüljata inimeste ja nende aistingute ning tegevuste seletuslik tase ning pöörduda aju ja närvisüsteemi sündmuste subpersonaalsele tasemele. Ent kui me päris otseses tähenduses hülgame personaalse taseme, hülgame samuti valu temaatika [the subject matter of pains]. Kui me hülgame jutu mentaalsest protsessist füüsikalise protsessi jutu kasuks, siis me ei saa öelda, et valu analüüs mentaalse protsessina on väär, sest meie alternatiivne analüüs ei saa üldse analüüsida valu, vaid pigem midagi muud — inimkehade liikumist või närvisüsteemi organisatsiooni. Tegelikult on valu analüüs mentaalse protsessina korrektne. Valu on tunne, mida inimesed tunnevad ja ta teeb haiget. ... See ongi personaalse seletustaseme hülgamine: valu hülgamine ja mitte selle samastamine mõne füüsikalise sündmusega.

Kuna kahe seletustaseme ehk kategooria lahutamine võib tekitada mõtet, et vahest on tegu eri substantsidega, siis väldib Dennett seda sammuga, mille astumise ta selle raamatu alguses edasi lükkas. Nimelt kuulutab ta, et valu mõistel puudub osutus. Seetõttu ei saa Dennetti meelest ka väita,

et valu oleks identne mingi närviseisundiga. Kokkuvõtvalt võib öelda, et personaalsel tasemel esineval jutul on Dennetti jaoks küll tõevääratus, ent puudub osutus.³ Ei ole selliseid entiteete nagu valu, uskumus, soov jne, küll aga võime kasutada sellesisulisi seletuslikke konstrukte isikutega seotud kontekstis. Kui süsteemi või isikut ka käsitletakse intentsionaalse süsteemina, siis rõhutab Dennett, et süsteem on *otsekui* intentsionaalne. Süsteemi kogu intentsionaalsus seisneb selles, et talle *omistatakse* intentsionaalseid seisundeid ning selle tulemusel võib tema käitumist edukalt ennustada. Uskumuste, soovide ja valu omistamine inimestele võib personaalsel tasemel olla kasulik teoreetiline tegevus, aga ei midagi rohkemat. Selles peegeldub Dennetti materialistlik hoiak ja varjatud metafüüsika: ta küll lubab meil rääkida uskumustest, soovidest, valust, aistingutest, ent kui asi läheb edasi teooriate arendamisele, siis möönab Dennett, et tegemist on teoreetiliste konstruktsioonidega, mida ei saa teaduslikus seletuses kasutada, ning lisab, et ta on realist füüsikaliste entiteetide suhtes. Dennetti instrumentalism on seega selektiivne, käitumise ennustamise instrumentideks ja mitte enamaks on talle personaalse taseme konstruktid, subpersonaalsele tasemele tema instrumentalism ei ulatu.

Võidakse möönda, et Dennetti instrumentalism sobib küll propositsionaalsete hoiakute käsitlemiseks, ent mitte mingil juhul ei saa see olla korrektne lähenemine kvalitatiivsetele vaimuseisunditele, mille olemasolu igaüks nii vahetult tunda võib.

“Kvaalide kvainimises” katsub Dennett selle arvamusega jõudu. Kas ta sellest jõukatsumisest võitjana välja tuleb, sõltub aga sellest, kas kohtunikud jagavad Dennettiga ühiseid eeldusi. Tuleb märkida, et Dennett käsitleb kvaale kogemuse selliste omadustena, millel on materialisti jaoks väga tülikad teise astme omadused: sõnuseletamatus, seesmisus, privaatsus ja otsene hoomatavus, ning püüab näidata, et kogemusel selliseid omadusi ei ole. Sellest väitest, et kvaale ei ole, ei saa aga kuidagi järeldada, nagu väidaks Dennett, et meil pole teaduslikke kogemusi või et meil igasugune kvaliteetide taju puudub. Vastupidi, kui Dennett pakub oma seletuse sellele, miks meile tundub, et kvaalidel on sellised omadused, siis esitab ta hüpoteese selle kohta, millised protsessid võiksid olla selle kvaliteetide taju aluseks. Sedasama võib öelda Dennetti teadvuseteooria kohta: kui teadvuslikku kogemust mõista nii, nagu seda teevad kartesiaanlikud materialistid või epifenomenalistid, siis ütleb Dennett, et meil pole alust uskuda, et kellelgi üldse teadvust on. Ja kui

³Hiljem on Dennett püüdnud vältida kõnelemist osutuse puudumisest, ja rõhutab rohkem ennustusvõime ja interpretatsiooni olulisust.

see on ainus võimalik teadvuse vorm, siis oleme kõik zombid, s.t me ei ole (kartesiaanlikult) teadvuslikud (Dennett 1991: 406). Õnneks näitab Dennett, et see ei ole ainus teadvusevorm — meil on selline teadvus, nagu on kirjeldatud tema kordsete visandite [*multiple drafts*] mudelis. See, et kahe nii erineva nähtuse tähistamiseks kasutatakse sedasama terminit “teadvus”, on puhtalt kontingentne fakt, võiksime kasutada ka teisi sõnu (vt ka Dennett & Kinsbourne 1994). Põhimõtteliselt võiks seda ka termini “kvaalid” kohta öelda, ent siin Dennett nii lahke ei ole, sest tegemist ei ole hariliku keele sõnaga, vaid filosoofide uudismoodustisega, mille sisu on üpris konkreetsetel määratletud, ning kui Dennett loodab näidata, et mõistel sellist sisu ei ole, siis oleks taktikaliselt väär jääda rippuma tühja kesta külge. Uueks mõisteks võiks näiteks saada kasvõi seesama “info fenomenilised omadused”. Uus vorm, uus sisu ja ei mingisugust halva kuulsuse taaka.⁴

Niiviisi mõistetud kvaalide mõiste ründamisel rõhutab Dennett, et selle mõiste kasutamisel on piiratud. Raskused tekivad niipea, kui püüda seda rakendada näiteks seesuguste haiguslugude seletamiseks, millega tegeleb kognitiivne neuropsühholoogia. Sellele, kes hoiab kinni kvaalide mõistest ja usaldab seda ümbritsevaid intuitsioone, jäävadki need nähtused käsitamatuks. Olukorda saab lahendada vaid teistsuguste tööriistade — mõistete kasutamisega.

Kvaali mõiste ebasidusust illustreerib ka mõtteeksperiment kohvi-degusteerijatega. Selles varieeritakse suhet kvaali ja isiku reaktsiooni vahel sellele kvaalile — on võimalik, et on muutunud kvaal, aga isiku reaktsioon sellele on jäänud samaks; teiseks võib olla muutunud reaktsioon, ent mitte kvaal; ja kolmandaks võivad mõlemad mõningal määral muutunud olla. Dennett väidab seejärel, et ei ole võimalik kindlaks teha, millise olukorraga on tegemist. Neid hüpoteese ei saa kinnitada introspeksiooni abil, sest iga introspektiivne otsustus peaks olema juba nende kahe komponendi (kvaal ja reaktsioon sellele) koostoime tulemus. Reaktsioon kvaalile hõlmab tuginemist mälule. Kuid nagu Dennett märgeb, on siingi tegu lahendamatu olukorraga. Esiteks võib isiku mälestusi kvaalidest niimoodi mõjutada, et isik kvaalide muutust enam ei märka, ja teiseks võivad muudetud mälestused avaldada mõju kvaalide tekkele tajuprotsessis nii, et tulemuseks saadakse kvaalid, mis on samasugused

⁴Teistsugust teed läheb näiteks Owen Flanagan (1992), kelle jaoks kvaalid ei ole täienisti kvalitatiivsed, vaid neil on peale subjektiivselt ligipääsetavate omaduste veel ka teisi omadusi, näiteks neuraalseid, mistõttu ta ei loobu kvaali mõiste kasutamisest ka Dennetti poolt esile tõstetud probleeme arvestades.

nagu enne muutust. Järelikult ei saa introspektiivse otsustuse põhjal kindlaks teha, milline tema komponentidest on muutunud.

Hüpoteese ei saa eristada ka neuropsühholoogiliste vahenditega, sest Dennetti meelest eeldaks see, et aju on koht, kust saab alguse teadvuslik kogemus ning et on võimalik selgelt eristada kvaale ja mälestusi kvaalidest. Muidugi ei ole kumbki eeldus Dennetti jaoks aktsepteeritav.⁵

Kordasin seda arutluskäiku seepärast, et tahan juhtida tähelepanu Dennetti *verifikatsioonismile*. Mõnede autorite meelest järeltab Dennett eelnimetatud hüpoteeside eristamast, et kvaale ei ole (nt Flanagan 1992: 73). Heatahtlikuma tõlgenduse järgi Dennett selles artiklis nii rohmakalt ei arutle; pigem on tema arutluskäik järgmine: hüpoteeside eristamast tuleneb kvaalide mõiste ähmasus ja vastuolulisus ning see omakorda annab õigustuse kvaalide mõistest loobumiseks. Dennett väidab, et kui me ei saa eristada kahte hüpoteesi toimunu kohta või teooriast tulenevaid järeldusi, siis ei leidugi “sügavamaid fakte”, millele toetudes vaidlust lahendada saaks. Verifikatsioonismi peetakse filosoofias üldiselt kujukaks näiteks läbikukkunud filosoofilisest programmist, ent Dennetti meelest on verifikatsioonism omal kohal siis, kui käsitlusvaldkonnaks on vaim. Vastasel korral, kui jätkame selliste nähtuse postuleerimist, mille olemasolul või puudumisel süsteemis mingit avastatavat mõju ei ole, siis Dennetti järgi “lõpetame igat liiki mõttetuse sallimisega: epifenomenalism, zombid, pööratud spektrid, teadvuslikud kaisukarud, eneseteadvusega ämblikud” (Dennett 1991: 461).

Dennetti meelest on kvaali eristamine reaktsioonist kvaalile ekslik, sest nende vahel ei ole tema teooriast tulenevalt võimalik tõmmata selget piiri. Kordsete visandite mudeli järgi on tajuprotsessi aluseks närvivõrgustik, kus toimetatakse korraga erinevaid visandeid ning mõne visandi “teadvuslikuks” kuulutamine saab olla üksnes suvaline valik, see on nagu ratsavõistlus ilma finišijooneta — ei saa küsida, kes tuli võitjaks (Dennett 1993b: 157). Teisisõnu, keskkonnast vastuvõetud info töötlus toimub hajutatult üle terve aju ning teadvust ei taga mitte “valmis” töödeldud info representeerimine või mis veelgi hullem, presenteerimine mingis privilegeeritud paigas, vaid teadvustatuks võib pidada neid informatsioonilisi sisusid, mille kandjad mõjutavad mälu ja tegevust piisava ajavahemiku jooksul (Dennett 1991: 132). Töötlus toimub Dennetti mudeli järgi vaid üks kord, mitte kaks korda, nagu väidab kartsiaanlik materialism — esimene kord aju perifeerses osas ning teine kord

⁵Pikemat arutlust neuroteaduse lahutusvõime üle ja võimalike positsioonide loetelu kvaalide küsimuses vt Davies & Humphreys 1993: 27–35.

siis, kui informatsiooniline sisu siseneb teadvusesse ehk “kartesiaanlikule teatrilavale”. Teadvusliku kogemuse aluseks on “mikro-otsustused”, “sisu fikseerimise” seisundid ehk “eristusaktid”. Dennetti järgi ajus ei representeerita ega presenteerita kõike, mis on keskkonnas saadaval, pigem genereeritakse vastavasisuline mikro-otsustus. Sellised “otsustused” on hajutatud ajus eri kohtadesse ning neid korrigeeritakse pidevalt sissetuleva info ja teistest ajuosadest saabuvate “sõnumite” alusel. Need mikro-otsustused ei ole tavalised otsustused. Fred Dretske (1994) näiteks arvab, et nad on seda, ning omistab Dennettile seisukoha, mille järgi taju on uskumusseisund, mitte iseseisev tajumuslik seisund, ning asetab Dennetti ühte ritta selliste filosoofidega nagu D. Armstrong ja G. Pitcher, kes käsitavad taju uskumuste omandamisena. See on ekslik tõlgendus. Dennett ei analüüsi taju personaalsel tasemel nagu Armstrong ja Pitcher, kui ta räägib mikro-otsustustest — ta kasutab sõna “otsustus” metafoorselt. Mikro-otsustused erinevad harilikest otsustustest selle poolest, et nad ei pea olema keeles väljendatavad, nad ei pea olema propositsionaalses vormis. Oluline on vaid, et nad oleksid sisult spetsiifilised, s.t eristaksid maailma eri seisundeid (Dennett 1991: 365; 1996).

Niisiis, kuna Dennetti järgi ei leidu ajus kohta, kus saaks toimuda kogetava info presentatsioon, siis seda ka ei toimu. Kogemus pole seega midagi enamasti aju infote reageerimise dispositsioonide kompleksist, see ei ole kogetu kvaliteetide sisemine esitus. “Ei ole võimalik isoleerida teadvuses presenteeritud kogemusi nende aju mitmekordsetest eristamise reaktsioonidest, sest sellist lisanduvat presenteerimise protsessi ei ole.” (Dennett 1991: 393.)

Lõpetuseks tahan märkida, et siinses tõlgenduses on Dennetti seisukohti püütud esitada võimalikult tasakaalukate ja mõistlikena. Tema vaadetele saab anda (ja enamasti antaksegi) ka palju radikaalsema ilme *à la*: Dennett eitab teadvuse ja kogemuse reaalsust; ta ütleb, et meil puuduvad kvalitatiivsed vaimuseisundid; ta on jäärapäine [*tough-minded*] biheiviorist, kelle meelest inimesed ei erine robotitest, jne. Kindlasti leiab selline käsitlus tuge ka Dennetti mitte eriti eksplitsiitset stiilist ning mõnedest tema poolt välja öeldud loosungitest, kuid mulle tundub, et säärane ettekujutus kaotab ära meie tahtmise ja võimaluse tema ideedest õppust võtta, aga õppust võtta Dennetti raamatutest tasub, sest tema on läinud vaimu käsitlemisel kaugemale kui ükski teine vaimufilosoof — ta võtab mõne vaimutunnuse kohta käiva teooria või hüpoteesi ning vaatleb, milline võiks olla selle funktsioneerimise põhimõte. Ta on

nagu insener⁶, kes püüab ehitada mudelit ning vaatleb, kas see hakkab liikuma. Ehitamise käigus jäetakse kõrvale küll need osakesed, mis mehhanismi tööle kaasa ei aita, kuid lõpptulemus see-eest liigub.

Olgu veel öeldud, et suurem osa Dennetti filosoofiast jäi selles järelsõnas vaatluse alt välja. Käsitlust ei leidnud Dennetti seisukohad personaalsusest, vabast tahtest ja unenägudest, rääkimatagi tema evolutsiooni ja tehisintellekti alastest töödest. See annab veelgi põhjust soovitada: lugege Dennettit, ta ei olegi nii hirmus, nagu temast mõnikord räägitakse.

Kirjandus

- A k i n s , Kathleen 1996. Lost the Plot? Reconstructing Dennett's Multiple Drafts Theory of Consciousness. — *Mind and Language*. Vol. 11. No. 1, pp. 1–43
- D a v i e s , Martin, Glyn W. H u m p h r e y s (eds.) 1993. *Consciousness: Psychological and Philosophical Essays*. Oxford, Cambridge, MA: Basil Blackwell
- D e n n e t t , Daniel 1969. *Content and Consciousness*. London: Routledge & Kegan Paul
- D e n n e t t , Daniel 1978. *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Consciousness*. Montgomery, VT: Bradford Books
- D e n n e t t , Daniel 1987. *The Intentional Stance*. Cambridge, MA: MIT Press
- D e n n e t t , Daniel 1991. *Consciousness Explained*. Boston: Little, Brown & Co.
- D e n n e t t , Daniel 1993a. Back from the Drawing Board. — *Dennett and His Critics: Demystifying Mind*. Ed. by Bo Dahlbom. Oxford, Cambridge, MA: Basil Blackwell, pp. 203–235
- D e n n e t t , Daniel 1993b. Living on the Edge. — *Inquiry*. Vol. 36, pp. 135–159
- D e n n e t t , Daniel 1994. Daniel C. Dennett. — *A Companion to the Philosophy of Mind*. Ed. by S. Guttenplan. Oxford: Basil Blackwell, pp. 236–244
- D e n n e t t , Daniel 1995. *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life*. New York: Simon & Schuster

⁶Tegelikult tunnistab Dennett, et ta on alati inseneriameti vastu huvi tundnud ja et kui ta perekondlik taust oleks olnud teistsugune, oleks temast arvatavasti insener saanudki (vt Dennett 1994: 236).

- Dennett, Daniel 1996. Seeing is Believing... — *Perception*. Ed. by K. Akins. Oxford: Oxford University Press, pp. 158–172 (“Vancouver Studies in Cognitive Science”, Vol. 5)
- Dennett, Daniel, M. Kinsbourne 1994. Counting the Consciousnesses: None, One, Two, or None of the Above. — *Behavioral and Brain Sciences*. Vol. 17. No. 1, pp. 178–180
- Dretske, Fred 1994. Differences That Make No Difference. — *Philosophical Topics*. Vol. 22. No. 1& 2, pp. 41–57
- Flanagan, Owen J. 1992. *Consciousness Reconsidered*. London—Cambridge, MA: MIT Press
- McGinn, Colin 1989. Can We Solve the Mind-Body Problem? — *Mind*. Vol. 98, pp. 349–366
- Nagel, Thomas 1996. Mis tunne on olla nahkhiir? — *Akadeemia*, nr 10, lk 2090–2107
- Rorty, Richard 1982. Contemporary Philosophy of Mind. — *Synthese*. Vol. 53, pp. 323–348

Bruno Mölder

Terveisiä Oulusta

Pohjoissuomalainen sanomalehti Kaleva on uskollinen Viron ja virolaisten ystävä.

Kalevalla on oma nimikkorahasto Viron Kansallisen Kulttuurin Säätiössä.

Sanomalehti

KALEVA

Pohjois-Suomen suurin ja Suomen neljänneksi suurin 7-päiväinen sanomalehti.

KALEVA

Perustaja
Juho Raappana
vuonna 1899.

Levikki 84.337.
Levikkialueena koko
Pohjois-Suomi.

Oulun toimituksen lisäksi
Kalevalla on aluetoimitukset
eripuolilla Pohjois-Suomea
ja Helsingissä.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 2–12; 1995 — 1,2,4–12, 1996 — 1–12 ja 1997 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 150123017972, kood 741) iga numbri eest 24 krooni ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Inta Soms, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihv

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1998:

USD 46, DEM 70, FIM 210, CAD 63, FRF 240, SEK 307, GBP 29, AUD 58.

Back issues for 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12;

1995 — 1,2,4-12; 1996 — 1-12; 1997 — 1-12 and single issues for 1998:

USD 4, DEM 6, FIM 17, CAD 5, FRF 20, SEK 27, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank — UBF, Helsinki, UNITFIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtsparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Midland Bank, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 150123017972 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my *AKADEEMIA* subscription for 1998

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5		7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	--	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu,
EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Estonia and the European Union: Pro and contra in the Estonian press. I	<i>Mait Talts, Aksel Kirch</i>	3
The Estonian Group for Disclosing the Molotov-Ribbentrop Pact and its activities from 1987–1988.....	<i>Viktor Niitsoo</i>	23
Paragranum: The third treatise, on alchemy.....	<i>Paracelsus</i>	64
Philipp Melanchthon, humanist and reformer	<i>Urmas Petti</i>	89
Religious education — education of religion: Between bond and choice	<i>Jac de Bruyn</i>	112
Stories of nature: The urban subject between word and nature	<i>Svend Erik Larsen</i>	131
Nine miniatures	<i>Albert Kivikas</i>	151
Intertextuality vs. hypertextuality	<i>Michel Riffaterre</i>	162
Review: On Estonian-Finnish relations, this way or another. <i>Eesti ja Soome suhted 1920–1925. Dokumentide kogumik</i> . Koostanud Heino Arumäe. Eesti Riigiarhiiv. Tallinn: Umara, 1997.....	<i>Eero Medijainen</i>	176
Editorial note. Summaries		184
Quining qualia. II	<i>Daniel C. Dennett</i>	189

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077702